

ЯВДАТ ИЛЁСОВ

СУГДИЁНА

ТАРИХИЙ РОМАН

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1994

Русчадан
МАЪРУФ ЖАЛИЛ
таржимаси

Илёсов, Явдат.

И 38 Суғдиёна: Тарихий роман (Русчадан
М. Жалил тарж.). — Т.: Шарқ, 1994. 286 б.

Искандар Зулқарнайн Доро қўшинларини тор-мор келтириш билан чекланмай, Шарққа юришини давом эттиради. Бу юришини «халоскорлик» деган сўз билан ниқоблайди. Мазлум халқлар аавалига бу сўзга ишонадилар, бироқ ниқоб йиртилади. Суғдиёна халиқ баҳодир йўлбоничи Спантаматъно атрофига уюшиб, ватан озодлиги учун чөл эл босқинчиларига қарши қаҳрамонларча кураш бошлидилар...

Ұз 2

© «Китоб безаги, «Шарқ»
намтиёт-мэлтбаа концерни-
нинг Баш таҳририяти,
1894.

МУҚАДДИМА

КАТАНЛИК КАМПИР

Эл тошбақа. Тошиңг ичра не
қилмоқдасан?
Мен жүн ұриб, тұқыяпман Милет матосин.
Айг-чи, сөкінг аждодларинг қандай
үлгаклар?
Оппоқ отдан ұзларини сувға отғанлар.

(Афиналиқ қыздар айттыуыш)

Бу кампир бутун Катан ақлига маълум әди. Юонон хотинларининг фикрича бу ёрга у қайси дир шарқ мамлакатидан келиб қолган. Осиёлик аёлнинг ҳақиқий отини ҳеч ким билмасди. Тошбақа лақаби тилга олинса тиланчи ўғирилиб қарапди.

Тошбақа ҳар тоң ажинли бўйинни чўзиб, беўхшов, қийшиқ обекларини зўр-базўр судраб ёпиқ дарвозалар олдида уймаланарав ва ғамгин, хирилдоқ овоз билан бир бурда ион сўраб узоқ нола қиласади. Аммо кўпинча тиланчи кампирни ион ўриига таёқ билан сийлашарди. Болалар унинг орқасидан мева қолдиқларини отишар әди. Итлар бусиз ҳам илмашик бўлиб кетган катак яктаги этакларини узуб оларди. Кампир дўқ-пўписаларга жавобан хушомад қилгандай жилмаяр, чунки унинг қорни оч әди.

У кўп йиллардан бери бу денгиз бўйидаги бегона шаҳарнинг тош ётқизилган кўчаларида дайдиб юрар, калтак ва ҳақоратларга итоат билан чидаб келарди. Аммо баъзаи, хусусан Шарқ шамоли эсганда унда кескин ўзгариш юз берарди. Тошбақа денгиз қўлтиғига бориб, тошдай қотар, кўпикланиб, ҳайқириб қирроққа урилаётган тўлқинлардан кўз узмай бир, икки, ўн соатлаб турарди. Уй-жойсиз бу кампирнинг кўзларида даҳшатли бир нур чақнарди; ҳассасини ҳар ён чайқатиб, Жашубнинг ғазабкор қўёши, бепоён қумликлари, унда юрадиган икки ўркачли баҳайбат махлуқлар галаси, сўнмас гулханлар атрофидаги муқаддас рақслар ҳақидаги ҳикоясини бошлилар, шундай чоқларда мункиллаб қолган бу кампир овози унинг узоқдаги ватанида яшовчи қоплонлар овозига ўхшаб кетарди.

У құрқинчли қырғынлар, құвғынлар ва пистирмалар ҳақида ҳикоя қиласади. Дағшатлии Эрон шоқла-рийнінг помларини лоқайдгина тилга оларди. У буюк одамнинг хотини бұлғанман деб таъкидларди. Лекин ҳеч ким бунга ишопмасди.

Қампир эса түғри гапираётган эди.

БИРИНЧИ КИТОБ

ТАНГРИ АММОН ЎЕЛИ

ШАМОЛ, НОН ВА УМИД

*Ота-бала, бола ота-ла
чиқиша олмас.*

*Дұст дүстігінеге бегона бўлди,
мәжмонаға — мезон.
Ака-уқада йўқ мәҳр-оқибат,
Бўлмас ҳам энди.*

Гесиод, «Мәжнат ва кунлар»

Перикл замони Афинанинг гуллаб-яшнаган даври эди.

Шубҳасиз, Перикл ўртаҳол фуқароларга сұянарди. Лекин давлат ўз мәҳр-шафқатини эң қашшоқлардан ҳам дариг тутмас: әшқакчи ва аскарларга маюш түлар, ишсизларни иш билан таъминлар, очларга ной, ерсизларга ер берар эди. Ҳамма ерда — устахона, қурилиш ва далаларда қуллар мәжнат қиласы, шунинг учун эркин одамларининг бўш вақти кўп эди. Ўлар билим олар, бутун мавжудот олами сирларидан воқиф бўлар, юлдузлар ҳаракатини кузатар, қуёш тутилишини олдиндан айтиб берар, кенгликларни ўлчар, калисо ва қасрларни бе-затар эди. Аттика қудратли давлатга айланди; у кўпчилик юон давлатлари иттилоғига бош бўлди ва Эгей денгизидаги ҳамма савдо йўлларини ўз қўлига олди.

Афиналиклар шон-шуҳратининг сўнги йўқдай туюларди. Бироқ жаңубда — Пелопоннес томонда, уфқла тўпланаётган булут сингари, республикага душман бўлган давлат етилиб, кучга тўлмоқда эди. Бу бўлининб кетган Эллададаги куч-қудрат жиҳатидан иккинчи давлат — Спарта эди. Илиқ шамоллар тароват бергувчи Пелопоннес ярим ороли илгари Ахей қабиласи ургуларига тегишили эди. Сўнгра Энирдан бу ерга дорийлар ёпирилиб келдишар. Ўлар ахейларни енгилб, энсиз, аммо серҳосил Эврот водийини

әгаллаб олдилар ва Спартага асос солдилар. Ҳар бир спарталик жирканиб илот, яныи «асирга олинган» деб атайдиган ахей — қул ҳисобига кун кечира бошлади. Ахейлар гафлатда қолдирмаслиги учун голиблар маңкам жипслашган жамоа бўлиб яшардилар. Спарталиклар экин-тикин билан ҳам, савдосотиқ билан ҳам, касб-хунар ва илм-фан билан ҳам шуғулланмас эдилар. Улар ов қилмагандан жангга борар, жангга бормаганида эса овга чиқар ёки сафарга ҳозирлик кўрардилар. Спарталиклар подшо ва Оқсоқоллар кенгашига итоат қиласар эдилар.

Илотлар Афина халқига эргашиб, бойларни бадарга қилиб, ўз ҳокимиятларини ўрнатмоқчи бўлганилиги учун Спартанинг республикани кўришга кўзи йўқ, Афинага ҳасад қиласар, унинг куч-қудратидан қўрқарди. Спарта элчилари мамлакат бўйлаб ҳалаканинг итидай югуран, зодагонлар давлатларининг подшоларини умумий душманга қарши бирлашишга даъват қиласарди. Икки юон иттифоқи шу йўсинда вужудга келди. Коринф, Мегара, Сиракуз, Тарент шаҳарлари, Халкида ярим ороли, Беотия Пелопоннес томонга ўтди. Лемнос, Эвбей, Киклад, Спорад, Лесbos ороллари, Милет, Эпидами, Кротон, Мессена шаҳарлари ва Фессалия эса Афина деңгиз давлати томонда майдонга чиқди.

Беомон жанг бошланиб кетди.

Қирғинбарон жанглардан кейин Спарта ғалаба қозонди. Республика томонидан ўйламасдан қарам халқ ҳолатига тушириб қўйилган иттифоқчиларнинг хиёнати, қашшоқ қишлоқликлар эҳтиёжига менсимиай қараш натижасида пойтахт аҳолисига писбатан уйғонган нафрат туйгуси, душман томонга йигирма минглаб қочиб ўтган қуллар қасоси — буларнинг ҳаммаси афиналикларнинг жангда енгилишига сабаб бўлди. Улардан ўн икки қўриқчи кемадан ташқари бутун флотин топширишга, мудофаа ишоотларини бузиб ташлашга, деңгиз иттифоқини тарқатиб юборишга, халқ ҳокимиятини бекор қилишга мажбур этдилар.

Уруш! У фақат Аттика ва Спартагагина эмас, бутун Элладага юзлаб ва минглаб кўз кўрмаган, қулоқ эшифтмаган кулфатлар келтириди. Илгари хеч қачон юонлар бу қадар кўп уйларни вайрон, бу қадар кўп одамни қурбон қилмаган эдилар. Бунинг устига мисли қўрилмаган зилзила юз берди. Душ-

Ман ҳужумларидан омон қолган әкинзорларни қурғоқчиллик хазон қилди. Очлик мамлакат силласини қуритар, вабо ўнг-сўлига қарамай ютарди. Уруш туфайли бойиб кетган ижарахўрлар ва ғаллафурушлар ер сотиб олар ва ўзларига қасрлар қурдиришарди. Қамбагалда эса сабр-тоқат қолмади. Агар илгари гадолар йўқ, ҳеч ким садақа тилаб ўз қавмига иснод келтиргмаган бўлса, энди вайрон бўлган шаҳарлар кўчаларида овқат олиб емоққа чўлтагида бир пули йўқ сонсиз-саноқсиз одамлар дайдиб юради. Улар бадавлат кишиларни ўлдириб, мол-мулкини бўлашиб олишарди. Элладани ғалаёнлар силласини қуритар эди.

Шоҳлашиб уришаётган ҳўқизлар подаси бўрини эсига келтирмайди, ваҳший ҳайвон бўри эса дафналар орасида ўлжасига ваҳшиёна тикилиб туради. Юнонларга македониялик қўшилари ана шундай кўз билан тикилиб ёгарди.

Македония баланд тоглар, қалин ўрмонлар ўлкаси. Одамлар у ерда ов овлаб, қарағай кесиб яшайдилар, чорва боқадилар, айрим жойларда ғалла экадилар. Македонлар ёввойилар тилида гаплашадилар. Улар ҳаммаси бўлиб беш юз минг киши, аммо жуда жасур ва чидамли, қурол билан муомала қилишга ҳам уста халқ. Уларни ҳам илгари Спартадаги сингари уруғ оқсоқоллари кенгаши бошқарар эди.

Архелай шоҳ даврида македонлар юон урфодатларини қабул қила бошладилар. Элладаликлар варварларга яна ҳам ёввойироқ фракияликлардан ҳимояланиш учун мудофаа қўргонлари қуриб бердилар, уларнинг аскарларини жанговар тартиб-интизомга ўргатдилар. Македония Филипп Иккинчи шоҳлик қилган даврда айниқса юксалди. Филипп гаров тарийқасида Фива лашкарбошиси Эпамионд хонадонида узоқ яшади, юони тилида таълим олди, юртига қайтиб келган ёш подшо маҳаллий ҳокимчаларни бўйсундирди ва давлатнинг ягона ҳукмдори бўлиб олди. У ажойиб қўшин тўплаб, Геллеспонтдан¹ анчагина юон шаҳарларини босиб олди ва тўймас назарини Элладага қаратди.

Юнонлар шимоллик ёввойилар ҳокимиятига бўйсунмас эдилар-у, аммо Элладанинг ўз ичида бирлик йўқ эди: ўртаҳол гражданлар ва камбагаллар маке-

¹ Геллеспонт — ҳозирги Дарданел бўғози.

донларнинг келишини истамасди, улар халқ ҳокимиятини сақлаш, ортиқча бойликни бўлашиш, маош тўлаш қонуни, озод туғилган одам дахлсизлигининг тарафлори эдилар; Геллеспонтни — скифлардан галла харид қилиш учун Боспорга борадиган сув йўлини йўқотишдан қўрқан ғаллафурушлар ва уруш бойлик, фойда ваъда қилиб турган қуролсозлар ҳам Филиппга қарши чиқдилар. Нотиқ Демосфен халқ доҳийси сифатида майдонга чиқди ва Филипп шоҳга қарши курашди. Аксинча, бошқа нотиқлар — Исократ билан Эсхин, шунингдек, пулдор Эвбул ва унинг ҳамма ялоқхўр муридлари, сотилган савдо гарвачча ва ер эгалари ҳамма майдону чорраҳаларда оғиз кўпиртириб, Элладани эзаётган ички ғалаёнлар ва низо ниғоқлардан холос бўлиш Филиппга боғлиқ, деб жар солдилар.

Элладаликлар ўзаро талашиб-тортишаётган бир пайтда Филипп қўшинини Беотияга бошлаб келди; Херонеа шаҳри яқинида жанг бўлди, македонлар юони аскарларини тор-мор қилдилар. Эллада Македония шоҳи ҳокимиятини тан олди. Тўғри, Филипп ўлдирилгач элладаликлар қўзғолон кўтардилар, лекин ёш подшо — Александр уни бостириб, муқаддас Фива шаҳрини таг-туғи билан вайрон қилди. Мана, уч йилдирки, Эллада Македония зулми остида кун кечиради.

Аслзодаларга яхши: ҳеч ким бирорининг мол-мulkига даҳл қиломайди, у илгари кимга тегишли бўлса янги қонун билан ўша эгасига биркитиб қўйилган, «миннатдор оталар» ғалласининг бир қисмини камбагалларга бўлиб беришдек бурунги мажбуриятлар энди йўқ, савдогар бутун мамлакат бўйлаб бемалол юриши, боплаб харид қилиши, ўзига маъқул бўлган нархда сотиши, кўплаб пул ишлаб олиши мумкин. Ҳа, бадавлат одамларга яшаш қулай бўлиб қолди. Қамбағал-чи? Қонун мол-мulkни эгасига абадий биркитиб қўйганидан унга нима фойда? Ахир камбагалнинг ҳеч нарсаси бўлмаса, унга ҳеч нарса биркитиб қўйилмаган бўлса. Илгари у оч қолса, халқ мажлиси бойлардан тортиб олган ғаллани элга бўлашаётганда унга ҳам маълум қисмини тарозида тортиб берарди. Агар судхўрдан олган қарзлар уни қийнаб қўйган бўлса, мажлис бу қарзни бекор қиласди. Яхшими ёки ёмонми, ҳеч ким очлик ва совуқдан ўлиб кетмасди, энди эса ё ўғирлик қилиш, ё

бўлмаса аскарликка ёлланиб, бегона ўлкаларда дай-диб юриш, сафар гулханлари атрофида чўзилиб ётишдан бошқа чора қолмади.

Ташқариди аллақачон Ленеон ойи — олис Франция ўтлоқларидан кўтарилган бўрон сершовқин тўлқинларни соҳил қояларига суреб келадиган, тоғ ёнбағирларидаги қарағайларни қулатадиган, жуни ёмгирда бўккан қўйларни жунжиктирадиган, ўрмонда дайдиб юрадиган пахмоқ йиртқичларни титраш ва думини қисишига мажбур қиладиган қиш палласи етди. Ленеон ойи — ҳайвонлар учун ҳам, одамлар учун ҳам оғир қиш фасли аллақачон етиб келди.

Тонг. Бандаргоҳда шовқин-сурон, ғижир-ғижир жаранг-журунг: денгизчилар қорақайин устунларга ўроғлиқ бронза занжирларни ечиб, кема ёндоридан ошириб итқитмоқдалар. Кемалар Эмпирей бандаргоҳини қолдириб, Сароник қўлтиғи кенгликларига чиқади. Эшқакчилар ўзларига қўшиқ билан дэлда бериб, бир меъёрда узун эшқакларини эшишади:

Қа-ни бирдан, қани ҳам-ма!
Ҳам-ма бирдан, қа-ни, ҳа!

Тўлқинтўсар олдида турган денгизчилар дарга нинг ишораси билан чорси елканларни ёзиб юборишиди. Пишиқ, чидамли мато шамол эпкими-ла қаппаяди. Кўп эшқакли катта кемалар чайқалиб, бир ёнга қийшаядилар-да, қуи чеккалари билан муздай сувни чайқатиб, яна тикланадилар ва чўчиб парвоз қилган қушлар галасидай ажир-бужир, яшил тўлқинлар узра оппоқ қўпикларни ёриб сузиб кетадилар.

Феаген уйғонди, бошини кўтарди ва бандаргоҳда сафланиб турган кемаларга маъносиз тикилиб қолди. Оҳиста тарқалаётган намхуш қоронғилик орасидан омбор деворлари кўзга ташланана бошлиди. Аста-секин Феаген кўзлари ойдинлашди. Юони керишиб энади, совуқдан қалтираб кетди ва инграб, тўшак вазифасини ўтаган нам хазон устидан турди.

У ухладими? Ё раб! Феаген тун бўйи тўлғаниб, оҳуриб чиқди, тез-тез салчиб туриб кетар, озгина бўлса ҳам исини учун қиргоқ бўйлаб югурадар эди, жуни сийраклашиб қолган кучук тери телинаги, эски эчки тери пўстаги, тиззага тушадиган, ўи жойидан йиртилган жун чакмоши учун шимолиниг совуқ, нам, суюқ-суюккача сирқирагиб, жигар, буйракларгача

музлатадиган шамолидан асрай олмас эди. Феаген югуришдан чарчаб, учи савдогарлар ҳомийси тангри Гермеснинг боши ҳайкали билан тугаган устун ёнига ўтириди, энтикиб-энтикиб нафас оларди: тиши тишига тегмас, аъзои бадани титрар, озроқцина бўлса ҳам иссиқ талаб қилар эди. Синиқсан, эзилган Феаген ниҳоят тонготарда уйқуга кетди ва уч соатдан кейин чалажон ҳолатда уйғонди, юзлари шишган, бели эса зирқираб оғрир эди. Даҳшатли тун. Илло бошпанаси бўлмаган юон нима ҳам қилсин!

Қачонлардир афиналиклар форс Доро Гуштасбинг аскарларини енгган жойда — Марафон шаҳри снода уч йил аввал Феагенинг ҳам уй-жойи, ери бор эди. Хотини бор эди, Мерилад исмли ўғли ўсаётган эди. Юон тепаликнинг тошлоқ ёнбағрида буғлой экарди. Тошлоқ ерда буғлой яхши ҳосил бермасди, лекин олиқ-солиқларга етиб турарди. Ўзига озроқ қолса ҳам, қисиб-қимтиб келаси галла пишиғигача етказарди. Ўзига тўқроқ қўшниларнинг токзор боғлари бор эди, аммо кўчат сотиб олишга Феагенинг пули йўқ эди. У бойиб кетишни хаёлига ҳам келтирмас, ўз еридан олиб турган озгина ҳосил учун ҳам дехқончилик ҳомийси илоҳа Деметрадан миннатдор эди.

Аммо маъбуллар ҳасадгўй, қисмат эса беаёв. Ёз күпларидан бирида Харадра водийсиға йирик-йирик дўйл ёғди. Буғлой адойи тамом бўлди. Феаген ҳам. Тўғри, дастлаб у бир оз ўзига келди — бадавлат Ламаха амакидан келгуси йил ўн чорак қилиб қайтариш шарти билан беш чорак буғлой қарз кўтарди. Ўша йили қишида кўкат ҳам еди. Аммо ғаллани уруғлика асади. Баҳорда Зевсга ихлос билан сажда қилиб, ҳўқизларни қўшга қўшдида, омоч бандини маҳкам ушлаб, меҳр билан ер ҳайдади ва тупроққа қимматбаҳо уругни сепди. Қушлар донни чўқиб кетмаслиги учун Мерилад мола билан ерни текислади. Феаген буғлойининг бош тортишини интизор бўлиб кутди, аммо ғалла етилиб қолганда қаердандир ба-ло-қазодай чигирткаю қўнғиз ёпирилиб келди-да, ҳаммаёкии шипшийдим қилиб кетди. Ҳосил нобуд бўлди, тўрт чорак ҳам ололмади.

Қайгудан Феагенинг хотини Иринанинг юраги зардоб бўлди. Омадсиз эридан қўл силтади-да, ўғлини олиб отасининг юрти Лакратидага жўнаб кетди. Феаген хафа бўлиб ер, қорамол ва омочни сотиб, ха-

сис Ламаха амакисига (лаънат бундай қариндошга!) қарзини тўлади-да, иш қидириб Пирей томон йўл олди.

Иш! Мана бир йилдирки, шу сўз Феагеннинг шамолда қақраб, ёрилиб кетган лабларидан тушмайди. Қўллари қавариб қонталаш бўлгунча эшкак эшишга, қовурғалари қисирлаб кетса ҳам юк ташишга, ахлат супуришга, кир ювишга — ҳаммасига тайёр, фақат бир парча арпа нонга ёки бир бурда тузланган балиқка етарли чақа тушса бўлгани. Иш! Аммо уни қаердан топасан? Бу ерда, Пирейда Феагенга ўхшаганлар тўлиб-тошиб ётибди. Мана улар, мудом қорин оч жулдуурвоқи дайдилар галаси, бандаргоҳ бўйлаб — қулфланган омборлар, шалаги чиққан қайиқлар, қулаб тушган кулбалар атрофида мурдалардай сочилиб ётибди, бир парча гиштга бош қўйиб чўзилишга жой йўқ, уларни бу ердан турғизиб юборишига қоровуллар ожизлик қиласди...

Юнон нон ушоқ ҳам тополмаслигини, уни бошқа бирор илиб кетганини биларди. Унга ҳеч ким бери кел демайди. Ҳозир юк кам, юкчи эса сонсаноқсиз. Аммо омадга бўлган гариона умид уни олға чорларди — ҳамма ерда овқат бўлса-ю, оч одам ўзига емиш тополмаса, бу ақлга сигмайди, ҳақиқатга хилоф.

Бозордан бир бурда нон ўғирлаши мумкин эди-ю, аммо бундай нолойиқ ҳаракат тўғрисида ўйлашнинг ўзиёқ унга қаттиқ озор берарди: марафонликнинг қалбида деҳқонча ҳалоллик туйгуси ҳамон сақланиб қолган эди. Баъзилар уни аллақачон йўқотиб қўйган, тун бўйи маст денгизчиларни шилишар ёки дўкон эшикларини бузишарди, бироқ Феаген ҳали ҳам тасодифан топилган меҳнат ҳисобига кун кўрмоқда эди.

Нон қаерда, нон борми ахир? Феаген Дейгмага яқинлашди, вақт эрталигига қарамай, унниг атрофида савдогар, мардикор, тижорат аҳли, денгизчи, ажнабий кўчкинчи ва қуллар уймалашарди. Турли тилларда гаплашишарди. Яҳудийнинг узун бурни кўккўз фракияликнинг қулоги устида пишиллар, мағрур мисрлик қорасоч италиялик билан суҳбатлашар, офтобда қорайган скиф одамларни тутиб-сурниб сўкинарди.

Савдогарлар раста олдида уймалашар, мато на муналарини харислик билан кўздан кечиришар, дудланган, тузланган, қоқланган, зиравор қўшиб сирка-

ланган балиқлар тұла катта-катта сопол идишларга құйл узатишар, Боспор, Сицилия, Миср ғаллаларини күришар, чарм, жүп, мүйна сарапашар, этрусларнинг пойабзал ва бронзасини, мисрликларнинг папирус қоғози ва зигир поясини, форсларнинг гилам ва атирупаларини, африкаликлар келтирган фил саягини күздан кечиришар, истаганларга зайдун ёғи, Гиммет асалы, құрғошшыны, мармари, кумуши, газмоли, Аттика косаси, үй жиҳозлари, гулдор Коринф күзалари ва Танагри әйкалчаларини таклиф қилишарди.

Феаген Дейгма ёнида икки соат дайдиб юрди, аммо шунча ноз-иеъматлардан унинг оғзига бир увоқ ҳам кирмади. У очлик ва совуқдан караҳт бўлиб қолган, деярли юриб ухламоқда эди. Қулоғига пахта тиқиб қўйилгандай, марафонлик ўз овозини ҳам эшиитмас эди. Ҳар қадамда оёқлари чалишиб кетар, худди тўлиғидан синдириб ташлангандай эди. Бирдан кўзи тиниб, боши айланди. Феаген ранги оқарив, чайқалиб кетди. Ҳеч нарсани ажратолмай қолди, қўзларини ожизона олдинга чўзиб кимнингдир растаси устига йиқилди. Тасодифан ёғ-сүт, тухум солиб пиширилган бир бўлак ионни чанглаб олди. Раста соҳиби шовқин-сурон кўтарди. Назоратчи пайдо бўлди. Бу кулрағ кигиз қалпоқ кийган скиф қул эди.

— Оймозде! — тўнғиллади скиф ва қамчисини ўйнатди — Фарёд қил, итдан туққан!

Феаген ўзига келди ва ҳайрон бўлди. Унинг қўлидаги ион қаердан келди? Марафонлик ғамгин минирлади:

— Олмоқчи эмасдим...

— Алмоқчи емасдим?..

Скиф қамчисини силкиди. Феаген устига шундай куч билган қамчи тушдикни, унинг елкаси оловда қиздирилган темир чивиқ босилгандай жазиллаб кетди. Қўлидаги ион тушиб кетди, ўзи эса раста олдида чўзилиб қолди.

— Олмоқчи эмасдим!..

— Алмоқчи емасдим?

Назоратчи баҳтсиз марафонликнинг ёқасидан ушлади-да, бостирилмадан нарига итқитиб ташлади:

— Иўқол!

Бу күл ҳамма афиналикларга қаттиқ нафрат билап қаради, ахир шулар-ку уни кўчманчи эркидан айприб, тутун босган, аммо қалбига яқин чодиридан

маҳрум қилғанлар; вазифаси шарофати билан (бу вазифага уни бақувват бўлғанлиги учун қўйиншган), скиф қулай пайт келганда ҳар бир юнонни — бойми, камбағалми, элладалик бўлса бўлди, бари бир гўрминг лаънат ҳаммасига — хўрлаш, ҳақорат қилишдан бир дунё роҳат оларди.

Пирейда Феагенга ион йўқ. Яхшиси, Афинага, бозор майдонига боради, балки у ерда бирор кимса бечора дайдига шафқат қилас. Тўгри, Афинагача қарийб етмиш беш стадий¹, бу масоғани босиб ўтиш керак, бўлмаса Феаген бугун оламдан ўтади.

Юон Узун Девор бўйлаб судралиб, ярим вайрон оҳак устунлар олдида тўхтаб-тўхтаб борар ва хира нигоҳ билан шошиб-пишиб ўтиб-қайтаётган одамларга қаради. Деҳқонлар яёв боришарди. Саводгарлар аравада ёки хачир мисиб ўтишарди. Гоҳида Феаген олдидан шаҳар оқсусякларининг иккى ғилдиракли араваси елиб ўтарди. Зич тўда бўлиб қуллар кетаётир. Улар тез-тез қадам ташлар, гап-сўзсиз, атрофга алангламай, енгилиб, орқага чекинаётган легион аскарлари каби саф-саф бўлиб боришар. Эркаклар ва аёллар, ассириялик, лидиялик, фригиялик, мисрлик, фракияниклар, яхудий ва скифлар каби турли қабила вакиллари худди ўзларининг исподига сурбетларча қараб турган бегона кўзларни кўрмаслик учун тезроқ манзилга етиб олишга шошилаётгандай эдилар. Ортда қолаётганиларни шоширишга даъват қилувчи аскар овози янграрди:

— Тезроқ!

Ҳайбатли Атлас каби кенг елкали қул бутун Элладани елкасида кўтариб тургандай эди. Олти юз қирқ минг тутқун Қоринф устахоналарида азоб чекарди. Йигирма минг эркин афина гражданига ўн минг ҳуқуқсиз ажнабий кўчманчи ва тўрт юз минг сотиб олинган ёки асир олинган қул тўгри келарди. Ярим миллион ёввойилар Эгина жабр-зулми остида эди. Қуллар ўн минглаб ўлиб кетар, улар ўрнини эса «сўзловчи ҳайвонлар»нинг янги тўласи эгалларди.

Эртага Агорда — Афинаганинг бозор майдонидэ катта савдо-сетиқ бўлади. Тутқунларни қишиланғоч қилиб, тахта суня устига чиқаралилар. Ҳаридорлар уларнинг оғизларини очиб кўрадилар, кучини синайдилар, бу жонли молин югуриш ба сакрашга маж-

¹ Стадий — 160 метрга яқин.

бүр қиласылар. Юзлари бужмайған чолларнинг құллары очкүзлик билан үн беш ёшли қыздарнинг күк-рак ва сонларини пайпаслагаб күради. Қул савдоси — сердаромад машуғолт. Оддий, аммо оғир ишни үддалай оладиган құлнинг баҳоси қарийб иккى мина¹ туради. Ҳунарманд құлнинг баҳоси хийла баланд. Құнгил очишига мұлжаллаңған чүрә қыздың баҳоси үн, йигирма ва ҳатто үттиз минага ёки ёлланма ҳунарманднинг йиллик иш ҳақи бор-йүғи уч юз драхманы ташкил қылған ҳолда канизакнинг баҳоси уч минг драхмага боради.

Етти күп үтар-үтмас ҳозир Феаген ёнидан үтиб бораётган бечора чет әллик тутқунларни бұлашиб олишади ва иш-ишига жүнатишади. Устахона бошқарувчиси, хұжайиннинг савдо вакили, ишбоши, ҳисобчи, омборчи, ошпаз, найчи ёки раққоса қилиб тайинланғанларнинг тақдирига ҳавас қылса арзиди.

Аммо қулоллар, ғильтерувчилар, әшкакчи ва тиккувчилар қисмати-чи? Лаврион конларига ҳайдаб киритилғанлар ахволици? Уларни коннинг түқсон тирсак чүкүрликдаги лаҳмларига тушириб қўйишиди, үн иккى соатлаб бронза чўкич билан қаттиқ жинсни кўчиришга, арқон орқали ёки кажавага солиб юқорига олиб чиқишига, тегирмонда майдалашга, ўғир даста билан туйишга, уни лойқа ҳовуз сувидаги ювишга, кўрада эритишга, тўрт қиррали-узунчоқ қилиб қўйилған кумушни ҳачирларга ортиб, Афина йўлига чиқишига мажбур қилишади.

Бир урса ҳўқизни тил тортқизмай ўлдирадиган аниви навқирон ливиялик ҳам ярим йилдан кейин дармонсиз чолга ўхшаб қолади: ҳаддан ташқари оғир меҳнат, очлик, ташналиқ, калтак ва касаллик бу азаматнинг ҳам силласини қуритади, кейин уни ҳам жарликдаги ваҳший ҳайвонлар ғажиб кетган сүяклар устига тириклий элтиб ташлашади.

Феаген бир вақтлар Марафонда яшаган ҷоғларидан қулларга қандай муносабатда бўлганини эслади ва аянчли жилмайиб қўйди. Ҳозир унинг қулдан нимаси ортиқ?

Юнон ўйлаб қолди: чапга бурилиб, зайдунзорга кирса-ю, ётиб жон берса... қандоқ бўларкин? У иккиланиб туриб қолди. Худо сақласин, йўқ! Балки бугун бирон бурда нон топиш насиб қилар? Яна

¹ Мина — пул бирлиги: олтин пул билан 28 сўм,

хайрли умид ҳолдан тойған, бутунлай рухи тушган одамни улуг пойтахт дарвозаси томон бошлади.

Әгри-бугри, ифләс күчаларнинг икки бетидаги сон-саноқсиз устахоналар — нақ бир-бировининг устига бостириб келаётгандек туюлувчи пастак, қинғир-қийшиқ кулбалардан тараалаётган тутун иси Феагенинг димогига урилди. Дурадгорлик, кулолчилик, темирчилик, бошмоқдўзлик, кўнчилик, тўқувчилик, кандакорлик, арқон эшувчилар, мисгарлик ва ямоқчилик устахоналарининг тақ-туқ, жаранг-журунг, ғижир-ғижир товушлари унинг қулоғини қоматга келтирди. Шаҳарнинг камбағаллар яшайдиган қисмida қандай ҳид таралиши мумкин бўлса, бу ерда ҳам шу ҳидларининг ҳаммаси: сасиган балиқ, ошланган тери, ачимсиқ лой, эчки жуни, эритилган мис, чириган гўнг ҳидлари аниқиб турарди...

Феаген зўр-базўр судралиб Агорга етиб келди ва ҳаммол, дўйондор, олибсостарлар, тутқунлар ва ширакайф саёқ қизлар орасига тушиб қолди. Телпагини сабиб олди-да, қўлинин олдига чўзиб, деярли кўзлари ҳеч нарсани кўрмай, оёқларини судраганча балиқ, пишлоқ, нон, мусаллас расталари ва қамиш бостирмалар, моллари очиқ ҳавода ёйиб қўйилган мол сотувчилар, аттор ва баққоллар олдидан ўтиб, то елкасини тош устунга уриб олмагунича олға кетаверди. Шундагина Феаген телпагига кўз ташлади — ҳеч нарса йўқ. Унинг боши ғалати бўлиб ғувиллаб кетди, каловланиб бир чайқалди-да, беҳол йиқилди.

Одам тирик чоғида унинг чеккан озорлари ҳеч кимга таъсир қилмайди, томоқ қирилиб кетгунча ҳамдардлик сўраб қичқирса ҳам, бари бир унинг но́лаларига ҳеч ким жавоб бермайди; гарчи энди унга ҳеч нарса керак бўлмаса ҳам, ўлган киши атрофида эса негадир мудом иши ва сўзи билан холисона ёрдам беришга тайёр хайриҳоҳ одамлар уймалашиб қолади. Феагенин бирпасда одамлар ўраб олди. Қимдир чуқур хўрсиниб, бир коса вино кўтариб келди. Бошқаси юраги ачиб, ўз нонидан бир бурда синдириб берди. Шўрлик Феаген ҳали тирик эди, уни амаллаб ўзига келтиришди; мусаллас вужудини иситди, нон эса қувват берди, шундан сўнг хавф ўтиб кетганига ишонч ҳосил қилган одамлар яна бечорани ёлгиз қолдириб тарқалишди.

У Гермес ибодатхонаси ёнига келиб ўтирди-да, бошини тиззасига қўйиб, ўйга толди. Нима қилмок

керак? Энди нима қилишинг керак, марафонлик? Яна бир кеча бугунгидай ўтса, ишинг тамом.. Улим ҳақида ўларкан, этлари музлаб кетди. Йўқ, йўқ... Яшаш керак, аммо қандай қилиб? Имкон борми?

— Эй, Феаген!— кимдир марафонликни қақирди. У чўчиб тушди. Кўп вақтдан бери унинг отини атаб қақиришмас, «дайди» деб қўя қолишар эди.

Феаген ўғирилиб қаради-ю, кўзлари аланг-жалаанг бўлиб, нигоҳи бирдан хиравашди. У Дракилни кўриб қолганди. Дракил ярим йил илгари ижаҳаёрдан қарз олган, қарзини тўлаёлмай, касодга учраган. Марафондаги майдо-чуйда нарсалар билан савдо қилувчи дўкони Ламахнинг қўлига ўтиб кетганди. Дракил хотин-болаларини ташлаб, Феаген сингари омад излаб, қайдасан Афина деб йўлга тушганди. Ҳақиқатан ҳам анча уддабурон бўлган Дракил бир бурда ион топишда бошқалардан усталик қилиб, очлик азобини Феагендан кўра камроқ тортган эди.

— Сенда ейдиган ҳеч нарса йўқми?— ғамгишилик билан сўради Феагенинг ёнига ўтира турниб.

— Йўқ,— қуруққина жавоб берди Феаген.

— О, Гермес...— деди Дракил эчки терисига яхшироқ ўралиб оларкан ва жим бўлди. Улар шу ҳолатда бир соатга яқин туришди — шошиладиган жойлари йўқ эди-да. Феаген мудрай бошлади. Дракил ҳам ундан ибрат олди. Қимнингдир овози ўйғотиб юборганда кеч кирган эди. Улар кўзларини очишиди. Ибодатхона олдида бошларига қимматбаҳо телпак, устларига кенг ва қалин ёпинчиқ, оёқларига иссик бошмоқ кийиб олган учта соқолдор афиналик турар, изғирип уларни чўчитолмас эди.

— Шу гап тўғрилигига ишонасанми?— сўради бири.

— Ҳа,— жавоб берди иккинчиси,— Коринфда юнон ва македон йўлбошчиларининг кенгаши бўлди. Баҳорда Александр Геллеспонтдан сузиб ўтади.

— Нега?

— Саволингни қара-ю!— қулимсиради учинчиси.— Юнон ибодатхоналарини бузгани учун форелардан қасос олнига.

— Эҳе! Бу ишлар Кееркс даврида бўлган эди. Уша ибодатхоналарининг кимга кераги бер экан? Элладаликларининг ўзлари ҳам улар устига уймалашиш япти. Эсингиздами, фокидаликлар муқаддае Дельфи қандай талаганлари? Ушанда ибодатхонани ҳи-

моя қилиш деган гап фокидаликлар билан фессалылар үртасида уруш чиқишига баҳона бўлган эди. Македониялик Филипп жанжалга аралашди-ю, уинсиниям, бунисиниям думини қисиб, тинчтиб қўйди. Ҳақоратланган ибодатхона учун қасос олиш бир баҳона эканлигини мияси суюқ ахлат билан тўлдирilmagan ҳар бир одам тушунади. Македонияликлар форс подшосининг хазинасини эгаллаб олмоқчи, ма-на уруш сабаби қаерда.

— Боринг, шундай бўлсин ҳам! Бу бизнинг ҳам фойдамиз,

— Қандай фойда?

— Қандай фойда дейсанми? Фасоҳат муаллими Исократ айтадики: «У ерда бизни бой, тўкин-сочин мамлакат кутяпти. У ерда биз баҳт, кенглик, фаровонлиқка эришамиз; тўпланган бойлик билан уй ва жамоага бирлик ҳамда ҳамжиҳатлик қайтиб кела-ди.» Яхши гап. Наҳотки сенга форс олтини ёқмаса?

— Олтин-ку, ёқади. Аммо менга насиб қилармийкин?

— Нега насиб қилмасин?

— Александр уни мендан камроқ яхши кўрмас.

— Э! Ҳаммага етади. Тир шаҳрида бир мақол эшигтан эдим. «Арслон тўйған жойда чиябўри ҳам оч қолмайди». Нима десангиз денг, менга Александрнииг режаси ёқади. Донишманд сўзини эсланг: «Эрон билан бўладиган баҳтли уруш корчалонларга катта имкониятлар эшигини очади. Давлат ҳаётига ҳавф солаётган дайдиларга иш топиб беринш билан Эллада қашшоқ одамлардан қутулади». Демак, форсларга қарши уруш бизга икки томонлама фойдали: бир томондан — ўлжа, иккинчи томондан шаҳарни тўлдириб юборган жулдуровқилардан ниҳоят қутуламиз.

— Сен ҳақсан. Афинадан дайдилар қанча тез йўқолса шунча яхши. Ларих ўғли Эригий аллақачон аскар тўплаётган эмиш. Бирор ойдан кейин эркинроқ нафас оламиз шекилли.

«Олижаноб оталар» кетишиди. Дракил бошини қашинб, лабини тишлади-да, сўнгра Феагенга тортинибророқ деди:

— Эшигдингми?..

Феаген индамади. Албатта, ҳаммасини эшигти у. Аммо, уруш! Ҳар бир виждонли дехқонга жирканч эшитилади бу сўз. Ҳамма юнонлар қатори Феагенга

Ҳам наиза санчиш, палахмон отиш, қалқон билан ҳимояланишни ўргатишган, лекин ўз уйингни босқинчидан ҳимоя қилиш бошқаю, қайсиdir кимса учун Эрон хазинасими ўлжа қилиш бошқа. Аммо нима қилиш керак? Нима қилиш керак? Нима қилишинг керак, Феаген?

— Ҳа, биргина умид... — алам билан шивирлади марафонлик.

Ярим соатдан кейин улар Эрон шохи Доро Кодоманга қарши бўладиган уруш учун ёлланма аскар тўпластган лашкарбоши Эригий ҳовлисида туришарди.

ГАВГАМЕЛИ ЖАНГИ

*Искандар наизаси ярақлар шу чоқ,
Фарбда порлагандай қирмизи булоқ.
Доро қилишибдан сачраса учқун,
Қоялар қалбида ўт ёнар бутун.*

Низомий, «Искандарнома»

Куз фасли эди. Боғларда хурмо ҳосили пишиб этилган. Македониялик Искандар қўшини Дажла дарёсидан ўтиб, жануби шарқ томон йўл олди ва Ассуриянинг Гавгамели шаҳри яқинидаги тепаликни ишғол қилди.

Бир соатдан кейин қуруқ буталар билан қопланган тепаликда чодирлар шаҳарчаси тикланди. Шаҳарча устидаги ҳаво офтобда қорайган эллик минг аскарининг бақириқ-чақиригидан ларзага кела бошлиди. Одамлар мис қозонларда ёсмиқдан овқат пиширап, яхлит эчки ва қўй гўштини олов устида айлантирап эди.

Урга пиёданинг кичик бўлинма бошлиги Феаген қорасоч бошини ўнг қўли кафтига қўйиб гулхан ёнида ётар, қуруқ, мўрт хашакни ямлаб чирсиллаб ёнаётган гулхандан кўзини узмасди.

Форсларга қарши тугамас урушни шарққа, Осиёга кўчириш, осиёликлар бойлигини ғарбга, ўз юртларига жўнатиш учун Эллада эрлари бир юз олтмиш оғир кемада Геллеспонтдан ёввойилар мамлакатига келтириб қўйилганига ҳам мана уч йилдан ошиб кетибди. Александр аскарларининг Гра-

никда Доро Қодоман тұдаларидан бирини тор-мор келтириши буюк юришнинг бошланиши бўлди.

Ҳа, мана уч йилдирки Феаген бегона йўлларда чанг-тупроқ кечади, бегоналар нонпни тановул қилиб, бегоналар сувини ичади. Қўприклар қуриб, лаҳм кавлади, деворларга тирмашиб чиқиб одам ўлдирди, лекин худо шоҳид, у ҳамон қашшоқ. Марафонликничг юрагига виждан (куриб кетсан!) шундай қаттиқ ўринашиб олганки, жоҳилларга найза санчади-ю, чўнтағидан ҳамёнини олишга қелгандা темирдай қўллари бирдан дармонсизланиб, қоқшолга ўхшаб қолади. Дракил эса бунинг аксиини қилади. У қиличини қинидан жуда кам суғуради, лекин ҳар бир жангдан кейин қўйнидан халтасини чиқаради. Савдогар ҳам Феаген сингари алангага ўйчан тикилиб турибди. Эҳтимол бу Дракилга Пинар дарёсидан нарида Александр ўлжа олган олтин шуъласини эслатаетгандир. Ёки буғдойранг Миср қизларининг билакларини безаб турган билагузукнинг жилоси бўлиб кўринастгандир.

Македония пойтахти Пелладан шаҳар ноиби Антипатр ўн кунча бурун жўнатган аскарлар ҳали душман ёйидан отилган ўқларнинг визиллашини эшигтанлари йўқ. Кулолчилик устахонаси ёки сандонлардан яқиндагина ажратилган азаматлар жанг кўрган баҳодирларнинг саргузашларини эшитишга ишқибоз эдилар.

Феаген ва Дракил оғиз очмаганликлари сабаби янги аскарликка олинганлардан бири, Танагридан келган Лаэрт исмли чўтири беотияликнинг ўзи гап бошлади:

— Коҳинлар Александр ҳақида ғалати гапларни айтишади. У худонинг ўғли эканлиги ростми?

— Бўлмаса-чи,— жавоб берди Дракил. Феаген унга кўзини қисиб қаради ва кулимсиради. Савдогар қизариб кетди ва қошларини чимирди.— Бу қанақа тиржайиш, чақмоқ урсин мени?— пишқирди у даргазаб.— Қани айт-чи: Македония далаларida юриб кўрганмисан?

— Иўқ.

— Дракил эса у ерда уч йил яшаган. Менинг кўрганларимни сен ҳам кўрганингда лабингни бурмаган бўлардинг.

Лаэрт яқинроқ сурилиб ўтирди ва ёлворгандай

Дракиленнің ғадир-бұдур иягига құлини теккизіп қүйді:

— Сүзлаб бер!

— Жоним билан. Фақат гапимни бўлманглар. Сиз билан ўттис ёшгача Марафондан ташқарига чиқмаган аллақандай кўрсичқон эмас, Дракил гаплашыпти...— Дракил Феагендан юз ўғирди-да, гулхан ёнига тўшалган жун ёпинчиқ устига ўришиб ўтириб олди.— Хўп, эшитинглар. Бизнинг йўлбошчимиз, баҳти барқарор бўлгур Александр йигирма беш йил илгарн Пеллада дунёга келди. Унинг онасини Олимпиада дейдилар, бадавлат ва оқсуяқ оиласдан. Лекин отаси ким?

Дракил кўрсаткич бармоғини юқори кўтарди. Аскарлар кўзларини катта очиб, каромат қилаётган авлиё олдида ўтиргандай унинг қўлларига тикилишди. Феаген заҳарханда билан деди:

— Македонлар подшоси Филипп ўзини Александрнинг отаси ҳисобларди. Наҳот у янглишган бўлса? Наҳотки бизнинг донишлар донишни бўлмиш ҳукмдоримиз сенга ўхшаган бир азаматдан туғилган бўлсалар?

Савдогар икки қўллаб бошини чаңгаллади. Янги олинган аскарлар даҳшатга тушиб қотиб қолдилар. Дракил бақириб юборди.

— О, ҳароми! Ҳозир устингга осмон ағдарилиб тушади. Ҳа. Филипп янглишгани.— Дракил овозини пасайтирди.— Лекин... айтишларича, Александр Зевс яшинсочардан туғилган эмиш.

Дракил орқага чекиши-да, ҳаммага тантапали нигоҳ ташлаб чиқди. Ҳайратга тушган аскарлар миқ этмай туришарди. Феаген бош чайқаб, пўнғиллади:

— Негадир ишонгим келмаяпти. Бу одатдаги бузуқ хотинларнинг ҳийласи— қўшини ҳовлидаги бирон эрқак билан тунашадида, кейин худоларга тўнкаб юришади.

— О, аҳмоқ!— хитоб қилди Дракил.— Сен нимани билардинг! Наҳотки Тиндарининг рафиқаси Ле-да ўғли Полидевкни оққуш қиёфасидга нахбён бўлган Зевсдан туғмаган бўлса. Сенингча Дионис ҳам Зевс билан оддий аёл Семеладан туғилмаганми?

— Геракл-чи?— тортишувга ҳайқиби्रоқ аралашди беотиялик Лаэрт,— у ҳам Зевс билан оддий аёл Алкменадан туғилган-ку.

— Ҳа,— илиб кетди унинг қўллашидан руҳланган савдогар.— Финикия маликаси, Қадманинг синглиси Европани яшинсоchar ҳўқиз қиёфасида на-моён бўлиб, ўғирлаб, ўзининг севиклиси қилиб ол-маганими?

— Пушти паноҳимиз Зевс бобо роса хотинбоз бўлган экапларда ўзиям,— пўнғиллади Феаген.

— Аргослик Даная-чи?— давом эттиридан савдогар бошлиғининг щаккокона сўзларини эшитмай,— беотиялик Антиопа-чи? У сенинг жамоангдан, Лаэрт! Шундай эмасми?

— Ҳа... шундай щекилли,— иккиланиб жавоб берди беотиялик. У бу хатарли суҳбатни бошлаганига нушаймон бўла бошлаган эди.

— Шундай экан, нима учун Зевс Олимпиада билан ҳам бирга бўлиши мумкин эмас?— Феагенга ҳамла қиласди савдогар.— Сен қандай эътиroz билдирима, бари бир Александр тангрининг ўғли. Унинг қилаётган ишлари далолат-ку бунга, чақмоқ урсин агар. Болалик пайтидаёқ у ҳаддан ташқари ботир сифатида шуҳрат ортирган. Бир куни Филиппга Букефал лақабли от келтиришади. Шаҳар девори ёнида уни синашаётган экан. Букефал энг зўр чавандозларни ҳам устидан ағдариб ташлайверибди. Филипп даргазаб бўлиб, уни олиб кетишини буюради. Александр эса шунда: «Эгарга ўтиришни эплай олмаганлари учун қандай ажойиб отни йўқотяптилар-а, кўрдингизми?»— дейди. Филипп баттарроқ дарғазаб бўлиб: «Ўз қўлингдан келмагандан кейин кексалар устидан кулма!»— дейди. «Рухсат бер, мен уни ўргатаман»,— дейди Александр. Атрофда кулги кўтарилади: ҳамма шаҳзода ҳазиллашяпти щекилли деб ўйлади. «Марҳамат!»— дейди Филипп. Александр югуриб Букефал ёнига келади-да, шарт юганидан ушлайди ва бошини қўёшга тескари томон буради — қараса, от ўз соясидан чўчиётган экан. Азamatимиз тулпорни силаб-сийпаб хотиржам қиласди, бирдан устига сакрайди — ҳаш-паш дегунча от устида ўтирибди-да. От типпа-тик бўлиб кетади, лекин Александр қилт этмайди. Шунда Букефал бирдан қўзғалиб, ўқдай учиб кетади. Нима бўлганини биласизми? Тахт меросхўри тамом бўлди деб, энди уни тирик кўришдан умид узиб, Филипп ҳам, Олимпиада ҳам, бутун атрофдагилар ҳам йиғлашга тушибади. Нима бўлди деб ўйлайсиз, яшин урсин мени!

Кечқурун Александр ҳеч нарса бўлмагандай от миниб қайтиб келади, Букефал эса қўйдай ювош тортиб қолганмиш. Қайси оддий одам боласи шундай ишга журъат қилади? Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Александрни илоҳий кучлар асрайди.

— Бунга худоларнинг нима дахли бор? — пўнгиллади Феаген.— Айтишларича, уларнинг Македониясида от кўп. Ҳар бир македонияликнинг чапдаст чавандоз эканини ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Александрнинг ҳаммадан моҳирроқ бўлиб чиққанига сабаб, у илгари ҳам шўх отларни миниб юрган. Шаҳзода чавандозлики қирчанғи миниб ўрганмаган-ку, ахир.

— Унинг ақли-чи? — эътиroz билдириди савдор.— У Суқротдан ҳам донишмандроқ, унга номаълум сир йўқ: атроф-теваракда нима бўляпти, нима бўлган ва нима юз бериши унга кундай аён. Айтишларича, кўр Гомернинг «Илиада»сини бошдан-оёқ ёд билармиш. Қайси оддий одам боласи бунга қодир?..

— Бўлмаса-чи! Ахир, уни Арастуининг ўзи ўқитган. Агар мен ҳам шундай мураббийдан тарбия олсан, Александрдан нодонроқ бўлмасдим.

— Вақиллама! — Феагенинг сўзини бўлди савдор.— Херонеа ёнидаги жанг, дўстим Лаэрт, эсингдами? У беотияликлар ерида бўлган-ку, ахир?

— Эсимда.

— Биласизми, Александр ўшанда қандай жасорат кўрсатган? Ушанда у ҳали йигирмага кирмаган эди. Биринчи бўлиб жангга кирди-да, фиваликларнинг муқаддас бўлинмасини савалай кетди. Унинг қўлларига тангрилар куч бермаган бўлса шундай кила олармиди?

— Намунча: «Илоҳий, илоҳий», деб вайсаб қолдинг? — Феагенинг жаҳли чиқди.— Нима учун Александр маст фракияликка ўхшаб ўзини найзага урганини ёш бола ҳам тушунади. Ў шухрат истарди. Македонлар тувлари ухламай, қандай қилиб бутун Эллалани босиб олишини ўйлашарди. Филипп саройида уруш ва юришлардан бошқа гап бўлмагац. Александр эса бу гапларни эшитавериб, шухрат хақида ўйлай бошлигани. Шухратнараст одам отасининг галабаларига ҳасад қилиб лабларини тишлаган, сўкинган, унга ҳеч нарса қолмаётгандай қўрқсан. Мен ҳам сен ўйлаганича бефазум эмасман, уч йилдан беринча-мунича нарсанни кўрдим, эшитдим. Айтмоқчи, сен

афтигма тупук сачратиб бунча шовқин соласын яшин-ку уриб сени ўлдирмас, лекин мен шубхасиә, кал бошингга мушт тушираман. Эсингдан чиқдими, аҳмоқ, мен бошлиғингман-ку.

Дракил дарҳол жим бўлди. Феаген зарда билан гулханга қараб туфурди.

— Қароқчи сенинг Александриңг, тангри ўғли эмас,— ғазаб билан қўшиб қўйди,— бизни талон-торож қилди, форсларни талајати. Кейинчи, кейин кимни? Бунинг устига у арақҳўр, маҳмадона, мақтанчоқ, иззатталаб пастқаш.

— Ҳим,— Дракил кўзларини айёrona қисиб тиржайди. Мана сенга камгап Феаген. Бошлиғи керагидан ортиқча галириб юбормадими, а? Ҳатто ўспиринларнинг ҳам бунга ақли етди, ўҳ-ҳў, уларнинг чиройли, аммо бефаросат кўзлари бақрайиб қолганини қаранг! Ҳамшаҳринг гапларини керакли одамга етказиш чорасини қил, Дракил. Ҳомсемизнинг руҳи кўтарилиди. Ўзининг қўли устунлигини ҳис қилиб, сурбетларча хохолаб кулди.

— Йўқ, сен ноҳақсан, дўстим Феаген,— Дракил катта бошини кўтариб, иргиб ўрнидан турди.— Мени яшин урсин, ҳақ бўлсанг агар! Менга қара! Граникдаги жангда бизнинг ўттиз минг пиёда ва беш минг отлиқ аскаримиз бор эди. Шундайми? Форсларнинг эса қарийб йигирма минг ёлланма юонон аскарлари, тахминан тагин шунча отлиқ ва пиёда камончилари бор эди. Бундан ташқари, улар баландда, жарлик ёқасида турарди, бизга эса ботқоқдан ва дарёдан кечиб ҳужум қилишга тўғри келган эди. Шундайми? Шундай бўлса ҳам Александр душманни боплаб қирди. Боплаб урди. Айт-чи: осмон кучлари унга мададкор бўлмаган бўлса, ким галабага мушарраф қилди. Иssa остонасида эса бир юз ўттиз минг форс устимизга ёнирилиб келди, лекин Александр буларнинг ҳам кулини кўкка совурди. Агар худолар қўлламаган бўлса, ким зафарга етказди? Ӯшанда: «Худоларнинг ўзи биз учун ҳаммадан кўра яхшироқ жанг қилмоқда», деб бекор ганирмаган эди у. Мен бу икки оёқли маҳлуқларни боплаб қийратмай қолған бирорта жангимизни эслай олмайман. Буларнинг ҳаммаси — осмондан. Ниҳоят, Миср. Ӯша юришимиз эсингдами: Ливия чўлларинда сувсизликдан қирилиб кетишимизга оз қол-

гай эди. Коҳинлар Александрни Мисрнинг бош тангриси Аммон ўғли эканлигини таң олмадиларми?

— Бари бекорчи гап,— гап қўшди Феаген,— форслар жасур халқ, лекин уларнинг қуроллари ҳеч нарсага ярамайди. Уларга жанг қонун-қоидаларини ўргатнишмайди, ҳар ким ўзи билганча жанг қиласди. Шунинг учун битта македониялик учта форсга бас кела олади. Форсиянинг ўзи ҳам жуда дармонсизланиб қолган. Сатраплар орасида ўзаро қирғин урушлари ёки галаён чиқмаган кун йўқмиш эшишимча, у ерда ҳар хил қабилалар кўп, форслар уларни талагани-талаган, шундоқ бўлгач, улар болта кўтармай қўядими. Солиқлардан халқ қашшоқланниб кетган. Уз подшоси мамлакатни ҳақорат ва шармандалика дучор қиласди бўлса. Айтадиларки, ҳалиги, ўша подшоларни бесоқол ҳарам ходимлари ўз хоҳишлари билан таҳтга чиқарар, тағин маликалар ёки уларнинг ўйнашлари иғоси билан ўзлари ўлдирар әмиш. Богоаз деган ҳарам ходими уч подшони ўзи таҳтга чиқариб, ўзи ўлдирганлиги билан шуҳрат қозонган. Тўртимчисига ҳам етиб борар экан-у, лекин Қодомон ўз вақтида унинг калласини олиб ташлаган. Форсия — касал одамдай нарса. Касалда куч нима қилсан? Тушундингми? Хўш, энди Аммон коҳинларига келсак, агар сенинг ҳам томонингдан бўғиб олсаму шафқат қилмасдан бор кучим билан қиссан, мени фақатгина худонинг ўғли, укаси, амакиси, буваси, пабираси, қайнағаси, қайниси, қайнатаси ёки күёви дебгина қолмасдан, ҳатто дунёда мавжуд бўлган ҳамма худоларнинг отаси ҳам деб таң оласан. Тушунарлами? Хўп бўлди,— Феаген ҳорғин қўл силтади,— ўлган илоннинг бошини қўзгама, деб тўғри айтганлар. Яна: истаганимизча әмас, эплаганимизча яшаймиз, деганлар. Овқат тайёрми?

Мадмадоналик чегарадан чиқиб кетганлигини марафонликнинг ўзи ҳам билди. Уч йилдан бери кўриб, эшишиб, тушунса ҳам қаҳрини ютиб (ахир у ҳам қачонлардир Александрнинг таңгри ўғли эканлигига ишонган эди-да!), жим юрганди, охири бўлмади, бутун аламини Дракил бетига тўкиб солди. Манави Ләэрт. чўтири аҳмоқ ҳам бемаъни саволи билан унинг қўлтиғига сув пуркади, ер ютсин сени.

— Аммо, Феаген...— Дракил яна гап бошлигани

эди, Феаген баҳсни тұхтатиши учун ғазаб билан үшқирди:

— Оевозингни ўчир, тұнқа! Миниғир-миниғир гапларингдан қулоқларим оғриб кетди.

Дракил мадад истағ Ләэрт ва уннің ўртоқларига жавдиради. Лекин улар күзларини ердан олмадилар. Камбағалларнинг болалари қалбан Феаген томонда әдилар. Бироқ уннің фикрлари жудаям хатарли. Уннің гапини маңқуллашының күрсатишига ким жүръят қиласы? Дракилга ҳам ердам бергилари келмайды. Үз хатты-харапатлары билан у очкүз сұлхұрни эслатарди. Фақат чүтир Ләэртгина савдогарнинг нигохига маңқуллагандай кулиб жавоб берди, лекин оғзидан сут ҳиди кетмаган бир боланинг ини-ма ёрдами тега қоларди?

Дракил безовгаланиб қора пахмоқ жүп билан қопланған чаккасиви қашиди ва Феагеннинг масла-хаты билан бүғиқ овозини «ўчириб», жим бүлли...

Шу пайт қайдадыр ўңг томонда, подшо өздері тарафда бүлса керак, бурғунинг жарапандор ва чўзиқ навоси янгради.

— Кўрикка ҳозирланинг!

Гулханлар атрофида эринчоқлик билан чўзилиб ётган аскарлар бир йұла ҳарапатта келишиди: улар шошилиб ёспинчиқларини қоқар, қилич осиб юрадиган қайышларини тұрғылашар, қуролларпиниг чангиги-ни артишарди. Кейин диққат билан тахланған ёспинчиқлари устига ўтирилар, лекин энди ҳар хил бекорчи гаплар эшитилмас эди. Ҳамманинг юзида, айниқса кичик бошлиқлар чеҳрасида жиddийлик ва бадиққатлик, күзларida ҳавотир бор эди.

— Кўрикка ҳозирланинг!

Чодирлар орасыдан Македония қўшинининг олий мартабали бошлиқлари тұдалашиб ўтиб боришарди. Подшо тоx-тоx гулханлар олдида тұхтаб, аскарларга диққат билан — мастлар, беморлар, руҳи тұнғанлар йўқми, жаңг олдидан ҳамма соч-соқоли-ти тозалаб олғанми (қўй жантыда соқолдан туттасмаслик учун) деб назар ташлар, айниқса сопа-личилар тұрғалары ва камсичилар салттарини тижиклик билан титкилар, күздан ўтказарди — қўрғанини зўлдир ва темир ўқлар етарлами; қатқонлари тұжамми, камалак пилари янгиланғанми, сөвутлар орнадими; умарнинг овқатларидан татиб өттәр, са-бот берар, ионукур жантылардан индамай ғири-

либ кетар (энди улар кунини күради!), бошқалардан яхшироқ күринган аскарларга хиёлгина бош иргаб құйяды. Баъзиларни ҳатто исмини атаб, құл үзатарды, шунда қўпол эркакларнинг жангларда илиқ сўзни қўмсаб қолган қалблари мумдай эриб кетарди.

Ниҳоят у Феаген бўлинмаси олдидан ўта бошлади. Уч йиллик уруш мобайнида марафонлик биринчи марта Александри шунчалик яқиндан кўриши эди. Ахир, подшо битта, ўрта пиёданинг кичик бўлинма бошлиқлари эса сон мингта. Тангри Аммон ўғли ҳар ким билан юзма-юз учрашиши шарт, деб ким айта олади? Подшонинг қиёфаси Феагенини ҳайратга солди. Македониялик ўрта бўй, озғин, ҳатто нимжон эди. Жингалак, малла соч толалар очиқ, икки томони қабариқ қайсар пешонасига тушиб турарди. Чапга сал қийшайган бўйни, қизил юзлари, кўк кўзларидаги нозли ифода, улар остидаги майда ажинлар, лабларидаги инжиқлик белгиси ва думдумалоқ хотинча ияги Феагенга ҳусни ҳазон бўлаётган лакратидалик гўзал хотинини эслатди. Бу ҳар нарсага қодир баҳодир эмас, минг-минглаб оддий одамлардан бири эди.

Ҳоким ортидан кулранг хитон устидан сидирға совут таққан, бошларига тожли ёки попукли жез дубулға кийган шахсий соқчилар ва лашкарбошилар эргашиб борарди. Ҳаммасининг ёнида сербар қилич осилиб турарди. Жундор оёқлари болдирига кавушлари тизимчаси чирмаб ташланган. Тирсаккача ялан-ғоч муштакдор қўлларида юмaloқ оғир қалқон.

Подшо ва мулоzимлар гумбазсимон сарғиш тепалик устида тўхташди; улар қархисида тен-текис далаларнинг у ер-бу ерида бамисоли бетга тушган сийрак доғдай тўп-тўп сарвлар ўсган қўнгир водий ястаниб ётарди. Деҳқонлар галлани аллақачон, ёзинг ўрталаридаёқ ўриб олишган эди. Олисда, деярли Юқори Заб яқинидаги душман гулханидан таралиб, мудроқ тўлғаниб, кўкка ўрлаётган тутун орасидан қалашиб ётган ясси томлару тўрт бурчак миноралар кўриниб турарди. Берироқда, оппоқ уч бурчак чодирлар орасида минг-минг одам уймалашарди. Булар Эрон шоҳи Доро Қодомон жангчилари эди.

— Сафланишяпти,— деди Александрга озғинроқ малла чол хириллаб. У ўзини мағрур тутар, ҳар бир

ҳаракати билан қадр-қимматини таъкидлаб турарди.— Фурсатни ўтказмай, ҳозироқ зарба берайлик.

Александир унинг гапини эшиштаётгандай эди. У индамай жануби-шарққа, форслар турган томонга қараб, нималарнидир ўйларди.

— Хўш?!— деди чол сабрсизлик билан.

Шоҳ бош чайқади.

— Йўқ, Парменион.

Чол қовоғини уйди.

— Бўлмаса қачон?

— Қачон?— Александр чиройли бургининг учини қашиди.— Тонгда. Майли, одамлар дам олсин.

— Ахир, улар тўрт кундан бери бекор-ку!— қизишиб кетди Парменион,— яна қанча дам олишлари керак?

— Майли, яна бир кечани бекор ўтказа қолишсин,— эриниб жавоб берди шоҳ.— Ҳордиқ одамларга ҳамиша фойдали.

— Лекин форслар эрталабгача сафланиб улгуради-ку!— Парменион баттар қизишиди.

— Зарари йўқ...

Александир эснади; у Парменионни бутун донишмандлиги билан бир пақирга ҳам олмаслигини кўрсатиб қўйишни истагандай эди.

— Зарари йўқ?— чол оппоқ қошларини чимирди.— Сен яхши кўрадиган Қсенефонтнинг сўзларини эсга олиш жоиз эмасмикин? «Душманга ҳужум қилишининг шундай пайтини топки, рақиб сафлари тартибга келтирилмаган, сенинг эса аскарларинг жангга тайёр, у қуролсиз, сен эса қуролланган, сен уни кўрасану у сени кўрмайдиган, у ноқулай жойда, сен эса қулай жойни эгаллаган бўл». Ёки сен кексалар маслаҳатини упунтдингми?

— Йўқ,— лоқайд жавоб берди Александр.

— Бўлмаса нимали кутяпсан? Душман ҳали сафланигани йўқ. Улар тартибсиз ҳолда, бизнинг отлиқ-заримиз эса жангга тайёр. Биз душманни кўриб турибмиз, ўзимиз эса манави тепаликлар қатори ортада кўздан панамиз. Форслар пастда, биз юқорида. Ўзга ҳужум қилмаслигимиз керак?

Александир жаҳл билан афтини бужмайтирди.

— Кўр бўлиб қолганинг йўқми, бобой? Тун яқин.

Парменион довдираб қолди (ў, Тифон илони ютни сени!), аммо тезда ўзини қўлга олди:

— Хўш, нима бўлиби? Тун бўлса бўлар. Бошқа

иложи йўқ. Агар биз форсларга ҳужум қилмасак, улар бизга ҳужум қиласди.

Шоҳ бошини ўғирди, Парменион унинг қаҳрли кўзларинда нафрат инфодасини кўрди.

— Ҳужум қилмайди,— деди шоҳ тундлик билан.

— Нима учун?

— Нима учун?— қичқирди Александр. Юзларига бирдан қон тошиб келди ва пивопазнииг афтидай қип-қизил бўлиб кетди.— Чунки улар биздан қўрқади! Биз қўрқув солиб уларни ҳолдан толдирамиз. Енгил отлиқлар бўлинмасига буйруқ бер, тун бўйи машъал ёқиб, водий бўйлаб айланаб юрсин. Палахмончилар эса кам-кам тош отиб туришсин. Унисини ҳам, бунисини ҳам тез-тез алмаштириб тур, одамлар ухлаб олсин. Соқчилар мудрамасин — бошини оламан! Лашкаргоҳга сичқон ҳам кирмасин. Айғоқчи-ми, жосусми, тентираф юрган осиёлик учраган жойидаёт ўлдирилсин. Галимга тушундингми?

— Нима кераги бор бу ишларнинг?— кекса лашкарбоши шоҳга тикилди. Ҳайрон бўлган Александр Парменионга хўмрайди.

— Ё тангрим! Форслар тун бўйи бехосдан бўладиган ҳужумни кутиб, кечаси билан сафда тик туриб чиқсин.

У бурилди ва тепалик ёнбагридан пастга, қароргоҳга қараб тез йўл олди. Гетайралар —«подшо ўртоқлари»— ҳукмдор орқасидан зўрга етиб юришарди. Парменионинг ўғли, нахмоқ, айиққа ўҳшаган баҳодир Филота отаси ёнида қолди. Чол ўйларди: «Форслар тун бўйи бехосдан бўладиган ҳужумни кутиб, кечаси билан сафда тик туриб чиқсин». Афина-Паллада! Унинг, Парменион — шоҳ Филиппнинг дўсти, машҳур жангчининг наҳот шу фикрга аввалроқ ақли етмади? Ҳа, форслар Александрдан қўрқади, биринчи бўлиб ҳужум қила олмайди, тағин шундай зим-зиё тунда. Бехосдан бериладиган зарбани қайтариш учун тоғ отгунча сафда типпа-тик туришади, уйқусизликдан толиқиб, соxта ваҳимадан қўшга қўшилган ҳўқиздай тинкаси қурийди, эрталаб чарчоқдан оёқлари чалишиб кетаётган бир пайтда тетик, яхши дам олган Александр аскарлари тепаликдан форслар устига босиб тушади-ю, барини яксон қилиб, водий тупроғига қориштиради... Қандай жўн-у, қандай улуғвор режа!

Бундай воқеа биринчи марта бўлаётгани йўқ.

Масалаң, Граникта чол Александрдан жангни кейнинга қолдиришини сўраб қатиқ ёлворди. Душман тепаликни эгаллаган, македонияликлар эса ботқоқ олдиаги пастликда турарди. Парменион ботқоққа ботиб қолишдан қўрқарди. Лекин подшо унга қулоқ солмади. «Наҳотки,— деди Филипп ўғли,— Геллеспонтдан шундай осон ўтсаму шу ғариб дарёча олдида тўхтаб қолсан!» У олға ташланди ва душманни тор-мор келтириди.

Финикияликларнинг форслар қўлидаги Тир шаҳри таслим бўлгандан кейин Доро Филипп ўғлига дўстлик, Евфрат дарёсидан гарбдаги, Эгей деңгизигача бўлган бутун мулкини, Иса яқинидаги македонларга асир тушган оиласини қутқариш учун эса ўн минг талант¹ ва ўз қизларидан бирини хотинликка олишини таклиф қилди. «Мен Александр бўлганимда,— деган эди ўшанда Парменион,— шу шартларнинг ҳаммасини қабул қиласдим.» Ҳа,— жавоб берган эди лаънати ўсирин,— Парменион бўлганимда форс подноси таклиф қилган нарсаларга мен ҳам рози бўлардим. Лекин мен Александр бўлганим учун Доро қўйган шартлар қаноатлантира олмайди. Бутун давлатни босиб олишга кучим етгандан кейин ярим давлатни олиб нима қиласман? Менга унинг пули нима керак, шундоқ ҳам ўзимда ошиб-тошиб ётган бўлса. Доронинг битта қизини оламаним ёки бир йўла иккаласиними, ундан сўрамай уйланавераман, ахир улар менинг қўлимда-ку».

«Ҳа, Александр ақлли, жасур ва зийрак,— қайфуриб ўйлади кекса лашкарбоши.— У қартайган эшак Пармениондан минг карра ақлли». Аммо бундай хуносаси соchlари оқарган кекса македонни мутлақо қаноатлантирмади, аксинча унинг ҳасадгўй кўнглини кира қилиб, қаршилик тўлқинларини уйготди.

— Муҳтарам ҳукмдоримиз, ер ютсин уни, жуда ҳаддидан ошиб кетди,— деди чол ўғлига, улар ёнбайрандан тушиб, қароргоҳ томон юрганларида. Филоғиз индамай бош иргади.— Бу ютуқлар учун сен бини мендан миннатдор бўлиш ўрнига,— давом эттириш сўзини Парменион,— ҳовлиқиб, бошици йўқотиб ўйди. У ҳақиқатан ҳам ўзини тангри Аммоц ўғли об тасаввур қилияпти шекилли.

¹ Талант — қадимги Эллада ва Қадимги Шарқда энг бајрак пул ўлчови, 1500 олтин сўмга тўғри келади.

Филота унга бош иргаб қўйди. У отасини жуда севар, шунинг учун доим унинг фикрига қўшиларди:

— Унинг илоҳий шохларини синдириш вақти келмадимикин?— шивирлади Парменион ва гулхан ёнида ётган одамларга кўз қирини ташлади.

— Кўрамиз...— деди Филота хириллаб,— жангчилар орасида порозилар кўп. Юришлардан ҳамма чарчагаш. Аполлон гувоҳ, ҳали унинг охири кўринмайди. Тунда чодирга кирилса-да, бир-икки зарб... иш тамом.— Филота семиз, жуандор бармоқларни ёзди-ю, ўша ондаёқ, ҳайбатли мушт қилиб тугди ва кесиб олинган каллани сочидан ушлаб силкитаётгандай юқори кўтарди.

Подшо чодири олдида Александрнинг бош шахсий қоровулларини: озгин, чайир Фердикка билан қоракўз, келишган Птолемайос Лагии кўрдилар. Фердикка ота ва ўғилга очиқдан-очиқ адоват билан назар ташлади, хушчақчақ Птолемайос Лаг эса тишининг оқини кўрсатиб шўхчан жилмайганча, қилич дастасида метон балиқчи қизлари рақси куйини чертарди.

Кечқурун, қисқа ҳарбий кенгашдан кейин чодирида Александр ёлғиз қолди. У юмшоқ гиламга чўзиди, бу гиламни Гордия аҳолиси — жанговар арава шотисидаги қадимий Фригия подшоси туккан тугуни кўрсатган ўша гордияликлар совға қилишган эди. «Ким шу тугунини ечса,— дейилади ривоятда,— бутун Осиёга ҳоким бўлади». Филипп ўғли узоқ ўйлаб ўтирумай уни қилич билан кесиб ташлади. Бу воқеа ҳақидаги хотира подшони хурсанд қилди. Ҳа, қилич ғофиллар мамлакатининг қалити! Александр серпай қўлларининг бақувват кағларига бошини қўйдида, жилмайди.

Оғир қадам босиб камгап Фердикка пайдо бўлди. Подшонинг бошқа жирканч сафдошлари орасида шунига беғараз эди. Фердикка ҳамишагидай дағал хитонга ўраниб, белига мис балдоғу зеб-зийнатлар қалалмаган, анча эски камар боғлаб, атайлаб қилгандай оёғига оҳори тўкилган кўримсиз бошмоқ кийиб юради. Унинг кўринини бефаҳм ва қўполга ўхшарди, аммо биринчи шахсий қўриқчисининг қанчалик ақлли ва зийраклигини фақат Александр биларди. Хусусан ақли ва беғаразлиги учун подшо Фердикка-

га ўзига шонгандай ишонарди. Бунақаси хиёнат қилмайды. Фердикка фақат ўзлари учун аҳамиятли бўлган арзимас майлу иштиёклар учун бир-бирларини таъқиб қиласидиган майда одамчаларга пафрат билан қарайди. У фақат Александрни севади, чунки ёш подшо дунёда бекор яшамаянти, унга ёрдам берса арзийди деб ҳисоблади.

Кун ботгандан кейин қўзғалган шамол ҳодир популарини юлқилар ва матони елкан сингари шиширап эди.

— Урга ишёдадан юони келибди,— деб пўнгиллади Фердикка.— Ёнинга кирмоқчи.

— Нега?

Фердикка мўйловини ялаб турди-да, кейин жирканганинамо деди:

— Хуфия маълумот.

— Ў?— Александр тирсагига суянди-да, гулдор шарқ кўрпаси билан ялангоч кўксини ёпди.— Чакир!

Дракил кўринди. Унинг юм-юмалоқ, айёрик балқиб турган семиз юзлари ялтираб турарди. У олдинга уч қадам қўйди-да, ҳеч бир юони ёки македон қилмайдиган ишни қилди— подшо олдида тиз чўкди. Бу Филипп зурёдига жуда ёқарди. У илтифот билан Дракилга бош иргади.

— Сўзла!

— Урта ишёданинг қирқ тўртнинчи кичик юони бўлди маси бошлиги Феаген ёш жангчилар орасида сенинг наслу наасабиниг тўғрисида миш-миш тарқатиб юрибди. У айтадики, сенинг отаниг Филипп эмасмиш, гўёки сен аллақандай (айтишга тилим бормайди...) өлланима фракияникдан тугилган эмишсан... Сени у (огазга олиш ҳам даҳшат!) ташри Аммон ўтли эмас, йўлгусар ўгри деб атади. Бундан ташқари яна кўп намъзқул гапларни гапирди.

Дракил жим бўлди ва тепакал бошини қўйи эгди. Гирди қора соч билан қопланган бошининг тақир жойи тозалангани мис қозониниг тубига ўхшарди.

— Эшигдингми, Фердикка?— сўради подшо шахси қўриқнисидан.

— Ҳа,— қисқа жавоб берди Фердикка.

— Уша Феагенин менинг олдимга сурраб кел. Сен бўлса, отниг имайди... Дракилми? Узим чақирмагунча мапави парда орқасида бекиниб тур.

Савдогар итоаткорона яшриинди. Александрнинг ағғидаги ифода ўзгармади, у бенарво жилмаярди.

Умр бўйи уни фитначилар қуршаб келарди, ҳеч ким хиёнат қиласи деб ўйламагаи, аммо зиёфат маҳали кутилмаганида Филиппин ўлдирган аслзода йигит — Йавсинийни эслади. Бирмунча вақт ўтгандан кейин лашкарбоши Аттал жангчиларни унга қарши кўтаришига сал қолди. Ҳатто Александр Қичик Осиёни забт этиб, Сурия остонасигача етиб бориб, Элладада тинчлик ёриатгаидай кўринса ҳам, исёнкор Афина Дорога элчилар юборди.

«Итдан туққаплар,— бегараз сўкинди Александр ичида. Нафратланишга муносиб одамлар униш газабини келтирмас эди.— Улар нима истайди? Нима учун ўзларини бекорга қурбон қилишади? Менинг ҳатто чақинига ожиззлик қилиб, оёғим остида сувилондай жилинглашади. Товошим остида эзилиб, худди сувилондай ўлиб кетишади. Наҳотки улар менинг таңгри Аммон ўғлини тўхтатини, йўлдан қайтариш мумкин деб ўйланиса?— Македон ҳайрон бўлиб елкасини қисди.— Қурт-қумурсқалар уоми. Уларни қирдим, қираман ҳам...»

У ўзига, ўз иктидорига ва ҳеч қандай зарба ҳалок қила олмаслигига шунчалик ишонардики, ҳагто Дракилнинг хуфия хабари беш ёшли боланинг дағдагаси Гераканинг қандай кулгисини қистатган бўлса унга шундай кулгили туюлди. Фердикка ранги бўздай оқарив кетган Феагенини чодирга олиб кирганди подио ҳамон бояги ҳолатида, тирсагини гилямга тираганча ётарди.

— Александрга салом!— деди Феаген бўғиқ товуш билан. Дубулгасини қўлга олиб, амри фармон кутгандай ҳукмдорга қараб турди.

— Феагенга салом,— жавоб берди Александр бенарво,— эшитишимча, менинг ҳақимда ёмон гаплар айтибсан. Тўғрими?

Феаген бир қадам орқага чекинди. Ҳаммаси аён, Дракил уни сотибди. Бош тортиш муносиб эмас.

— Тўғри,— тан олди Феаген; икки қошининг ўртаси тиришиб бирлашиб кетди.

— Нега бундай қилдинг?

— Узинг-чи?— Феаген энди бўлар иш бўлганини билар эди.— Бу қилмишларни нега қилдинг?

— Ў-ў!— Александр қаддини кўтариб, ўтириб олди ва Феагенга тикилиб қолди.— Наҳотки сени бирор нарса билан ранжитган бўлсан?

— Ранжитдинг.

— Нима билан?

Феаген құл ҳаракати билан ўзининг дубулгаси ва сипарига ишора қилди.

— Жангда сенга қийинми?— қуруққина сўради Александр.

— Қийин.

— Бошқалар шикоят қилмаяпти-ю. Осиёга кўйлаксиз келишган эди, энди ҳаммасининг тўрвасида олтин жиринглаб турибди.

— Менинида жиринглаётгани йўқ.

— Нима учун?

— Угираш қўлимдан келмайди.

— Угираш қўлингдан келмайдими?— Александрининг қошлари саф олдидан ўтгандагидек кескинироқ қишишайди.— Нега ундай?

— Менинг ўзимни Ламах амаким шилиб, қоқлаган. Қанча овора бўлиб юрганиман. Мен кимни қоқласам, у ҳам азобга қолади. Яхши эмас.

— Ҳа-а!— Подшо қаҳри келаётганини сездирмаслик учун лабини қимтиди.— Некин бу ер Осиё-ку! Йиёниларни қоқлаш гуноҳ эмас.

— Бари бир улар ҳам одам.

— Қўриб турибманки, бориб турган тентак экансан!— пўнғиллади Александр жаҳт билан.— Жазира ма Шарқ офтоби миянгга ёмон таъсир қилганга ухшайди. Бунинг устига совуг сенга оғирлик қилаётгана ўкшайди. Ечишга рухсат бераман. Енгил ниёжага ўтганинг яхши. Эртага ҳаммадан олдинда юриб, жангни бошлаб берасан. Даляларининг салқин шамоли миянгин тозалайди, подшоҳинг тўгрисида бўлар-бўлмае гап тўқинин бас қиласан. Гашимни тушундингми?

— Ҳа,— леди қовоғи узоқ Феаген. Александр уни ўлим жазосига ҳукм қилған эди. Пиёдалар олдида борадиган ва урушни бошлаб берадиган одам камдан-кам тирик қолади. Лательнати маҳмадона! Ким мажбур қилди гапир деб? Бугун шу беъмани гапларни гапирмаганинг ҳозир подшо қаршиисида турмаган бўлардинг. Сичқон ерни кавлай-кавлай мушук олдидан чиққани экан. Македонининг олдида паст келсамикин, ёлвориб шафқат сўрасамикин? Йўқ, Феаген Афина давлатининг озод тугилган граждани, унга ўз халқи турурини ерга уриш муносиб эмас. Марафонлик рўй берган воқеадан қанча афсуслашмасин,

әсими йүқотиб, гапгиб қолмади. Қовоги солиқ бўлса ҳам, кўринишдан хотиржам, бўёни нима бўлишини кута бошлади.

Александр Фердиккаға ўгирилиб, бир неча оғиз чўзик, ғалати сўз айтди. Жараанглани ва сўз қурилишига қараганда у юони тилида гапиравтгандай туюларди. Лекин македон тили фессаллар, эпирлар, фракияликлар тили билан аралашиб кетган, шунинг учун Феаген ҳеч нарса тушумади. Александр ватанинда уч йил яшаган Дракил эса, акенича, ҳамма гапни тушувди.

— Мана, афиналиклар қанақа халқ! — деди Филипп ўғли. — Буларни Зевенинг ўзи ҳам ўзгартомайди. Бу абллаҳин Балакр камончилариға қўшиб қўй. Эрталабки жангда бирор ёввойи уни ўқ-ей билан тийичитар балки.

— Ундаи бўлмаса-чи?

— Унда, баҳти борлиги бу юонини, — Александр ёсиади, — ўлмай қолса — майли, яшайверсин. Менинг ундан қўрқиб кетди деб ўйламаяисапми ишқисиб? Фитиачига ўхшамайди. У шунчаки бир нодони.

Фердикка марафонликни ёқасидан тутди-да, чодирдан итқитиб юборди. Александр эса Дракилни чақирди. Савдогар яна гиламга чўкка тушди.

— Сен яхши уни қилдинг. — Александр бармоғидаги олтин узукни чиқарди-да, кучукка суяқ ташланадай Дракилинг олдига ташлади. — Аскарларининг гапларига қулоқ солиб юр, кейин уларни келиб менга айтасан. Сени Феаген ўринига бўлнимга бошлиги қилиб тайиндайман. Энди жўна, уйқум келяпти.

Гавгамели томондан эшакининг юракларини зириллатиб юборадиган кучли ҳангариши эшиплди. Шамол тўхтади. Тоиг ёришиди. Александр уйғонди ва Парменонини чақириб келишини буюрди.

— Форелар қалай?

— Тун бўйни сафда туриб чиқишиди, — деди Парменон ҳасад билан. — Ҳозир ҳам шундай туришибди.

— Яхши, — Александр санчиб турди, суяклари қисирлаб керишини ва занг урди. Шахсий қўриқчилар юванинг учун олтин жомда сув келтиришиди.

Саҳардан бери водий узра ёйилшиб турган туман кўтарилиб келаётган қуёш нурида аста-аста эриб

кетди. Доро лашкариға македонлар күзи түшди. Гавгамели билан тангри Аммош ўғы мустаҳкам әгаллаб олган қатор теналиклар ораси осмоннинң ярми-ни қоплаб олған қора булут сингари қуролли одамлар билан тұлыд кеттән әди.

Доро үз қуролли күчларини иккى қатор қалып сафға тизғап әди: биринчи қатор — пиёдалар, иккиси ёрдамчи бўлнималар әди. Биринчи сафнинг иккакала қанотига отлиқ аскарлар жойлантирилған. Бутуи сафлардан олдинда турған филларниг хартумлари илондай буралар, иккى гилдиракли жанговар араваларининг тиглари ялтираб турарди. Подшо ва уннинг мулоғимларни жанговар сафлар ўртасидан жой әгаллаганди.

Бу ерга кўнгина Осмә қабилаларидан аскарлар тўйланган әди. Чан қанотда бақтрийлар, даҳ ва арахот чавандозлари кўзга ташланарди. Ёима-ён отлиқ ва пиёда форс, элам ва кадусийлар турарди. Үнг қанотда Жанубий Сурия, Фаластин ва Месопотамия оғлиқлари, лидиялц, парфиянклар, шак, тапур, албайд, ҳинд, фореларга хизмаг қилувчи ёлланма юзин ва мард ўқчилари ёйилиб турарди. Саф ўртасини бобилликлар, ситакеллар, укселар ҳамда Қизил деңгиз соҳилларидан келган аскарлар тўйдирган әди. Бундан ташқари, Доро чан қанот олдига минглаб скіф чавандозларини чиқариб қўйганди. Арманистон ва Каппадокия отлиқлари эса үнг қанот олдидан әди.

Узун йўл-йўл чакмон, кеңг-мўл тўп ва хитонлар, калта камзул ва оқ яктаклар, кулранг, қизил, зангори рўйпуш ва ёничиқлар, тўр этак ва зирҳли кийимлар, совут ва синарлар, салла ва мўйна толиаклар, учли кигиз қалинқ ва мис дубуллалар -- бари бир бўлиб шундай рангба-ранг, шундай ёрқин гиламга ўшардики, үнга қараганда кўз қамашиб кетарди.

Ўн минглаб найзаларининг ярқирашига қараб бўлмас әди. Қиличлар жарапнлар, гўқима қалқонлар бўтиқ сас берар, қамчилар қарениллар, отлар қаттиқ кинишарди.

Александр ўйлагандай душман аскарлари тунги бедорликдан чарчаган ва энди сафни бузиб чўнқайиб ўтиришар, тупроқда чўзилиб ётишар ёки от ва аравага суюниб ухлашар әди. Бир назэр ташланда бугалаларининг ҳаммасини қамраб олиш қийин әди, осиёликлариниң ҳарбий күчларни иккى ёнга шу қадар

чүзилиб кетгандыки, чап ва ўнгдаи күтарилаётгай чаңг-тұзын орасыда охирин күриб бўлмасди.

Тепаликларда бурнулар қалиниди. Македонияликлар қароргоҳи ҳаракатта келди. Александр кўзга ташланди. У машҳур Букефалининг бўри терилари тўшалган биқиниларини оёқлари билан қисиб, найзасини сийкитарди. Бўри териси ҳидини сезган от олга юлқинарди. Подшоининг боинида шохли дубулга. Кўкрак ва елкасини Медуза Горгона сурати солинган яхлит синар чирмаб олган эди. Синардан белигача, шунингдек, олди ва орқасини мис тахтачалар шокиласи ўраб турар эди. Қизил хитопининг этаги тиззасига ҳам туимасди. Қўли тирсагигача очиқ, слакаси оша калта, аммо кепг ёничиқ ҳилнираб турарди. Эллик минг оғиздан бир йўла:

-- Александрга шарафлар!!!— хитоби янгради.

Бу шовқиил форсларга ҳам эшитилди ва бирдан уларни обекка турғанди. Александр қизишиб кетган отини жиловидан тортиб, қисқа-қисқа буйруқлар берарди. Уларни тез ва чаққон бажаришар, чунки ниша қилиниш кераклигини бошлиқлар кечади билди олиниган эди.

Александр ҳар қатори бир минг йигирма тўрт кишидан қилинб ўн олти қаторга тизилган ўн олти минг уч юз сакеон тўрт оғир қуролли гоплит-жангишлар фалангаси (жисе мушт)ни лашкарининг ўртасига жойлаштирганди. Пиёда аскарлар фалангаси жанг майдони бўйлаб (эннига) икки минг қадам масофани эгаллаган. Олдинда бир кишин, саф ичкарисига қараб тизилган ўн олти киши — лоҳ, кичик бўлнимани ташкил этади. Эннига ҳам, ичкарисига ҳам ўн олти кишидан (икки юз эллик олти киши) иборат бўлинма синтагмани ташкил этади. Ўн олти синтагмадан кичик фаланга, тўртта кичик фалангадан эса битта бош фаланга вужудга келади. Гоплитлар қўлларига узушилиги ўн икки тирсак келадиган наиза — сарисса ва тўрт бурчак катта-катта қалқон кўтариб олишган эди. Бошларидан кунгурасимон дубулга, ёнларидан қилич осиглиқ.

Лашкарининг ўн қанотини совут кийган, сарисса пайзаси ва фракияча эгри маҳайра қилини билан қуроллашган гетайра — чавандозлар эгаллаган эди. Уларниң юмалоқ бронза дубулгаларидағи от думи елкаларига осилиб турарди. Бу ерда саккизта гетайра, ёки ҳар бир илда слатмини тўрг нафардан

жәнгі бор эди. Уларга Парменионнинг ўғы Филота құмандонлық құларды.

Фаланга биләп гетайралар бўлинмаси оралиғини ўрта ииёда қалқондорлари әгаллаган эди. Улар зиммасига жаңгда оғир отлиқлар ғалабасини таъминлаш юкланды. Сараланган гиасиистлар деб аталувчи бу жаңгиларниң қалқонларига кумуш қоцланған эди. Қалқондорларни Парменионнинг иккичи ўғы Никанор бошқарарди.

Чап қанотта эса Парменионнинг ўзи бошчилик құларды. Бу ердан, гонлитлар фалангасы ёнидан Кратер бўлинмаси, Ларих ўғын Эригийниң юнон ииёдалари, уидан кейин Менелай ўғын Филипп бошчилигидаги фессал ва юнонлардан тузилған ўрта отлиқ қўшилма жой олганди. Чап қанотиниң энг четида ўринашган кекса Парменион атрофини Форсал шаҳри жаңгилари — энг моҳир фессал чавандозлари қуршаб олган эдилар.

Бутун ҳарбий тартибининг олди ва ёпларини агриси қабиласидан бўлған, наиза билан қуролланған фракцияниклар, пэонлар, Балакра ўқчилари (булар орасида Феаген ҳам бор), оёқ яланг камончи ва сопқончилар ҳамда енгил отлиқ бўлинмалари ўраб туришарди. Александр ўрга ииёда аскарларидан саккиз минг икки юз пафарини лашкарнинг орқасига жойлаштируди, мабодо форслар қўшинин қуршаб олишга уринадиган бўлса, улар душман ҳамласини қайтариши керак.

Шундай қилиб, агар сенеликлар ҳаммадан ҳам қўшип ўргасини мустаҳкамлаган бўлсалар, македонлар асосий зарба кучини — оғир отлиқ гетайраларни — ўнг қанотта жойлаштирудилар. Агар форс қўшилари қанотини кенг ёйиб турган бургутга ўхшаса, македон қўшилари тиги ўнг ва олга қаратиб қўйилған ойболтани эслатарди. Отанқ мунит билан ўнг томондан зарба бериш македонларнинг энг севимли жаиговар усули эди, чунки душманинг яхши мустаҳкамланмаган чап қанотига селдай ёпирилиб келишар ва бирдан ушнг сафларини пароканда қилиб юберишарди.

«Эҳ, кекса дошишман! Кекса дошишман! — ўйларди Александр, болалигига ўзи қанча-қанча ташвиш ортирган мураббийси Арастунин хотирлаб, — ўйлайсанки, келажак одамлари мени Арастунинг ожиз иогирди деб атайдилар, Арасту абадий Александр-

дан юқори туралди. Иүк, файласуф, ийк! Менга сенинг сиесат, мантиқ, этика, поэтика, погиқлик, физика, табиатшунослагынг нима учун керак? Сен художүй одамларининг майдада шахэрлари тарафдорими сан? Сен буюк давлатлар, катта ва сершовқин шахарларга қарниимисан, савдо-сотик ва ҳушарманчаликка қарниимисан? Аксинча, мен, Александр буларга қарни эмасман! Сен мени ўқитгдинг, хүн, ўқитган бўлсанг нима қилибди? Мен ҳаммасини аксинча қиламан, токи келажак одамлари мени афиналик олимнинг завжирбанд ити деб ҳисобламасинлар...»

Александр қўл силтади. Сибизга-бурги янграй кетди. Қўшиплар теналикни тарқ этиб, чап қаноғ томондан ёнилиб, осиёликлар сари йўл олдилар. Александр ўз шахсий қўриқчилари билан ўнг қанетда, гегайралар яқинидаги турарди. Ўн миглаб кўтариб-босилётган ёбқ остидан шунчалик чаңг-тўён кўтаришлардики, осмон ҳам ер сингари сарғайнб кетди. Нафас олиш қийин эди.

Гира-ширада текисликда ҳоргин сиажиётган душман қўшиниларини зийраклик билал кузатаётган Александр тасодиғиан Эрон қўшинилари кўламидан унинг қўшинилари кўлами қисқароқ эканингини сезиб қолди. У бирдан тушундики, бу ҳолат македонлар одати бўйича душманинг чап қанотига кескин зарба беришига тўқишилик қиласди. Бундан ташқари, душман македонларини чаидан ҳам, ўнг қанотдан ҳам осонгина қуршаб олиши мумкин.

— Филота,— қичқирди подно сал наридан ўтиб бораётган Парменон ўғлига,— ўнгга ол, ўнгга! Птолемайос, Парменонга айт, бизнинг оптимиздан ишона-погона бўлиб ҳаракат қиласени.

Парменон ўтили отликтарини ўнгга бурди. Ферслар рақиб томони сафларидаги бўлаётган ўзгаришларни кўрди. Доро Кодомон ҳал қилувчи зарба учун қулай пайт келди деб ўйлади чоги. Жанговар араваларни болқариб турган жангчилар отларини қичаб қолди. Ҳаммаёнга қийшиқ ханжар ўринатилган икки юз ўлим араваси олга учиб кетди. Улар ортидан вазмин ва гумбур-гумбур қадам ташлаб филлар югуриб борарди.

Юзлари қорайиб, озиб-тўзиб кетган Феаген буғун македон қўшинилари олдида турар, палахмонини шайлаганча кутарди. Унинг орқасидаги Балакра ўқчилари слдинга әнганинча қотиб қолишди. Феаген

жозир ҳамма нарсаны увутган эди: марафонлик душманни күрган захоти Дракил, чақув, Александр ҳаммаси бирдан калласидан чиқиб кетди. Уннинг яшатиси келарди. Улини шетамасанг, ўлдиришининг көрек. Форслар аравалардан камон ўқлари ёмгирини ёғдиришарди. Юноналар бронза ёй ўқларидан омон қолини учун баравар ерга ётиб олишиди. Биринчи арава тўғри Феаген устига учиб келарди. У от ва одамларининг иржайган тишларини аниқ кўра бошлагани эди. Ҳозир!.. Феаген иргиб турди, палахмонини айлантириди-да, қўргошини зўлдир билан аравакашининг манглайига солди. Аравакаш арава ўршилигига ўтириб қоларкан, бенхтиёр жиловини тортиб юборган эди, отлар бошқа томонга — келаётган йўлига кўндаланг томонга югуриб кетди. Форслар чопаётган оғлар ҳаракатини тўғрилашга интилишарди, лекин пёсилар камон ўқи билан уларни тинчтишарди. Иккичи арава биринчисига урилиб кетди, бошқалари эса бир жойга тўпланиб қолди.

Балакра ўқчилари, агрини, пёсилар араваларга ҳамма томондан ёпирилдилар. Аравалар щотисига, ўқинга, отлар эгар-жабдуғига ўрнатилиган темир ўроқлар яримяланғоч ўқчиларининг қўй ва оёқларини узиб кетар, вужудларини иора-иора қиласар эди. Уларниң эгик тигидан қирмизи қон томчилари оқиб турарди. Ола-була хитон кийиб, чарм қалқон таққан серсебоя аравакашлар разаб ва қўрқувдан чинқирадилар. Чаққон фракияликлар аравага чиқиб олар, аравакашларни калтаклар ва уларни эронликлар томони буриб қолардилар. Бари бир осиёликларнинг элликта жанговар араваси енгил пиёдаларнинг қалини сафларини ёриб ўтишга мусассар бўлди. Улар юнип фалангларига ҳамла қилдилар. Кечакелиниб олингандаи аскарлар чекиниб, йўл берди. Аравалар сир пиёдалар биринчи қаторининг орқасига ўтиб кетди, лекин бу ерда турган қалқондорларининг эҳтиёт қисими уларга ҳужум қилиб, тор-мор келтирди.

Филлар ҳужуми ҳам муваффақиятесиз чиқди. Улкани баҳайбат жониворлар енгил пиёда орасига кириб қолганда фракиялик ва элладаликлар қақроқ тепаликда кўкарган қамиши кучли шамол найтиша мавж уриб, тўлқинлашгани синигари шовқин солиб ҳайқира бошладилар. Филлар оёғи остига мих ёқилган тахталарни иргитдилар. Камончилар уларният кўзларига отар, устидаги тахтиравонда ўтири-

ган ҳайдловчиларни ўлдирар эдилар. Инсонлар ва филлар олишуви, худолар билан титанлар¹ ўртасидағи афсонавий жангларни эслатарди. Баъзи бирвлар айёрлик қилиб ўрмоңлар ўғлонининг серажин ёнбоншига тортилган қайишларни кесиб юборар, устидаги камончи тахтиравон билан бирга олишаётгандар боншига гумбурлаб ағдарилиб тушарди. Ниҳоят филлар ўлган ва ярадор бўлган филбоналарни меҳр билан кўтариб олишида-да, бурилиб орқага югуриб кетишиди. Шунда форслар тўс-тўнолоидан фойдаланиб, биринчи сафдаги бутун қўшиниларини олға ташладилар.

Үнг қанотда скифлар билан македонларнинг сингил отликлари ўртасида шиддатли жанг бошлиниб кетди. Скифлар, дахлар, бақтрий ва арахотлар тез ва эпчиллик билан ёй отар, македонларни отдан уриб туширап, лекин шундан кейин ханжар билан ҳимояланниб, орқага чекниардилар. Чап қанот билан форс қўшинилари маркази орасида бўйлиқ ҳосил бўлди. Александр шунни кўтиб турган эди.

— Филота, бўёқقا кел!— даҳшатли овоз билан қичқирди у. Яшин чақиагандай, идроки ёришиб кетди. Шу қисқагина муддат ичилади, даҳо шуъласи ярқ этиб ўтгунча, Александр бутун жанг майдонини, катта ва кичик бўлинималар ҳаракатини фикран кўришига улгурди, деярли ҳар бир форс ва юнон аскари қўзига назар солди. Ҳаяжондан унинг бошидан-оёғигача титраб кетди. Кўпикланган тўлқинлар узра паргоз қиласётган ёш лочинданай, ўзининг буюк, енгилмас кучига бўлган чексиз ишонч бутун вужудини қамраб олди. У этиб келган Филотанинг елкасидан ушладида, бир силтаб ханжарни қинидан сугиргандай қисқа ва жарагандор товуш билан қичқирди.

— Пона!..

Гетайралар тезлик билан қайта сафлапди. Пона сингари уч бурчак бошида Александрининг ўзи туардиди. Жанглар суронини кескин бурғулар садоси босиб кетди. Минглаб қалқонлар қасирғаси янгради, македонлар душман кўнглига таҳлика солиш учун найзалирини қалқонларига уришган эди. Минглаб оғизлардан бор овозлари билан пэонларнинг Арес Эниалий шарафига тантанали қўшиқлари жарагандади. Минг-

¹ Қадимги грек афсоналарида худолар билан курашган баҳайбат баҳодирлар.

лаб одамлар қалбини бирдамлик түйгүси қамраб олди. Минглаб күзлардан ҳайрат ёшлари отилиб чиқди.

Александр сарисса дастасини жон-жаҳди билан чангаллаганча энгашди, гүё ҳамма нарсаны заржал дубулғасининг эгри шохи билан супуриб ташламоққа қасед қилгаңдай бошини олдинга эгиб, эронийлар сағида ҳосил бўлган бўшлиқ сари ташланди. Унинг ортидан гетайралар булатдай ёпирилиб эргашди. Чап қашотда форсларга македонларнинг оғир отлиқлари туташ саф билан зарба берарди. Эллик минг юнон-македонлар билан турли қабиладан чиққан юз минг осиёлик жангга, қопли жангга — Эрон подшолиги тақдирини ҳал қиласидиган сўнгги жангга кирдилар.

Унгдан бошида Александр турган «пона»га қарши бақтрияликлар, дахлар ва арахотлар ҳужумга ташландилар. Чандан Эрон шохининг «ўлмас» шахсий қўриқчилари, мидияликлар, ҳиндлар, мард камончилари, Дорога хизмат қилувчи юнон-карнилар селдай бостириб келдилар. Олдиндан македон «пона»сига ситакенлар, укелар ва Қизил денгиз соҳилларидан келган аскарлар қарши қўйилгани эди. Буларнинг ҳаммаси қаҳрамони ҳалқ, лекин тун бўйи ухламаганидан бугунги жангда одатдагидай ғайрат-шижоат кўрсатолмади.

Александр ёвуқдаги форсга ташланди ва сариссанинг ўтқир уни билан унинг юзига урди. Қизил қонига бўялгани осиёлик қутуриб сакраётгани отлар түстги остига қулади. Йўл-йўл кийимли бўйдор форс шеригининг кўзи олдинга ташланәтгани македон подшосининг кўзи билан тўқнашди. Эроний юнонининг дубулғасига кўз ташлади. Александр дубулғасининг икки ёнида иккита катта-катта, эгри, мертиқ шох — мисрликлар қўй қиёфасида тасвирлагани қўши худоси Аммонга қариндошлиқ белгиси бор эди. Форс бирдан бўзарди ва орқага ташланди. Урушәтганлар сафлари узра:

— Зулқарнайн! — деган фарёд шовиллаб ўтди.

— У шу ерда! — ғурурланиб қичқирди Филипп ўғли. Осиёликлар унга Искандар Зулқарнайн — Иккни шохли Искандар деб лақаб қўйгапларни эшифтган эди.

— Искандар Зулқарнайн! — қичқирарди осиёликлар. Қўрқоқлар от бошини буриб, қочиб қолниши. Жасур йигитлар ё ўлиш, ёки уч ярим йилдан бери дунёни безовта қилиб уруш олиб бораётган лаънати

юонининг қонига бўяш учун Александр устига ташланишарди.

Бақтрияликлар гетайраларга камондан ўқ қадардиялар, лекин Александр олға борарди. Гиркашлар македонларни жун арқон ташлаб, отдан тортиб туширишарди, лекин Александр олға борарди. Даҳлар йўл-йўлакай ўзларини македон отлари ёёғи остига ташлар, эпчиллик билан туёқлар орасида айланиб, душманга ёнбошдан ойболта солар эди, лекин Александр олга борарди. Ҳиндлар бехато болта отиб, дубулга ва бош суюкларини мажақлар, лекин Александр олга борарди, унинг ортидан эса йўлдаги ҳамма нарсани супуриб, ювиб кетувчи улуғ тош кўчкисидэй гетайралар сели оқиб келарди. Бронзага чирмалиб, узун сарисса пайзаларини анча олдинга чиқариб бораётган отлиқ гетайраларни на камон ўқи, на арқон, на болта, на ханжар — ҳеч нарса тўхтатиб қолинига қодир эмас эди. Македонлар пайзаларини тўпна-тўғри юзга санчар, душман чавандозларини туртиб-суртиб эпчиллик билан ўзларига йўл очардилар. «Пона» оснёликларининг тартибсиз сафларини бузиб, фуре қўшиниларининг марказига қараб, Доро Қодомотинин шишонга олиб қатъният билан олга борар эди.

— Дарейос¹,— қичқирди Александр пайзасини силкитиб,— Дарейос! Яккама-якка курашга чиқ, қўрқоқ чиябўри! Иса остонасида қочиб қутулган эдинг, бугун қочиб бўпсан!

Филипп ўғли бу сўзларни форсча гапирди (уч билда ўрганиб олганди), енгилмас македон овозини эшигтан Дорога кенг осмон тақсимчадай кичкина бўлиб тулоди. Иса остонасида бўлганидай ҳаммадан бурун отининг бошини бурди-да, жанг майдошини ташлаб қочиб қолди. У шунчалик шошилдики, йўлга дубулласи, камони, шоҳона чакмонини тушириб қўлдириди.

Доронинг қочаётганини кўриб, чал қанот аскарларни ҳам қилинчларини ташлаб, отларининг бошини буриб қолишиди. Чавандоз ва пиёдалар тўласи чўл биссинидан жон сақлаб қочган пода сингари таниртуцур ва шовқи-сурои билан водий бўйлаб югура бўшилади. Македонлар уларни қувиб борар, қочқинларин пайза билан ағдарар, махайра билан поралар эди.

¹ Дарейос — Дориёвуш отининг юононча берилиши:

Парменион чопари Гавгамели Ծигишаенда подшони қувиб етди. Шошилиб шундай хабар берди: македон қўшиниларининг чан қанотида аҳвол чатоқ — ҳинд ва форс отлиқ бўлнималари сағини ёриб кириб, озиқ-овнат, қурол-аслаҳа, ярадорлар ва хотин-халажларни олиб юрадиган карвонга етиб қолибди. У ерда шиддатли жанг бораётган эмиши.

— Ҳаҳ, кекса эшик! — сўқинди Александр.— Қани сенинг мақтаниб юрган теран доинимандлигинг, ўткір кўзиниг, аниқ зарбанг?!

У гижиниб Дорони таъқиб этишини тўхтатди ва жангда қизнишиб кетган гетайраларга бош бўлиб осиёликларининг ўиг қанотига ҳужум қилиди. Ҳинидлар, парфияликлар ва шу ерда жанг қилаётган форсларнинг асосий қисмлари македонлар ибратига эргашиб, тигиз қаторлар билан рўпарада ҳамлага ўтиб, Александр устига ташландилар. Агар улар одатда тоҳ у, тоҳ бу томонга от қўйиб, наиза отган бўлеалар, йўлларида ниманки учраса ҳаммасини эзиб-янишига ҳаракат қиласан бўлсалар, энди Доро учун эмас ўзларини қуқазаниш учун жанг қилаётган эдилар. Олтмиш гетайра шу ерининг ўзиндаёқ чопиб ташланди. Ёриб кирган осиёликлар ўлганилар ва ярадор бўлганиларининг жасади билан тўлган водийни ташлаб, Арбел томонда кўздан гойиб бўлдилар. Парменион шундан кейингина йиқилиган ва шалаги чиққан чодирлараро фил ва туялар мунгли ўкириб юрган форслар қароргоҳини босиб олди.

Александр Парменионни койиб, яна Дорони таъқиб этмоққа отилди ва йўлда кимки учраса барини ўлдириб, қороғи тушмасдан Арбелга етиб олиш учун қушдай елди. Лиқа дарёсидан ўтгандан кейин тўхтади ва чодир тикланин буюрди — оламлар на отлар ҳам дам олинига муҳтож эди. Душман ойболтаси кесиб юборган мис совути ва ёввойилар қони сачраган хитонини ечиб ташлади-да, чўмилиб олди. Ҳаяжондан кўзлари йилтирадар, юзлари ва нешонаси ловиллар эди.

— Клитарх! — бақирди у, кўкрагини тоза мато билан артаркан.— Эй, Клитарх!

Озғин ва маъюс юзларини гжин қонлаган, қармоқсимон бурунли сарой тарихчиси Клитарх пайдо бўлди:

— Қани қоғозинг? Ёз: «Гавгамелида юз минг осиёлик ҳалок бўлди. Форс қўшинилари энди йўқ. Да-

рейос Кодомон ҳукмронлигига чек қўйилди...» Ёздингми?

Македон яна қурол-ярогига ёпниши.

Клитарх сўзи:

«Гавгамели остонасидағи жангдан сўнг, келгуси кун тонгида бизнинг жануби-шарққа қараб тўрт юз йигирма стадий йўл босиб қўйганимиз маълум бўлди. Қўшинимиз Арбелга етиб келди. Ҳамиша жанг олдидан бўлганидек подшомиз, баҳти барқарор бўлсин, ўзи ганим томонни кузатгани чиқди. Нимаки билгиси келган бўлса ҳаммасини билиб, қўшиналарни муносиб даражада сафга тизди ва ички бўлинмаларга бўлиб чиқди. Иккинчи чизиқ жанговар тартибга барқарорлик, мустаҳкамлик берди ва кутнамаган варбаларни қайтаришда қалқон бўлиб хизмат қилди. Тангри Аммон ўғли йўлидаги бошқа ўилаб шаҳарлар сингари қисқа муддатли қаршиликдан кейин шаҳар таслим бўлди.

Бобил сари йўл очилди. Ўз ватанинда жуда кўп-лаб таърифиши эшитганим, бу афсонавий шаҳар иккичи юз йилча муқаддам лесбослик шоир Алкейнинг акаси ёллашиб хизмат қилган улуғ пойтахт битта ҳам ўқ узилмай таслим бўлди. Қачонлардир гўзал Сафони жавобсиз муҳаббат билан севган ўша эди. Унга, ўз қардэшига Алкей қўйидагича мазмунида шеър багишлаган:

Олис ўлкалардан уйинга олтин-ла бежалган фил суюқ дастали қилич олиб келдинг. Демак, сен бобилликларга қаҳрамонона, элладаликларга хос жасорат билан хизмат қилгансан. Сен яккама-якка курашда қаттиқ олинидинг ва бўйи беш тирсакча келадиган шоҳининг шахсий қўриқчисини ярадор қилдинг.

Агар элладаликлар бир замон бобилликларга хизмат қилган бўлса, энди бобилликлар элладаликларга хизмат қилади. Худолар карами шунаقا.

Бу ерда Александр тантанали равишда «Бобил ва тўрт минтақа подшоси» унвонини қабул қилди, бизни яна пари — жануби-шарққа бошлади, кегма-кег форсларининг икки пойтахти — Суза ва Персеполисин забт этди. Биз лаънати Эрон шоҳларининг уясингача етиб борганимиз сабабли Персеполисни қирғин ва ёнгина топширди, сарой ва ибодатхоналарни вайрон қилди, коҳивларни қириб ташлади ва зардуштийларининг кадимий китобларини ёқди. Аскарлар кўп ўлжа сладалар.

Биз Пэрсеполисда түрт ой дам олдик. Бу ерда маълум бўлдики, Гавгамели остоиасидаги жангдан кейин Дарейос Кодомон мадай халқининг бош шаҳри Экбатапга қочган. Пелладан йигилган ва бўйсундирилган маҳаллии вилоятлар аҳолисидан тупланган бўлинмалар ҳисобига қўшинини тўлдирган Александр баҳорда Экбатанг қараб йўлга тушди.

Оғлиқ аскарлар ўн беш кунда қарийб олти минг стадий йўл босиб ўтди ва шиддатли ҳужум билан шаҳарни эгаллэди. Кодомониниг сўнгги хазиналари ҳам Александр қўлинига ўтди. Даренос шарққа, Гирканга¹ қочди. Ҳозир биз уни таъқиб этамиш. Қўшилар уч қисмга бўлиниб, мамлакатга уч йўлдан кириб боряпти. Мен ҳозир илгор бўлинмадаман. Кечака биз Гиркан Дарвозаси деб аталган дарадан ўтдик. Олдимизда Кодомон бекиниб олган Рега шаҳри.

Энди ҳам у биздан қочиб кўрсинчи!..»

ДОРО КОДОМОНИНГ ҰЛИМИ

Едингәдами қандай ҳалок бўлди Доро,
Бўлиб тожу шукрат баҳтидан жудо?

Дўстлар қаличи қасд қилгач жонига,
Ўлди у бўялиб исил қонига.

Жомий, «Искандарнома»

Варахран толиққан елкасидан гилам хуржунни олди-да, ерга қўйди, тўғрироғи, тушириб юборди ва шу заҳоти ўзи ҳам маисалар устига қулади. Гўё эрта тоңгдан қоронғи кечга қадар оғир тош кўтариб юргандай чарчақдан оёқ ва қўллари зирқираб оғирирди. Очиликдан боши айланарди. Сувсизликдан тили йирик қум сепимгандай ғадир-будур бўлиб қолган эди. Қочоқ бирпас нафас ростлади-да, кўл тубида ялтираб турган каттакон кўлмак томон эмаклади.

Кўлмак атрофидаги ер қуриб, ёрилиб кетган, палахса-палахса бўлиб тош қотган ясси парчаларниң юқорига қайрилган четлари кафтни тирнарди. Варах-

¹ Гиркан — Каспий деңгизидан жануби-шарқ томондаги мамлакат. Қадимда деңгиз ҳам шу ном билан аталарди. Эронинг ўша ерида ҳозир ҳам Гургаш — Журекон номли дарё ва шаҳар мавжуд.

Ран сув устига эгилди-ю бирдан орқага ташланди — ўз аксидан шунчалик құрқиб кетди. Нәқотки шу ориқ, соқоли ўсіб, юzlари офтобда қорайиб унниқиб кетган, ифлос, жулдуровоқи одам ўзи, Варахран бўлса? Ҳатто Рагада, ер билан яксон бўлгур, лаънати Рагада ҳам аинча тузук кўришарди.

Рагани эсларкан, йўловчининг ранги бўзарди, тўғриғи, юzlари бир парча саргайиб кетган ишилоқдан ўйнб ясалғандай заъфарон бўлиб кетди. Бошини кўтариб, атрофга назар солди.

Варахраининг чан томонида, шимол ёқда бир-бирдага суюниб қизгимтири, бесамар тог тизмалари қаторлашиб турарди. Узоқлашган сари улар тизмаси бўлландашар, чўққилари эса тик кўтарилиб бораради. Юқоридан пастга илон изи бўлиб тушиб, текисликка чиқадиган жарликлар оғзида (қотиб қолган тўлқинлар сингари) қум тепалар ётарди. Ўнг томонда поенисиз саҳро чўзилиб кетган. Баҳор тугаб бормоқда эди. Қум тепалар устидаги лолалар аллақачон очи-либ, қуриб битган. Яқнидагина қалини ўсіб, яшнаб турган майсалаларни бирдан занг босганига ўхшарди. Йиға бир ойдан кейин баҳорининг ранг-баранг бўёгидан асар ҳам қолмайди, фақат қалини шохлаб кетган зəхэрли какра, эшакмия ва тутятовонларининг япроқларигина рангини сақлаб, кўм-кўк бўлиб туради.

Тоғлар ва қумликлар сукунатини на чўпон-чўлиқлар ҳайқириги, на итлар ҳүриши, на бургут саси бузарди. Ўзига ҳеч ким даҳл қиласаслигига ишонч ҳосил қилған қоюқ қорайиб, чатиаб кетган лабларини илиқ сувга теккизди. У сувини узоқ ва чанқоқлик билан симириди, фақат қории шиниб, кўнгли айнай бўшлагандан кейинчгина кўлмакдан бошини кўтарди. Варахран зўр-базўр ўриндан турди, хуржуни ёнинга судоралиб борди-да, оғир хўрсиниб, суви қочган бир парча иопни жагларини аста-аста қимирлатиб ея бошлиди. Сўнгра хуржушини олиб, ёмғир ювиб кетган дарага кириб ётди-ю, шу заҳоти қаттиқ уйқуса кетди.

Варахран уч соатдан кейин чўчиб уйғонди. Уни қандайдир галати товуш уйғотиб юборган эди. Варахран гужанак бўлиб ўз хилватгўшасида қотиб қолди. Товуш кучаяр, кучайган сари қоюқ горниниг қўруқ, тупроқ деворига қаттиқроқ қисиларди. Аммо аста-секин қўрқуз ҳайрат билан алмашиди.

Хаётсиз тепаликлар ортида, бефайз кўришини ту-

файли ҳатто йартқыч ҳайвоилар ҳам яқин келмайди-
ған томонда кимдир құвноқ құшиқиңи хиргойи қилас-
ди. Құшиқ унча оғир әмасди:

*Кізала тегді ҳижрон,
Ү үч бұлшынды шу он.
Майли, ямайқыз ҳозир.
Азар бопшын кетса, бас,
Ұни туэтаб бұлжас.
Бунга күйиншанғ арзир...*

— Үсінде үз қора күңгінни бүшатаётган Сақро
рухы әмасмикін? — ғұлдирада қочоқ гезарған лабла-
ри билан.

Мавхумот уни құрқувдан күра баттарроқ толиқ-
тирди; қүйлар түдасынға иисиб яқнилашған бүридай
әхтиёткорлик билан гордан чиқдіда, баҳор сели гор
деворидан ўнириб оқызыб тушған соғ тупроқ қояға
әпнішиди ва аста мұралади.

Евшан ва шұра билан қопланған тепалик ортидаң
бір гала отлиқ чиқыб келди. Нотапиң ійүловчилар-
ның күріппиши ғалати эди. Уларның іюлары чүзі-
либ, қорайиб кетған. Башларидаги салла, на мат тел-
пак ва мис дубулгалари чанғ-тұпроқдан сарғайиб
кетғанды. Қилич чолған ва наиза пілма-теник қилиб
юборған олтын ҳалли совутларининг йириқ-әриқла-
ридан каштали кийим парчалары чиқыб, осиляб тұ-
расы. Майлишған қалқонларыда лой қотиб қолған.
Зангори ёқут билан безатылған араваларнинг әнбо-
нида әриқлар күрінарды. Гулдор ғылам ва юмшоқ
жүп әпнің парчалари остидан ҳорғын отларнің тур-
тіб чиққан қовурғалари күзға ташлағарды.

Ійүловчилар от-уловлардан тушидилар. Бір қа-
рашда уларның сони іюз өзгілігінде үхішарды. Ярми юма-
шық телпак, қисиб болғанған хитоң ва узуң тор иш-
тес кийиб олишганды. Варахраниң юраги қувонч
билан ура бошлади, сүгдлар шұнақа кийініар эди.

Отлар чанқоқлық билан сувга аитилди, лекин
уларни қамчи билан уриб, ҳайдашды. Олатда бириң-
чи бўлиб отлар сүғориларди... Аввал үзлари сувга
түйған одамлар жоопворларын сугориб, олдиғи оё-
ғында қайиш тушов солишиді-да, үтланған қўйиб юбо-
райшди. Кейин қуриб ётған бултурғи яштоқдан ўриб,
беш жойда катта гулхан ёқдилар. Бу иннларниң
хаммасини улар бир оғиз ҳам ганашашиб бажардилар.
Фақат, биттаси, унча баланд овозда бўлмаса

ҳам, ҳамон ўша ҳижрон теккан ва синиб кетган хурма ҳақидаги қўшиқни хиргойи қиларди.

Бу озгидан келган, салгина буқчайғанроқ, ўрта бўйли кишининг кийими ғалати қилиқларига муносиб эди. Ҳофизнинг бошига қоплон терисидан қилинган юмшоқ телиак ёпишиб турарди. Бу олий табақага мансублик нишонаси эди. Этаги ҳилипираф, товонигача тушиб турган ёнингичи ҳам олачипор қоплон терисидан тикилганди. Ҳофиз ўзининг ғайриоддий кийимлари билан кўл бўйндаги одамлар орасида яққол ажралиб турарди. «Эҳтимол мадайдир,— ўйлади Вараҳран.— Лекин, нима учун ёпиччиғи бунақангি кападай каттакон?» У Рага шаҳрида учратган төглиқ оқсоқоллар биттагина йўлбарс терисин ёпиниб юришарди-ку. Қочоқ «олачипор одам»нинг юзини яхнироқ кўринига интилар, аммо бунга муваффақ бўлолмасди, чунки ҳофиз атайлаб қилгандай доим унга орқа ўгириб турарди.

— Жим бўласанми, йўқми?— киминингдир газабли овозини эшилди Вараҳран.— Нега бунча бақирасан?

Вараҳран жанговар аравалардан бирида соchlари елкасига тушган, заъфарон юzlари салқиган, кўзлари шилпиқ, узун буруни ва қалин жингалак соқолли кишини кўрди. Кийимига қараганда форс эди у. Қаттиқроқ қимирлаган эди, кишан жиринглагани эшилди.

— Бақирайтганим йўқ,— унинг гапини тузатди қувноқ ҳофиз.— Мен куйлајапман. Мен қўшиқ айтапман, чунки хурсандман.

— Нимага бунча хурсанд бўласан, зоти паст, йиглаш керак.

— Истасанг ўзинг йиғла. Мен нимага йиглай? Мен шунинг учун хурсандманки, ҳамма бало-офатлардан қутулдим, тез орада ватанимни кўраман.

— Ватанинг билан бирга қўшмозор бўл,— жаҳл билан пўнгиллади жанговар аравада ўтирган киши. У яна кинанин шиқирлатиб ўрнидан турди.— Ҳей, менга тушишга ёрдам беринглар!

Ҳеч ким жойида қимирламади. Шунида қандайдир узун форс кийимидаги киши атрофдагиларга қўрқув аралаш кўз ташлади-да, ёнламасига юриб аравага яқинлашди ва заъфарон юзли одамга қўлинни чўзди. Асир кишапларини жааранглатиб ерга сакради ва инграб тиззасини ушлаб қолди.

— Ахраман жазоларингни берсии, ахлат қурти-
нинг болалари!

Бу гапни эшитиб, форсча чоловор кийган йўловчи-
лардан бири ханжарига ёпишди ва асирга ҳамла қи-
либ:

— Оғзишни юм, чиябўри, бўлмаса ифлос тилинг-
ни кесиб ташлайман! — деди.

Қўрқиб кетган асири қўлларини олдига чўэди ва
ортга тисарилиди. Ҳофиз ҳамла қилаётган қишининг
қўлидан тутди.

— Ўзингни бос, Бесс!

— Насиҳатнингни қўй, — Бесс уни кескин четга
сурди. — Нима учун у ўзини эмас, бизни қаргайди?
Менинг шу аҳволга тушиб қолганим унинг айби
эмасми? Ўтган йили куздан бери ёввойи ҳайвондай
сўнгиз ўйларда дайдиб юришимизга у айбор
эмасми? Яна менга худолардан жазоям сўрайдими?
Сенга уч ўлим ҳам кам, ожиз сиртди!

У яна ханжар ӯқталди, лекин яна ҳофиз уни қай-
тарди.

— Гапларинг тўғри, Бесс, — деди у мулојим, —
шубҳасиз, уни қатл қиласаңг арзиди. Аммо... бундай
одамларни ҳакамлар ҳукмига солмай қатл этмоқ
ихши эмас. Бунинг тақдирини фақат Оқсоқоллар
Кенгаши ҳал қиласи.

Бесс бароқ қошларини чимириб, асири томонга туш-
пурди ва порози пўнғиллаб, ханжарини қининг солиб
қўйди.

— Сен ёмон одам бўйсанг ҳам, бари бир одам-
сан, — асирга мурожаат қиласи ҳофиз, — гулхан ёнига
бориб ўтира-да, вужудивга ҳордиқ бер. Овқат қай-
наяпти, ҳозир сихда гўнит ҳам пишиб қолади. Пича
тамадди қиласизу яна йўлига тушамиз.

Асири сқеоқланаб, гулхан бўйига зўрга етди: форс-
ча кийинган одам эҳтиёт қилиб унинг қўлтигиндан
суюб келди.

— О, меҳрибон Охурамазда! — пола қиласи асири
тиканли гиёҳ устига ёнбоцлай турниб. — Нима гуноҳ
қилиб қаҳрининг келтирдим, эй ёруғлик худоси? Еки
сенинг қўлинига дармон қолмадими? Бутун мавжуд-
дот устидан ҳукмронликни ёвуз аканг Ахраман қўл-
га олдими?

У тишларини гижирлатниб, ўз чаккасига муштлар,
аммо юпатиш учун ҳеч ким оғиз очмасди.

Ҳофиз ёнига ўтиради. Вараҳран шундагина уни

яхшилаб күриб олди. Қесоқининг қичқириб юборишинга сал қолди, бу одамни қаердадир күрган эди.

Шамол эсіб узун сочларини тоx бир томонға учирив, тоx ақлли пешопаси ёки қорайғаш болғын өзекасига тушірарди. Баъзан гулхан тутунни тұғри «олачипор» одамга урар, шунда уннанға ғалати нурлаппап турған қорамтири үзінгә чуқурроқ ўнашған бир оз қисиқроқ күзлари устидаги уңча қалин бүлмаган қайрилма майин қош қизиғи яна ҳам қүйіроқ тұшар, сарғимтири мүйлов остидаги қызларни кидек позык лаблари чүччаяр, ўртаси әғиллған ингічка ва кичкінің буринининг учи оғзига яқинлашар, бақувваг іяғі эса анча Олдинга чиқиб кетар эди...

Варажран бу одамни қаерда учратған эди? Рагада әмасмикин? Пүк. Қаерда, ахир? Қочқин әслай олмади.

— Бұзла,— пичнінг билан руҳлантирды ҳофиз зағарын юзли аспирии.— Ҳүнгра! Имкони борида күзешши қыл. Мен эса күз ёшине булоги қурамасындың учун Ақманий авлодидан бүлған подшолар ҳақидағы ривояттың айтіб бераман.

Хақиқий достончиларға тақлид қылғандай жүрттага вәжохатлы ҳолатта кирди ва дутор ўрнинга әрі таекни қўлига олди.

— Бошладим,— деде хүроздай қичқириб, ингічка бармоқлары билан йўқ торларни черта бошлади.— Осмондан ой боқади, дарёдан сув оқади. Қозон овқат нишириш учун қурилади, қулоқ әшигиш учун берилади. Шүйтит, эшитинглар!

Бу хушчақчақ муқаддима Бессга ёқди ва хохолаб күлди. Уннанға қиррабурун, шамол яласан қуруқ юзи зўр бериб кулишдан қизарыб кетди. Бессининг ғанаиде ўтирган оддий кийимли раңғиар эроний кулемсиради. Аскарлар яқинроқ сурилиб ўтиришди. Ҳатто аспир ҳам ўз бошига муштлаш ва йиглашдан тұхтади.

— Ұзоқ жануб томонда, исепқ деңгиз бўйида, кўм-кўк тоғлар багрида форс ҳалқи яшаб, ҳаёт кешиаркан,— давом эттириди ҳикоятнин қонлон теридан ёлинчиқ ённинган киши,— худолар билан баҳлашмайтортишмай, кеңг яйловларда оту қўйларни боқиб, Ақманийлар қўли остида күп кечириб яшаркан улар, болаларим, ажойиб ҳалқ экан. Кайковус отли Ақманий уларининг биринчи подшолары бүлған экан.

Хофиз бармоқлари биләп дутор чергаётгандай та-
єкни чертиб, бирнас жим қолди ва яна тилға кирди:

— Қиличини узок-узокларға чүзибди у. Күнләб
мамлакатларин босиб олибди. Ҳеч қаңой мәглубият
аламини билмабди. Жоң! Така-тум-тум! Эсигизда
борми Қамбис баҳодир? У ҳам йўл олибди — вой-
вой! — ота пиздан. У мисрликлар қалбига қўрқув со-
либди. Жоң! Така-тум, така-тум... Уининг жияни, Гуш-
таасб ўғли Доро ҳам душманларга шундай кучли зар-
ба беридики, форслар мамлакати, бўталарни, шун-
дай қудратли бўлиб кетибдики, бутун дунёда унга
тengлашадиган қолмабди. Дунёда форслар босиб ол-
маган Юнонистондан бошиқа бирор давлат қолмабди.
Дунёда форслар қўлига тушмаган юнонлар олтинни-
дан бошқа олтини қолмабди. Дунёда форслар қул қай-
либ сотмаган юнон эркакларидаи бошиқа эркак қол-
мабди. Аммо бунга қандай қилиб чидаш мумкин? Ва
шунда Гуштаасб ўғли Доро Биринчи юнонлар устига
қўшиш тортибди.

Хофиз кулиминираб, ҳақиқий достончилар каби бо-
шини орқага ташлади-да, «торлар» узра бармоқлари-
ни юргуттириб, атайни хириллаган овоз биләп чўзиб:

— Жо-о-он!.. — деди. — Юнонларни қилич билан
чопайин деса, уларни қилич чопмас, пайза санчайин
деса, пайзаси ўтмас, ўқёй отайин деса, бўй ўқлари те-
шиб, ўтмасмиш. Дато, Артафари бошлиқ форс қў-
шилларини юнонлар тор-мор қилибди. Э, бу қандай
бахтсизлик?

Жо-о-он!.. Доро ўғли Кайхусров юнонлар устига
уруш қилиб борибди. Кемаларда сузиб борсез, чўқти-
рибдилар кемасин. Куруқликдан қўшиш тортса, кал-
так ебди қуруқда. Осмондан учиб бормоқса, ишма
қилисин, қанот йўқ. Қандай бахтсизлик бу, қандай
Бахтсизлик?

Ой-й-й! На Артахнатр Биринчи, на Доро Иккани-
чи, на Артахнатр Икканичи, на Учинчиши — җангча До-
ролару Артахшатрлар ўтмади денг? — юнон ёнгогини
чақмоқчи бўлиб, ҳеч бирининг тиши ўтмабди. Қандай
бахтсизлик бу, қандай бахтсизлик?

Хофизнинг кўзлари сувиди: форсларга бошича
нигоҳ ташлади ва гишларини шодои такиллатди,
улар эса қайғуга ботга, ҳагто яқинидагина берғам
хоҳолаб кулиб турган Бесс ҳам бои эгиб, ҳўқиқи син-
гари оғир-оғир кашшаниб ўтирарди. Фақатгана унинг

әнида ўтирган заъфарон юзли форс аввалгидай илжаярди.

— Кўп замонлар ўтдими, оз вақт ўтдими, лекин форсларнинг — бутунлай кучи қолмади,— яна айтиб қолди Ҳофиз.— Агар қачонлардир буларнинг қўшилари юнонлар экинзорларини поймол қилган бўлса, энди бошқа замонлар келди ва ҳаммаси аксинча бўла бошлади. Искандар Зулқарнайн шарққа келаётир, Доро Учинчи эса оёғини қўлига олиб қочаётир, аммо қочиб қайга ҳам борарди!

Бесс бўзариб кетди, банди эса тоқат қилолмай тишларини ғижирлатди. Аммо ҳофизга ҳеч ким бир оғиз ҳам гапирмади. Вараҳран англадики, форслар бу қувноқ, ёқимли табассум қилувчи, қўллари қизларникдай ингичка одамдан ҳайиқади.

— Нега шундай бўляяти?— ҳофиз қўлидаги таёқни отиб юборди. Икки қоши тулашиб, чеҳраси газабли тус олди.— Сендан сўраяпман, Дориёвуш Кодомон, нима учун?— у бандининг елкаларидан чаңгаллаб олди.— Чунки, сизлар ҳаммалглар фақат оласизлар-у, лекин ҳеч нарса бермайсизлар. Биздан ҳам, бошқа халқлардан ҳам олтиларни оласизлар. Молхолларни оласизлар. Одамларни оласизлар. Лекин ўрнига бизга ҳеч нарса бермайсизлар. Қаерда, қачон, ким бундай аҳволга узоқ чидагаи, а? Мана, нима учун сени бошинингга оғир кун тушганда ҳамма ташлаб кетди, эй Дориёвуш Кодомон, жои бераётганингда ҳеч ким томогингга бир қултум сув томизмайди. Ҳамма жиноятлари учун худо Аҳмоний авлодига шундай жазони раво кўрган.

— Бас қил, Спантамаъно!— ўшқирди Бесс.— Нима, мен, дўстинг ҳам шу авлоддай эканим эсингдан чиқдими?

Ҳофиз индамай четга бурилди.

Спантамаъно! Бу кишини қаерда кўргани дарҳол Вараҳранинг эсига тушди.

— Спантамаъно!— деб хитоб қилди-да, бекиниб турган жойидан югуриб чиқди.

Хуржуини ҳам унутиб, гулхан томон юкурди. Йўловчилар осмондан тушгандай пайдо бўлган бу одамга ҳайратланиб қараб қолишиди.

— Кимсан?— сўради Спантамаъно вазминлик билан.

— Фрад ўғли Вараҳраниман! Кекса кандакор

Фрад ёдингдами? Дўконимиз Мароканд¹ жанубий дарвозасининг чап томонида. Бизнига тез-тез келиб, отамнинг кумуш идиш-товоқларга қандай гул чекишини узоқ-узоқ томоша қилардиг. Мен Вараҳранман.

— Вараҳран?— Спантамаъноға жон кирди.— Бүёкларда нима қилиб юрибсан?

— Форслар!— муштини тугди Вараҳран.— Молимизга харидор йўқ эди... Отам ҳаммадан қарздор бўлиб қолди. Солиқ тўлашга пул йўқ. Форслар дўконимизни тортиб олмоқчи бўлдилар... тортиб олишса нима қилардик. Бутун оиласиз ҳалок бўларди. Отам бечорага раҳмим келиб, ўзимни қул қилиб сотдим. Ўч йил, сен урушда юрганда, мен Рагада, лаънати Рагала азоб чекиб, шаҳар ҳокими қўлида ишладим. Энди ҳеч қачон Марокандни ҳам, кекса отами ҳам кўролмасман деб ўйлардим. Некин Охурамазда оҳимни эшигиди. Зулқарнайн Экбатани олганда хўжайиним қўрққанидан ўлиб қолай деди. Тартибсизлик бошлианди. Қуллар устидан изорат сусайиб кетди. Мен қараб турмадим-да, уч йилда бошқалар ўттиз йилда ҳам тўқолмайдиган кўз ёшларим оққан ифлос шизҳарни ташлаб кетдим. Қандай ҳолга тушиб қолганини кўраяпсанми? Мен энди ҳеч қачон сен илгари кўрган қувноқ Вараҳран бўломласам керак. Тоғ ва саҳро йўллари сўнгги кучимни ҳам сўриб олди. Очлик жон-жонимдан ўтиб кетди. Агар ғариб канда-корни ўз қўл остингга олмасанг, адo бўламан.

— Ташвиш қилма,— жилемайди Спантамаъно,— сени бирга олиб кетаман. Эҳтиёт отимни мишиб оласан. Худо ҳоҳласа, қадрои Марокани кўрамиз ҳали, отангни моҳир қўлларидан чиққан қадаҳларда мусаллас ҳам ичамиз.

— Ўзингни ҳам, авлод-аждоҳингни ҳам баҳти бўрқарор бўлсин! Охурамазда омадингни берсин! Илоё...

— Бўлди, бўлди,— уни тўхтатди Спантамаъно,— менга шуниси ҳам етади. Бўлмаса менга шунча баҳт тилайсанки, кўтариб олиб кетолмай қоламан. Яхши-си буёқка қара. Олов устига нима осилган.

— Қозон осилган.

— Қозонда нима бор?

¹ Мароканд — ҳозирги Самарқанд.

— Овқат...

— Шу овқатдан ҳозир тамадди қиласыз. Эй, коса келтир!

Лекин овқатдан тамадди қилиш Спантамаңында уннан жүлденшларига насыб қилмади. Тұсатдан тепа-лих өртидан оти құпиклаб кеттеган эроилик чиқиб келди. Құрқұвдан оғзи қиийшайып кетганди. Улар ёнидан от чонтириб ўтаркан, битта сүзни тілга олди:

— Искандар!..

Мабеде мудроқ босған кантар галасынға бирор тош отған тақдирда ҳам улар гулханлар ёнидан тиражай-лаб қочиб қолған форс ва сүгдлар сингари шошқа-лоқлаб шынраб кетмасди. Аскарлар отларини тутиб, титроқ құллары билан түшовларини ечардилар. Қо-чоқларин шундай вахима босғандық, құллары бүй-сүнимас, түгуилар ечилемас, айналар тортылмасди; әга-ларивинде ҳаяжонлашганини сезған ҳайвонлар ер те-пивар, ўйноқлаб, нақ күкка сапчырди.

Фақат Спантамаңын аллақачаң отига миишиб ол-ған ва тишиларини ялтиратиб бақырады:

— Қалампир! Қалампир қани?

— Қалампир нимага керак сенга?— сүради Бесс ёнидан чониб ўтаркан.

— Отлар думини остига... Шамолдай елиши учун!

— Итвачча!— сүкінді Бесс јытулорнанға минар экан!

Нихоят қоноқлар амал-тақал қилиб отланиб бүл-дилар. Түёқлар гурсиллай кетди. Арава тарақлашына түшди.

Қарийб ярим фарсанғ йүл босғач, Спантамаңын Бесс орқада қолиб кетганини пайқади. Қоноқлар тү-дасыда, шуннанглек, подио ҳам, Бессинде яқын дүст-лары ҳам йүк эди.

— Уни ўадиришади!— хитоб қылади сүгд ва отини орқага бурди.

— Кечроқ әслабсан,— зарда билди деңи Бесс ёни-дан елиб ўтаркан.— Ҳаммаси тамом бүлди.

Спантамаңын уннан орқасидан от қўйди. Бир ни-ма деб қичқирмоқчи бўлди-ю, ўша замоноқ бу фик-ридан қайтиб, кинояли жилмайди-ла, қўл силтаб қўя қолди.

Бирор дақиқалардан кейин қуриб бораётган кўл бўйида ҳеч ким қолмади. Гетайралар бўлингмаси сан-сариқ тепалик өртидан отилиб чиққан пайтда маке-

доилар помаълум киши жасади устида ҳўнграб йигластган чуваккина одамлигинча кўрдилар. Унинг ёнида, гулхан устидаги қозонда қайнаб, қирғондан қилиб, оъқат нишарди, ҳеч ким унинг яқинига бормади.

— Фаринуҳ!— чақирди Итолемайос Лаг отициғе жиловини тортиб.— Билчи, ким экан у?

— Кимсан?— сўради осиёча кийнинглик, узун бурунли форс аскари.

— Мен бир гаруби потавонман, менинг исмим сизга ҳеч нарса англатмайди, жансеб,— гамгин жавоб берди у кир босгани мунитчалари билан мижжа қоқиб турган муйгли кўзларини артиб.

— Учи, у ким?

— Ҳозир — ҳеч ким,— яна аввалтидай жавоб берди форс.— Бундан тўрт йил бурун шоҳлар шоҳи дебаталарди, дунёнинг ярмуга ҳоким эди.

— Кодомон ўлдирилибди, Александр,— хабар қилиди Итолемайос етиб келган подиога.

— Нима-а? Дарейос ўлдирилган?..

— Ҳа.

— Ким... Ким экан уни ўлдирган?

— Мингбоши Набарзан билан Барзазент, Даравгиён ҳокими. Улар Бақтрия ва Суданга ҳокими Бессининг тошлиригини бажо келтирганаар.

— Бесс? Ҳ-ў-лаънати!.. Ўнида яна ким бор экан?

— Оқсуюк сүғдлардан бири. Оти Спет... Спинт... питамен искилли, худо билади бу ёвойиларининг отини.

— Спинтамен? Ким экан у?

— Галати одам, дейнишади. Бизнинг Диогенга ўхшаган. Эсизгда бўлса, биз уни Коринфда кўрган ҳдик? У дойдан ясалган маңқали ёнида офтобга тобланниб, дўйонилаб ётган эди. Сен у билан узоқ сужбатланиб тургандиг-да: «Сенга бирон хизмат қилишимни истайсанми?»— деб сўрагандиг. Шунда: «Лабатта, мана бундай, четроқ тур, офтобни тўсиб кўйдинг?»— деб жавоб берган эди у.

— Тўғри.

— Бу Спигамен ҳам, айтишларича, сал телбароқ эмми. Титилиб кетган қонтон терисини кийиб юрадиган, ҳеч кимдан тан тортмайдиган дарбадар аскиябоз эмми.

— Ҳеч кимдан қўрқмасмиими?

— Шундай дейнишади.

— Яна шима дейнишади?

— Яна айтишларича, у неми муқаддас санадиган

Қадимғы сүғдлар подшоси Сүбвуш авлодидан әмиш.

— Хүш, хүш, ганиравер!

— Сиёвуш номиниң құсін худоси билан боялаша-ди, шунинг учун Спитаменниң сочи ҳам сеникідай (Лаг «сеникідай малла» демоқчи бўлди-ю, журъат қилолмади) тилларанг әмиш. Спитаменниң авлод-аждоди Суғдийнада жуда катта ҳурмат-эътиборга эга.

— Ҳим... Ҳа, бу қизиқ экан. Нима, қотилликда Спитамен ҳам қатнашибдими?

— Йўқ. Лекин қаршилик ҳам кўрсатмабди. Асирияниң қулнинг гапига қараганда, Спитамен Доронинг маглубиятидан хурсандмиш. Бошқалар кўзёши қилиб йиглаб турганда, у ёш боладай қўшиқ айтармиш.

— Ҳўп, майли... Ёш эканми у, қарими?

— Гўигирма бешга кирибди.

— Мендан бир ёш кичик экан.

— Ҳа.

— Бўлти, яхши. Унинг отини эсингдан чиқарма. Балки менга керак бўлар. Лекин Бесс! Ү, лаънати! Мен тўрт йилдан бери орзу қилган ўлжани қўлимдан илиб кетди! Тўрт йилдан бери Кодомонни таъқиб қиласман. Эсингдами, «Илиада»да айтилганидек: «Ёш оҳуни ётган жойидан турғизиб, тоғлар бўйлаб чакалакзор ва жарлар оша қувган, ҳатто қўрқиб буталар орасига бекиниб олганда ҳам, уни топмагунча ҳар ёнга бетиним югуриб-елиб излаган този» сингари. Тўрт йил Дарейос мендан қочиб юрди ва ниҳоят энди қўлга кирай деганди... ўх, ер ости дунёси олгур, лаънати Бесс! Кодомон бошидаги тожини менга ўз қўли билан кийдиришини истардим. Тушунасанми?

— Тушунаман.

— Ана унда бутун Оспё мени қонуний подшомиз деб тан оларди. Билдингми?

— Билдим.

— Унда бу ёввойилар ҳозиргидаи кўра камроқ шовқин соларди. Шундайми?

— Шундай.

— Аммо Бесс менга халал берди, минг лаънат унга! Нима дейсан, у подшони нега ўлдирдийкин?

— Балки унинг ўзи Эрон ҳукмдори бўлишни ис-тагандир. Ахир, у ҳам Аҳмонийлар авлодидан, Доронинг қариндоши-ку.

— Зўр қариндош экан! Аммо отам Филипп руҳи билан қасамёд қиласманки, у Осиёни эгаллай олмайди. Дарейос ўлган экан, ҳозирдан эътиборан ўзимни,

яъни тангри Аммон ўғли Александрни Шарқ ҳукмдори деб эълон қиласман!

Эрта тонгда подшо қароргоҳида унинг дўстлари — гетайраларнинг улказ кенгаши чақирилди. Улар бу ерда Александрни Эрон давлати ҳукмдори деб эълон қилиш учун тўпландилар. Тантана муносабати билан македонлар ёпинчиқ ва узун кўйлгкка ўхшаган кийимлари — хитонларини алмаштирилар, лекин бу тадбирдан чиройлироқ бўлиб қолганилари йўқ, шамолда қораиган юзлари ва ўсиб кетган патак соқоллари уларни тог қароқчиларига ўхшатиб қўйган эди.

Бугун уларни бўлаётган ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳайрон қолдираётган эди. Александр қия тенапикда ёввойилар одатича чордана қуриб ўтиради. Унинг остига қалин осиёча гилам тўшалган эди. Рўнарасидаги осиёча бронза қурбонгоҳда муаттар ҳидди Осиё исвантлари тутарди. Унинг атрофини Доронинг македонлар хизматига ўтиб кетган ношиби Артобаз, ўғли Кофен, Гавгамелида Александрга қарши курашиб асирга тушгани ва подшонинг садоқатли хизматкори ҳамда Мидия ўлкасининг ҳокимиға айланган Атропат, Сузиёна ҳокими Абулит, ликиялик Фарнук, македонларга Бобилни жангсиз тошириган Мазей, унинг ўғиллари Гидари ва Артибол ҳамда форс Певкест каби осиёликлар ўраб олишган эди.

Улар форс тилида тортинимай ганиришар (фақат: Искандар, жон, бўстон, достон, гулистон деган сўзларгина эшитиларди), Александр эса уларнинг сўзларини жон қулоги билан тингларди. Унга буларнинг наравариш қилинган узун соқоллари, кенг-мўл кийим-кечаклари, мидияликлар одати бўйича қизартирилган юзлари ва бўялган лаблари ёқиб қолганга ўхшарди. Осиёликлар подшога сездирмасдан унинг македон сафдошларини сиқиб чиқарниди, ҳатто Александрнинг бир кўкрак эмишган, уни Граникдаги жангда ўлимдан сақлаб қолган биродари Клит ҳам бир чеккада ғамгин ўтиради. Бу ҳол македонларни нохуш ҳайратга соларди. Птолемайос Лаг кенгашин очишда ганирган гаплар уларни баттарроқ ранжитиб қўйди:

— Дарейос Кодомон ўз қардоши Бесс томонидан ўлдирилганлиги,— эълон қилди Птолемайос,— ва Осиё ҳукмдорсиз қолганлиги туфайли бугундан эътиборан тангри Аммон ўғли Александр бу мамлакатнинг қонуний ҳукмдори ҳисобланади. Шарқ подшонига қандай ҳурмат-эҳтиром кўреатиладиган бўлса,

биз ҳам унга шүйдай ҳурмат-эхтиюм күрсатайлык! Бутундан бошлаб жаҳон ҳукмдорига ҳеч ким ўз тенгидай муомала қиласин! Кун чиқардаш күп ботарғача бўлган мамлакатлар ҳукмдори, ташри Аммои ўғлига тиз чўкиб таъзим қиласайлик!

Птолемайос Лаг биринчи бўлиб тиз чўкиб, Элладада кўз кўриб, қулоқ эшиитмаган ишни бажо келтирди.

Гетайралар тошдай қотиб қолишиди. Лагнинг қилиги ва гапларидан ҳайратланган павқирод, малла соч, кўккўз Қлит, Парменонийнг раингиар куёзи Қойиёс, сочи оппоқ Парменон ва унинг қовоги солиқ ўғли Филота, Аррабайя ўғли иёсплик Аминталар жойларидан қимир этмадилар.

Шундай бўлга ҳам Александрнинг дўсти Гефестиоп ва осиёликлар сидқидил билан Птолемайос Лагга эргашдилар, ҳайбатли Фердикка эса Доронинг Экбатанды қўлга туширилган уч қаватли тоғини. Александр боши узра икки қўллаб кўтариб турарди. Тоғини олтин гардиш кунгурулари ва раиг-баранд тошларидан қўёни нури жилоланарди. Тоғ шуъласи шахсий қўриқчи юзига урнлар, у оқарниб кетгунча оловда қиздирилган оғир тошни кўтариб тургандай кўрипар эди. Фердикка қўзини қисенб гетайраларга қатни тикилар ва кутарди.

Александр бошини елкасига тортаброқ, сал-шал орқага ташлаганича бўйинни очиқ қолдириб, индамай шарқа қараб ўтиради. Юзларидан ҳеч қандай ифода кўримас, гўё атрофлаги одамларга эътибор бермайдигандай эди. Фақат унинг чакка томири уршишгина подионинг ички ҳаяжонидан дарак берарди.

Гетайралар наисалта содгани учун Фердикка олдинга бир қадам қўйди. Даргазаб, букироқ, қиррабурун шахсий қўриқчи нахмоқ қошлирини кериб, афтини бужмайтириб, ҳозир бўлганларга тениш юборгудек ўқрайдик, ҳамма ерга қаради. Ҳа, бугун македонлар кўп нарса йўқотган эдилар. Александр эдди Шарқа юрини бошлаган наигидаги ўсирии эмас. Агар улар Птолемайос талаб этгандай ҳаракат қилишмаса ўзларига ёмон бўлиши турган ган.

— Александрга шен-шарафлар! — қичқирди Фердикка. Гегайралар, фалангачилар, тепаликни ўраб олган минг-минглаб отлиқ ва ишда аскарлар тиз чўкиб, бошларини ерга урдилар. Совет кийгани дўмпайма кифт-кураклар ялтираб кетди. Бутун майдон чўзинчиқ ҳарсангтошлар билан қонланганга ўхшарди. Даҳшат солиб бурғулар янгради. Қўшингора, кар-

най ва сурнай садолари эшигиади. Сочлари кифтлагача тушган изоплар ва мўйнали сарпо кийган агрийлар эгри қизичларига ёлнишиллар ва ёвузона кўзларини чақратиб бир маромда жанговар рақсга тушиб, айлга кетимида.

Қуллар хушбўй таомлар ва кучли Осиё мусалласи солинган идишу мешларни кўтариб келишди. Базм бошланиб кетди. Ичиб олган гетайраларга Александр ҳамишиагидай ҳақ, у нима қиласа шуларнинг фаронлигини ўйлаб қиладётгандай туюлди. Подшо олдида тиз чўкиб таъзим қилиш шараф-ку, ахир. Александр иззат-хурмат қилишига арзиди. Ўрта пиёда, айниқса сингил инёда бўлинималари аскарларига буларнинг бағи бир пул — улар бугун ҳордиқ чиқариш ва тўйиб обқат ейиш насиб қилганига хурсанд эдилар.

Фақат Экбатанда қолган Парменионнинг ўғли Филота ва унинг учтўрт сафдошигина ялги тартиблар билан муроса қила олмади. Қандай қилиб шундай садам — Филотадай, машҳур Парменионнинг ўғлидай садам, подшо бўлса Александрдан ёмон подшо бўлмайдиган одам ёввойиларга ўхшаб кимнингдир оёғиги ўпади? Даҳшат! Илон ютсии бу Александрни? Мана унинг болаликдаги қилиқларининг оқибати. Ҳаммани сёғи остига одди, Македония подшоси эмас, Эрон Шоҳи бўлиб одди; яқин орада бутунлай осисликка айланиб кетади, форслар орасидан садоқатли дўстлар ортиради, кейин Парменион, Филота ва бошқа баланд мартабали македонларни нима қиласди? Ахлатхонага чиқариб ташлайдими? Йўқ, бунга йўл қўйин мумкин эмас.

Одамлардан четроқда, ёввойи жийдазорда ўтириб олиб («Бу шохдор маҳлукини кўришига кўзим йўқ», — деди Филота гижиниб), инсондан одамлардан соқчи қўйиб, фтиначилар Александрдан қандай қилиб ҳалое бўлиш хусусида кенгашмоқда эди. Ҳасад ва газабдан қизишиб кетган Филота мусалласин скифчасига, сув қўшимасдан ичаверди ва кайф тезлик билан бешига урди. Филота ҳаммадан қаттиқроқ гапираганира, охири бутунлай маст бўлиб қолди ва ўз-ўзини муштраб, газаб билан бақира бошлади.

Жийда буталари орасидан, ишрин хуррак тортиб ухлаб ётган соқнидан (бошлиқлар ичгандан кейин, шега аскар ичмас экан) уч қадам нарида аллақандай Пракиљ деган марафонлик савдогар инсиб турганини у қаердан билсин.

Александр чодирда тиззаларини қулоқлаб, унга бошини қўйиб дикқат бўлиб ўтиарди. Вужуди бўшашиб, одатдаги кучланишдан маҳрум бўлган ялангоч қўллари юмшаб ва бир оз салқиброқ турарди. Кирқ мамлакат ҳукмдорининг шу туриши омадсиз тақдирини ўйлэб ўтирган хотинни эслатарди.

Марафонликнинг хуфия хабари Александрни ташвишга солиб қўйди. Филота уни ўлдиришга қасд қилибди. Бу аллақандай Феагенининг валақлаши эмас. Александр қўрқди, буни тан олини истамаса ҳам, умрида биринчи марта қўрқиб кетди. Бу қўрқув мабодо фитна фош бўлмаганда ўткир қиличини бир селпиш билан танасандан жудо қилинадиган боши учун эмасди. Бу қўрқув шу калладаги орзу-хәёлларнинг чала қолиб кетиш ҳавфи эди. Улар ақл бовар қилмас кенгликларга — Хиндистон ва Хитой, Скифия ва Кавказ, ундан кейин Ўртаер деңгизининг гароий соҳилларидағи мамлакатлар бўйлаб ёйлиб кетган орзулар эди. Жаҳонга ҳукмдор бўлиш орзуси эди.

Ҳа, жаҳонга ҳукмдор бўлиш! Нима учун? Олтин учумми? Олтин умрни енгил ва беташвиш қиласади. Ўнинг учун унга кўн олтин зарур эмас. Александрда хазиналар етарли. Агар унинг ўрнида бошқа бирор бўлганда аллақачон юришларни тўхтатиб, кайф-сафога бериларди. Бошқа бирор бўлса, лекин Александр эмас. Бутун иисоният тасаввурини ҳайратга солиш, ўзидан асрларга хотира қолдириши, ҳатто минг йил, ўн минг йилдан кейин, токи одам зоти яшар экан, македониялик Искандар ҳақида гапирсенилар, ёзенилар, ўқисенилар ва баҳслашенилар — мана улуғ одамга муносиб орзу.

Қаюнлардир Қайковус, Доро Гуштасб ва унинг ўғли Қайхусров ҳам шундай орзу билан яшаган эди, аммо буни охирига етказиш уларга насиб қиласади. Улар кўп мамлакатларни забт этдилар-у, аммо шу мамлакатлар халқлари қалбига йўл тополмадилар, улар бўйсундирилган халқлар учун душман бўлиб қолавердилар, босиб олинган ўлкаларининг ҳокимлари билан дўстлик ўрната олмадилар.

Искандар Зулқарнайи Осиёни Аҳмонийлар авлодидан бўлган ёвуз форс подшолари зулмидан озод қилаётган дўст эканлигини жоҳилларга кўрсатиши, тушунтириши керак. Шундай қилиш сув ва ҳаводай зарур — ахир Македония узоқда-ку. Беақл Пелла оқсоқолларигагина суюниб Осиёни пдора қилиб бўла-

дими? Шундай қилиш бир оёқни жар ёқасига, иккинчисини бўшлиққа тираб тош кўтартгандаи бемаъни нарса. Жарликка қулаб кетиш ҳеч гап эмас, марафонлик кал айтгандаи, чақмоқ урсин ёлғон бўлса. Иккинчи оёққа таянчии Шарқдан — оқсуякларга мансуб бўлган осиёликлар елкасидан излаш керак. Александр бир оёғини Гарбга, иккинчисини Шарққа тираб мустаҳкам ўрнашиб олсагина, дунё Александрга бўйсунади. Элладаликлар билан осиёликларни аралаشتариб юбориш керак. Шундай қилиш керакки, афиналик Персеполисда, персеполислик эса Афинада ўзини ўз уйидагидай ҳис қиласин. Эгилувчи мис ва юмиюқ қалайи қўшилиб қаттиқ бронза ҳосил бўлади. Шарқ билан Гарбни қўшиб юбориб, томирларда доно элладаликлар билан ўйчан-хәёлпараст осиёликлар қони бирлашиб оқадиган қудратли янги халқ яратиш керак. Александр ўз қиличи билан бирлаштирган беноёп давлатни нарчаланиб кетишдан шу йўл билангина сақлаб қолиш мумкин. Мана нима учун жоҳидларни Александр ўзига яқинлаштириб, уларнинг урф-одатларини қабул қилипти.

Аммо Александр фикрининг теранлигини Филотага ўҳшагапларнинг гарибона ақли билан тушуниш мумкинми? Эҳ, бечора қаланғи-қасангилар! Уларнинг интилишлари тирикчилик ва тўшиқдан нарига ўтмайди. Лекин одам фақат еб-ичиш, ухлаш ва ўзига ўҳшагапларни дунёга келтириш учунгина яшайдими? Наҳотки Зевс падари бузрукворимиз шу ҳайвоний тирикчилик учун одамин ўз қиёфаси ва шаклида яратган, зукко Прометей унга олов тухфа қилган бўлса? Наҳот инсон шон-шараф ва буюк ишлар учун яшамаса?

Аммо ҳамма ҳам катта ақл билан тугилавермайди. Харислик қиляпсизми? Енг, мен сизга иш ва гўшт бердим. Чанқадингизми? Ичининг, мен сизга мусаллас бердим. Сизга яхши кийим-кечак даркорми? Кийинг, мен сизга бутун Шарқ молини топширдим. Йўқ! Улар ўз овқатларини осойишта еб, аталаарини шалап-шалап қилиб ялашни истамаяптилар. Дунёда улардан бўлакча қадам ташлайдиган одам борми? Ёқасидан олинг уни! Қалтакланг уни! Унга қилмоқчи бўлган ишини, иқтидори буюрган вазифани бажаришига йўл қўйманг!.. Уҳ, лаънати халқча! Эҳтимол шуларнинг кирдиорлари сабаб

бұлыб Александр күнглиға худо солған орзуларға етолмай қолар.

Нима қылмөқ керак? Парменон — бу Феаген әмас, уни осиёліклар камопи ўқыға дучор қилиш учун енғыл ииёдага жүннатолмайсан. (Айтмоқчи, унта нима бұлдійкін?) Парменон отасининг дүсти бұлған, аскарлар уни хурмат қилишади. Парменон бидаң Филотаниң қатға этиш ғалаёнларға олиб келиши мүмкін. Аммо уларни жазосиз қолдириб ҳам бұлмайди — Александрни ўлдиришлари турған гап. Орқага, Неллана қайтариб юборса-чи? У ерда иесін күтаришлари мүмкін. Чораси борми?

Александриңнег әсандыраган ақли ҳеч қандай йүл күрсатолмағаси. Подшо алам билан хұрсинарды. Бүгүн тангри Аммон ўғли қарийб ҳаммаси ўзига тобе бұлған дүнәдә қандай ёлғын әкаптасып ииҳоят тувиүнди. Итолемайос Лаг киргана да ҳам у бир қарорға келмаган эди.

— Филота қаршилик күрсатди,— хабар қилди Итолемайос.— Үч тетағраннан ўлдириди, Фердиккани яралади. Сени ҳақорат қилди...

— Ҳо! — Александр сакраб турди.— Шундайми? Мен пушаймон бұлар деб ўйловдым, аммо бу сурбет ташшын күрсатяптым? Құлға олдингми? Қапи ү?

— Соқчилар құліда.

— Уни назардан қочирма! Иккى карра, Ыўқ, уч карға күнайтир соқчиларни! Үциң шеріктарни ҳам құлға ол! Филота подшо ҳәбетига қасад қилди, деб аскарларға әзілдік қил! Галаён олдини олиш учун ҳар бир отлиқ ва піследегі беш кумуш дирхамдан нұл улаштыр! Күрсатыб құяман сизга, настқашлар, Александрниң нимага қодирлігіни!..

Филипп ўғли ўзарыб қолди. Иккіләниш нимаси? Подшоныңнег ёдига Физа түшін. Александр таҳтға ўтира-ұтирмас шимолдаги күчманиң фракийлікларға қаршы курашға отланғанда мұқадлас шаҳар ахолиси кесін күттарди ва Элладани яқнидагина ишғол эттән македонларға қарши уруш әзілдік қилди. «Ушанды мен сүсткашлық қылғанмидим? — ўйлади Александр. Ыўқ, мен фиваликлар устиға учар юлдуздай елиб бөрдім, шаҳарни вайронага айлантириб, халқини құллукка сотдым. Шу билан иесінде бархам бердім. Да, мен буюқ шаҳарни қыргыз қилашдаң құрқыншыларға әзім, нега энді қанцайдаң іфлос Парменонидан құрқышим керак экан?».

— Гетайраларга эълон қил — эртага фитначилар устидан суд бўлади,— деди у Лагга совуқнина.— Дракилни эса...— шоҳ пича ўйланиб қолди,— Дракилни отлиқ шахсий қўриқчилар сафига ўтказ. Бу одам менга икки марта яхши хизмат кўрсатди.

Филота ва унинг шериклари устидан бўлган суд тез тугади. Улар подшога қарши ёмон ниятда бўлганинда айбланиб, ўлим жазосига ҳукм қилиндилар. Одат бўйича гуноҳкорларни илмоқда судраб чуқур жарлик ёқасига келтиришди ва учли қоялар устига итариб юборишли, жазолаш маросимида қатнашган подшо парво ҳам қилмади.

Шундан кейин македонлар боболар одати бўйича искланиш маросимини бажо келтиридилар. Коҳинлар фитначиларнинг пора-пора бўлиб кетган икки аъзоларини даланинг икки томонига сочиб ташладилар. Жангчилар бўлинма-бўлинма бўлиб улар орасидан сукутга чўмиб ўтиб боришарди.

Ун бир кундан кейин Александрниг одамлари Экбатанда кекса Парменонни сўйиб кетдилар.

ТОҒ ОРҚАЛИ ЮРИШ

Яшинлар зарбаси бўғиқ ўқирап,
Илон изи бўлиб порниб шувласи,
Гирват айлантирап тупроқни кўкда,
Телбача рақс этиб бир-бира сари
Борар ва тўқнашиб увиллар шамол.
Байром қилар ваҳший, газабкор исён
Ва қўшилиб кетар ер билан осмон.

Эсхил, «Занжирбанд Прометей»

Клитарх сўзи:

«Газгамели остонасидаги жангдан кейин бир ярим йил ўтди.

Даисион¹ ойи ўрталарида Александр қўшинлари тоғлар орасидан ўтадиган Кофен дарёсининг Парпанида чўққиси қаршисида, тог оралиқларидаги ҳавзада жойлашган Кабура² шаҳрини қамал қилди ва уни бир зарб билан забт этди.

¹ Даисион — март-апрель ойларига тўгри келадиган македонлар ойи.

² Кабура — Афғонистонинг ҳозирги пойтахти, Йобул шаҳри.

Дунёнинг тўрт томонидан келадиган йўллар Қабурада тулашади. Дунёда энг яхши ҳаво шу ерда. Бу ерда оқ сурп, шакарқамиш, ҳиндларнинг шифобаҳш ўсимликлари, Шарқ қийиқ кўз ўтроқ қабилаларининг оқ тупроқдан ясалган ғаройиб сопол идишлиари, минглаб ҳўқиз ва отлар сотилади. Шаҳар чеккаларида, ерликлар айтгаидай, кузда сероб бўладиган олтинсимон ўрик, қин-қизил апор, қирмизи олма, нордон беҳи, асалдай нок, серсув шафтоли, юмшоққина олхўри, йирик бодом, сара ёнгоқ ва ширин узум берадиган боғлар кўп. Бундай ширин меваларни ҳеч қаердан тополмайсан. Коғен дарёси бўйларида олтида кенг ва ўтга сероб яйлов бор. Бу ерда биз отларимизни яхшилаб тўйдирдик, чунки олдимизда оғир тоғ йўли турибди.

Йўлимиз шимол томонга, машҳур Бақтрияга боради. У улуғ пойттахтга етиб бориш учун қўрқинчли Парпаниса давонидан ошиб ўтишимиз керак. Маҳаллий халқ уни Ахраман Эгари деб атайди. Птолемайос Лаг маҳаллий кишиларни бизни тоғдан ўткашиб қўйишга унатмоқчи бўлиб қанча уринмасин, ҳеч ким рози бўлмади. Олтик ҳам ёрдам бера олмади. Шунда Александр ёмон ниятни сезди-да, савдо карвони билан бир неча марта Бақтрияга борган ўн нафар энг яхши йўл бошловчини тутиб келиш ва улар оқсоқолининг калласини олишини буюрди. Тирик қолган тўққизтаси дарҳол рози бўлди.

Эртага йўлга чиқамиз. О, халоскор Гера, юксак тоғлар маъбудаси! Бу оғир ва хатарли йўлда бизни нималар кутяпти экан!..»

Александр ер юзидағи энг азим тог чўққиларидан бирига тулашган қояда қимир этмай турар ва овоз чиқармай дунё ишларини ўларди.

Македон отларининг туёғи остида топталган Эрон гарбда зангори тутун орасида кўздан ғойиб бўлар, гўё Пелладан жўнаган, македон ҳарбий қўриқчилари ҳимоясида судралиб келаётган мадад қисмлари босиб ўтаётган сон-саноқсиз йўлларнинг ҳар бир бурилишигача тасаввуррида тикланарди. Шарқда борса келмас нотаниш тоғли ўлкаларнинг қор босган чўққилари туман орасидан қалқиб чиқиб турибди. Шимолда оғир момақалдироқли булутлар тўдаси қуюқлашиб бормоқда. Жанубда эса қайноқ олтинранг ғира-ширалиқ ортида сирли Ҳиндистон ястаниб ётибди.

Осиё... Тангри Аммон ўғли инсоният бешиги шу

ер, шу хўмрайган тоғ қучоғида эканидан, баданини жун босган, ёввойи, биринчи Одам ўсиқ қошлари остидаги ўткир кўзлари билан қуёш нури тўкилган бенойн дунёга сергак боққанча ана шу ердан тушиб келганидан бехабар эди. Аммо Александр сезигир қалби билан Дунёнинг буюклигини сезар, беҳад кенг кўлами, ёрқин ҳаёт шавқи жўш урган бу кенгликларга иисбатан қаердадир узоқдаги денгизнинг тор ярим оролига жойлашган Эллада унга жуда кичик, ғарифона ва кулгили бўлиб кўринарди. Бу ердан, юксак-юксаклардан бутун коинот унинг кўз олдида намоён бўлиб, ястаниб ётар, таңгри Аммон ўғли ўзини ғалати изтироб билан ўнгидаги туш кўраётгандай, оппоқ булатлар узра парвоз этаётгандай ҳис қиласарди.

Александр орқасидаги тошга ўтириб олган гандхара қабиласидан бўлган коҳни арфа торларига қўйл теккизди. Зўрга эшитиладиган, жуда паст оҳанг таралди. Созандалар мис чолгуларига аста бармоқ урдилар. Улардан бири дўмбириали қўлга олди-да, букилган икки бармоғи билан тараанг тортилган терини черта бошлиди. Там!.. Дўмбира Александр қулоги остида ўртача товушда аста-секин ва бир текис садо берар эди: там!.. там!.. там! («уёқда, уёқда» деган маънода.)

Тоғ юриши олдидан ибодат қилиш учун муқаддас тоққа чиққан Филипп ўғли бу тинчлантирадиган, далда берадиган товушни узоқ тинглаб турди ва аста-секин унинг миясини туман қоплаб олгандай бўлди. Дўмбира садоси узоқдан келаётгандай эди: тум, тум, тум!.. Ва ниҳоят аллақандай бўшлиқдан, мавҳумот оламидан паст, хириллаганроқ, толиқтиарли даражада секин «э-э-э-э...» деган чўзиқ товуш сизиб чиқди. Маккор ва ёқимли бу товуш қоялар узра кўп вақт, балки минг йил, балки абадий титраб тургандай бўлар, Александр ўзини уйқуга кетаётгандай, ердан кўтарилиб бораётгандай сезарди.

Зангори денгиздаги тўлқинлар шовқин-сурон билан қирғоққа урилади-да, оппоқ кўпикка ботиб орқага қайтади. Тўқ яшил осмон бағрида хурмоларнинг елигичсимон баргли шохлари чайқалади. Ҳовузларнинг турғун сувлари узра ибодатхоналарнинг қуёшда нурланувчи қордай оппоқ мармарлари мудрайди. Фақат хўрсимиқ ва бир-икки оғиз сўз-ла бўлинуб турган босинқи, эринчоқ ҳамда донишмандона товуш ёса ҳануз янграмоқда.

Ени подио хаёлöt оламнiga яна ҳам чуқурроқ чўмди ва даралардан сизиб бораётган сут каби туманиларни ҳам, осмон билан қўшилиб кетган зангори чўқ-қиларни ҳам, баҳайбат булутлар соясида қорайиб турган ғамгин ясси тоғларни ҳам, дарё ўзанининг кенг жойида шовқин солиб оқаётган совуқ тўлқинлар устига қурилган, сукутга чўмган тош мақбараларининг лангар чўпни раб турган от ёлини ҳам аниқ кўрди.

Коҳни бетиним куйлар, жазавага тушиб кетганидан овози сусайиб, баъзан енгилгини шамол уфуришини эслатарди. У олисда ҳам, яқинда ҳам, бутун атроф-теваракда янграп, тоҳ бўғиқ фарёдга, тоҳ гўдак иоласига ўхшаб кетар, баъзи-баъзинда ногора тараклар. Александр аста-секин әриб, оппоқ бўшлиққа айланиб кетаётган осмону фалакда борган сари юксак-юксакларга парвоз қиласиди. Мана, ҳаммаси бирдан гойиб бўлди, фақат мавҳумот бағридан келаётган фурсатдай чўзиқ, туш каби тутқич бермас овозгина қолди. Александр ўзини ҳис қилимас, гўё вужуди илиқ бўшлиққа сингиб кетгандай эди. Юраги жўш уриб кетди ва баҳтиёрликдан йиғлаб юборди.

Александр әталаб Қабурада бир ҳарбий қисми қолдирдида, шимолга юриш бошлади.

Йўл дастлаб ёқимли шовуллаб оқаётган дарё соҳилидаги унча кенг бўлмаган осойишта водийдан ўтди. Қубош чараклаб турарди. Дарё қиргогини қонлаган наъматак, жийда ва юлғун буталари орасидан қушлар галасининг қаттиқ чуғур-чуғури эшитилар, узоқдан эса мис баркашларга қопдан кумуш ташга ағдарилётгандай садо келарди. Ўнг ва чап томонларда яшиаб турган қирмизаклар билан қопланган дум-думалоқ теналиклар кўтарилиб турарди. Оёқ остида қалиш себарга шитир-шитир ва қисир-қисир этарди. Ҳаво одатдан ташқари тоза ва тароватли эди, ундан пафас олаётгандай эмас, янги соғилган сут ичаётгандай бўларди киши.

Аскарлар осойишта ва ёқимли тонгдан шод эдилар. Маъюс юзлардаги ажилларни табассум текислаб юборди. Енгил отлиқ айгоқчилар қўшин олдида бепарво боришаарди. Бақувват от мингап гетайралар минифиллаб хиргойн қилишарди. Гоплитлар мис дубулгаларини ечдилар, илиқ баҳор ҳавоси дагал юзларни силар, кир бўлиб кетган соchlарини эркалаб тўзғитар эди. Дажлалик ўқилар нортуялар устида ма-

йин чайқалиб боришаарди. Пешопасидаги сочларини ҳурпайтириб қувноқ фракцияликлар түдаси одимларди. Уловкашлар қамчиларини гайрат билан қарсилатиб от ҳайдашарди. Кимдир құышынлар ортидан ҳайдаб келишаётган пода орасидан эңг йирик бир буқани танлаб олдида, шохига гулчамбар тақиб, саф олдига ҳайдаб кетди. Бу қувноқ күлгі ва қызғын ҳазилларга сабаб бўлди. Одамлар қадамларини секинлатмай ерга энгашиб, қип-қизил лолалардан узиб ҳидлашар, уларниңг хушбўй иси қирмизи атиргул ҳидига ўхшашлигидан ҳайрон бўлишиарди.

Жангчилар Элладани эслашар, юонилар баҳтиёр, шунинг билан бирга ғамгии хўрсенишарди. Феагенниңг қўзларига ҳатто ёш келди. Баҳор унинг қалбини мол-ҳолларни, омоч билан ҳайдалган сариқ тусли юон тупрогини соғиниш туйғусига тўлдириди. Марафонликкинг қўллари саховатли инсоний меҳнатга ташна бўлиб кетган эди. У атрофга назар солди ва меҳнаткаш одамниңг қилиб юрган ишлари, ўз ватанидан олисдаги гуллаб-яшнаб турган воднийда қўлида қурол билан сарсон бўлиб юриши унга бемаъни бўлиб туюлди. Тифи ярқираб турган найзалар табиатниңг ёқимли табассумига шу қадар муносиб келмасдики, Феаген ўз ҳолидан уялиб кетди. У ўз найзасини парча-парча қилиб, тўлқинларга отгиси келди.

Аста-секин тепаликлар тикилаша бошлади, қалин майсалар орасидан бўртиб чиққан тошларниңг ўтқир учлари кўриниб турарди. Дарё қаттиқроқ шовуллаб, унинг ёқимли саси хунук тўнғиллашга айланди. Соҳил бўйлаб унда-бунда ҳар бири қўйдай келадиган харсангтошлар кўзга ташлана бошлади. Водий торайиб, қоронғилаша борди. Аскарлар юзига қоялар сояси тушиб, кўзларидаги қувонч нурларини ўчира бошлади.

Кунботар маҳалда бўлнималар тўхташли ва дарё соҳилида, сувга яқин ерда чодир тикишиди. Қоринларини тўйдириб, аскарлар сўниб қолган гулханлар ёнига чўзилишиди, лекин анча пайтгача ухлаша олмади. Ҳамма гап-сўзлар тишиб, одам ўзи билан ўзи юзма-юз қоладиган пайт келди. Тоғлар чида бўлмас даражада сокин эди. Номаълум дунёлар совуғи уфуриб турган кўкимтир-қора, шаффоғ осмонда ниҳоятда ёрқин жануб юлдузлари чарақларди. Одам уларга қанча кўп тикилса, юраги шунча хира тортаверарди.

Осмон, юлдузлар ва дунё — нима? Улар нега мав-

жуд? Улар ҳаракати қаердап бошланиб, қаерда түгайди? Одамларнинг жаҳолатда қолган идрокига ноаниқ чексизлик ҳиссияти кириб келар ва ҳаётнинг ечиб бўлмас муаммолари олдидағи қўрқув аста-секин улар юрагини қамраб оларди. Маҳкумлик туйғуси ҳаммани азоблай бошлади. Қўрқувдан ожизларнинг қони музлаб, фарёд билан тиз чўқар ва нола қилиб худога сифинишарди. Юрагида ўти борлар шу қўрқувдан халос бўлиши учун иргиб ўринларидан туришар, яна гулхан ёқиб, ақл-хушлари йўқолгунча мусаллас ичишарди. Ҳатто паҳлавонлар ҳам алам билан бош эгар ва нима учун кўнгиллари бунча хира тортганини тушунолмай, гулхан ёнида миқ этмай ўтиришарди.

Қўшинлар Кофени кечиб ўтиб, Шертовон дарёси бўйлаб юқорига, шимоли-шарқ томонга йўл олдилар. Бўлинмалар юқори кўтарилиган сари табиатнинг қовоги солнина бошлади. Қия жарликлар ўрнига ёп-агрофда балқовоқ ўткир қоялар қорайиб кўзга ташланади. Дарё шарқирар, аскарлар бир-бири билан ганлашиши учун қаттиқ бақиришга тўғри келарди. Пастлик томонга кўз илғамас тезлик билан оқаётган сув босимидан баҳайбат оҳактош қоялар гумбурлар, титрар ва инграр эди. Афсонавий форга киравётган илондай қоронги дарага ўрмалаб киравётган македон қўшинлари рўпарасидан намхуш зулумот парча-парча бўлиб учиб чиқаётгандек. Қуёш ботди. Сөвуқ еган одамлар номаълум хатардан қўрқиб цайваларини қаттиқроқ чангалашарди.

Дара довонлари шундай қисиб келгандики, чап қирғоқдаги сўқмоқ тугаб, ўнг қирғоқдан яна бошланиб кетарди. Илгор бўлинма аскарлари тўхташди. Бир дақиқа бурун буралиб-буралиб қалқон-тангалари ва синарларини ярқиратиб, сўқмоқдан секин бораётган Буюк Илон оқим устида тўхтаб қолди. Тоғлар қори эрий бошлаган, дарё лойқа сув билан тўлиб оқарди. Тўлқинлар ваҳима солиб шовуллар, паҳмоқ куранг итдай одамлар оёғига ўзини отарди. Ҳеч ким биринчи бўлиб сузиб ўтишни бошлаб беришга журъат қиласади. Буният чуқурлиги қаандайлигини ким билади?

Қора от мингандан подшо кўринди. Қабурадан чиқ-қаандан бери македонлар ўз ҳукмдорларини танимай қолган әдилар. У яна ҳам улардан узоқлашган, юзи-

даги такаббурлик ифодаси күпчиликпинг ихлосини қайтарган эди.

— Нега тұхтаб қолдинглар?— қуруққина сұради йүлбошловчилар бошлиғидан.

— Үёкқа йўл йўқ.

— Қўрқоқлар!— хитоб қилди Александр нафрат билан.— Шу кичкила ирмоқдан қўрқиб Қабурага қайтиб кетамизми?

У ўзига ва отининг кучига шундай қаттиқ ишонардики, ўйлаб-нетиб ўтиirmай, қорабайир отининг биқинига ниқтаб қолди. От типпа-тик бўлди-да, оқимга ташланди. Ҳайратда турган аскарларга томчилар шалоласи саҳради. Қўшинилар ўзига келмай туриб, ҳукмдор нариги қирғоқда пайдо бўлди. Қора от пишқирав ва итга ўхшаб силкиниб сувини қоқар эди. Подшо жасоратидан ҳаяжонга тушган аскарлар унинг ортидан тоғдан кўчган шағал кўчкисидай ўзларини дарёга урдилар.

Буюк Илон яна йўлга тушди. Аммо уни кўпдан-кўп кутилмаган ҳодисалар пойлаб турарди. Сўқмоқ тез-тез гоҳ чап, гоҳ ўнг қиргоққа ўтиб кетар, букилган «илон танаси» уч-тўрт жойда дарёни кечиб ўтиб, ундан илгарилаб борарди. Оёқ остида тош кўчиб, аскарлар йиқилиб тушар, сув эса думалатиб пастга олиб кетар эди. Баъзан юқоридан кўчган дум-думалоқ харсангтош погона ва саёз жойларда гумбуллаганча дарё бўйлаб шитоб-ла юмалаб-сузиб борарди. У сопқондан отилган зўллир каби қўрқувдан эс-хушини йўқотиб, эсанкираб қолган аскарлар сафиға урилар, қалқон ва бош суякларини чилпарчин қиллар, суякларини эзиб-янчар ва гавдаларини парча-парча қилиб олиб кетар эди. Тошларга урилиб пўсти шилинган тоғ арчалари сафларга бало-қазодай келиб урилар ва бўлинмаларга беҳисоб қирғин келтиради. Бу кутилмаган ҳодисалар устига қаттиқ дўл ёғиб берди, катталиги кантар тухумидай келадиган муз парчалари македонларга палахмондан отилган қўрғошин зўлдирдай шиддат билан урилар эди. Шундан кейин ёмғир қуйди. Бошдан оёқ шалаббо бўлган аскарлар совуқ ва ҷарчоқдан титрашарди.

Ниҳоят бутунлай қоронги чўкканда йўл дарёдан чап томонга ўтди ва тик ёнбағирга, деярли чиқиб бўлмайдиган тепаликка уланиб кетди. Илон қияликлардан аста-секин тепаликка тирмашар, илғор бў-

лини аскарлари қўлидаги, шамолда липиллаб турган икки машъал аждахонинг аламдан ёниб турган кўзларини эслатарди.

Гулхан ёқиб иенниш ва кийимларни қуритиб олиш учун на хас-хашак, на бутазор бор эди. Олга юриш учун дармон ҳам қолмаганди. Аскарлар пастга тушиб кетмаслик учун қоя бўртиқларига ёнишиб олдилар ва тоғгача нам тошлилар устида ётиб чиқдилар. Уларни титроқ босди. Талвасали тиш ғижирлаши ва бўғиқ йўталларга жавобан қоронгилик ичра қор қонлонининг бўкириши эштиларди. Шундайгина бош устида, қоронги осмоннинг жануб томонида, булутлар орасида машъум Мирриҳ юлдузи чарақларди.

— Эй Афина-Паллада! — пўнгиллади Феаген ўтирилган тошлар орасида, чукурда ётиб.

Кечакерталаб ҳис қиласан бахтли ҳаяжонидан асар ҳам қолмаганди, бечоранинг танаси музлаб, карахт бўлиб қолган, фақат ичиди, қалбида жонли бир учқунгина ёниб туради. Феаген оёқ-қўлларини узатиб, танасига қон югуртиromoқчи бўлди, лекин жарликка қулаб кетишига сал қолди. Бу юоннинг ғазабини келтирди.

«Шундай азобларга чидаш учун Феаген нима Гуноҳ қиласан эди?» — алам билан ўзидан сўрарди марафонлик.

У ўзининг ҳамма қилмиш-қидирмишларини бирма-бир хотирлар, лекин ҳеч бир номуносиб парса тесполмас эди. Ҳалол яшади. Ҳалол меҳнат қилиб, ўзи ва отасини боқди. Нега у азоб чекади?

Тоғ олиши қийин бўлди. Тўнгиган одамлар уни кутавериб ҳолдан тойдилар. Эрталаб ҳаммаёқни туман қоллаб олди. У ёпинчигига бурканиб, оғзини шишиарди, сизда бўшлиқ ва намлик таъми қоларди. Ниҳоят қорли чўққилардан эстган изғирин туман қатламларини учириб кетди ва Буюк Илонга жон кирди. Йўлбошловчи ва айғоқчилар сўқмоқ бўйлаб юқорига отландилар ва мум дарахтларига дуч келдилар. Болталар ишга тушди. Аскарлар бахтига мум дарахти ҳўл бўлса ҳам яхши ёнар, униң тутуни ҳам исириқ сингари хушбўй экан. Одамлар ҳузурижон гулханлар олдида исиниб, ёнинчоқ ва хитонларини куритишар, узоқ ланғиллаб турадиган чўғида ҳўқиз гўштини пишириб, куч тўпламоқда эдилар.

Күшин деңгиз юзасыдан олти минг етти юз тир-
сак баландыкдаги Ахраман Эгари томон йўлга туши-
ди. Биринчи бурилиш. Иккинчи. Унинчи. Қирқинчи...
Лашкарлар тик ёнбагир бўйлаб юқорилаб борувчи
сўқмоқдан бамисоли баҳайбат қуюнинг гирватли қа-
нотига айланаб, тепага кўтарилиб борар ва сўқмоқ
бурилари ҳеч қачон адо бўлмайдигандай туяларди.
Унгда кеча қўшинлар ўтган жарлик кўкариб турар-
ди. Олдинда хаёлга чўмиб бораётган кишилар паст-
га чўчироқ нигоҳ ташлар ва кимдир қояга ташлаб
кетган кулранг арқонни бир-бирига ҳайрон бўлиб
кўрсатишар эди. Унинг устида чумолилар ўрмалар-
ди. Бу арқон — ўзлари юриб бораётган сўқмоқ, чу-
молилар эса орқаларидан келаётган ўз дўстларни
эканлигига ҳеч ким ишонмасди.

Аскарларни тоглар буюклиги олдида ваҳима туй-
гуси қамраб олган эди. Улар ҳар ер-ҳар ерда эгри-
бури эманларга, уларнинг шамоллар титиб-тўзитган
танааларида осмоний мамлакат жин-ажиналари беки-
ниб ётмаганимикан, деган шубҳа билан қараашарди.

Холдан тойган одамлар нафас ростлаш учун қоя
раҳларида ётиб дам олишарди. Ҳаддан ташқари оғир
йўлда чарчаган ҳўқизлар ишиқириб бир ёнбошга қул-
лар ва қайтиб ўринидан турмас эди. Отлар чавандоз
билан бирга, тошларни кўчириб-суриб сўқмоқдан
жарликка учиб кетар, хас-хашак булутни, харсангтош
нарчалари, тоғ жинслари селдай қуолиб, пастликда-
ги сўқмоқ бурилишларида бораётган от ва одамлар-
ни супуриб водийга оқизиб кетарди.

Буюк Илон қанча юқори кўтарилса, ҳаво шунча
совиб бораарди. Шамол кучайди. У чанг-тўзон кўта-
риб, кўзларга урар, сўқмоқлардан майда тошларни
зарб билан учирниб, бир уришда македонларнинг бу-
рун ва юзларини тилиб юборар эди. Эманлар тугаб,
сийрак совур арчалар билан алмашинди. Қоялар
орасидаи, гўё маймоқ панжалари билан оғир қоя-
ларни ағдариб, қора Ҳимолай айиги чопиб ўтгандай
бўлди.

Бу одатдан ташқари довон ошишнинг олтинчи ку-
ни кечқурун. Эгар довонигача бир стадийга яқин йўл
қолганда, сўқмоқ юқорисидаи ҳайбатли юмалоқ хар-
санг гулдурос солиб юмалади. У Буюк Илоннинг
манглайига келиб тегди, миясиннинг қатигини чиқа-
риб, рўпарадаги қоя бўртиғига урилиб, ундан бир

парчасини синдириди-да, сўқмоқ чеккасига тушиб, йўлида учраган ҳамма тирик жонни эзиз-янчганча думли юлдуз каби пастга қараб думалади. Юқорида тантанавор ҳайқириқ эшитилди. Йиртқич ҳайвон терисини ёлингган буғдойранг юзли одамлар шодон қўл силтаб, ҳаяжондан рақсга тушишарди.

Македонлар турган жойларида қотиб қолишди. Тоғ аҳли иккинчи тошга ёпирилди.

Александр олдинга ёриб чиқди. Македоннинг юзлари бўзариб, ўйноқлаб турган отининг туёқлари остидаги оҳакдай бўлиб кетди. Кўзлари телбанинг кўзидай ёнарди. Газабдан лаблари қийшайди. Подшо кўркувдан қотиб қолган енгил пиёда аскар қўлидан сопқонни юлиб олди-да, бақирди:

— Зўлдир!

Аскар тўрвасидан зўлдир олиб берди. Александр сопқонни шиддат билан айлантириб туриб қўйиб юборди, зўлдир чувиллаб юқорига учиб кетди. Тоғлиқлардан бирининг боши ёрилиб, йиқилди. Александр орқасига ўғирилди-да, сопқон чарми билан ишёда аскар юзига туширди.

— Текинхўр!

Пиёдалар ўзларига келдилар. Қамон, пайза, пиширилган лойдан ва қўрғошиндан ясалган зўлдирлар милтиллаб кўрина бошлади. Икки-уч тоғлиқ ўзлари силжитолмаган тош ёнига қулади. Қолганлари қочиб кетишди. Гетайралар олдинга ташланишди ва иккигасини найза санчиб ўлдиришди. Биттасини тирик ушлаб, Александр олдига судраб келишди.

Бу баланд бўйли, қораҷадан келган ўспирин эди. Юз бичими ниҳоятда келишган эди, аммо устидаги тоғ қоплонининг териси, кўзларининг совуқ чақнаши, шамолда ҳилпираф турган қоп-қора узун соchlари маҳаллий йигит юзига ёввойи тус бериб туради.

— Ундан сўра,— хириллади Александр ноиб Артабаз елкасида тутиб,— сўра, нима учун у менга тош отди?

Артабаз олдинга бир қадам ташлади-да, маҳаллий тилда юмшоқ ва равон сўзлади.

Тоғлиқ тез жавоб бермади. Македонларга у шунчалик жоҳил ва ақли паст бўлиб туолдики, нима учун лашкар устига харсанг думалатганини гўё ўзи ҳам билмасди. Тоғлиқ заррача қўрқмай подшоннинг бошидан-оёғигача назар солиб чиқди, пигоҳи македоннинг шоҳдор дубулғасида тўхтади.

— Бу Зулқарнайни?— сўради тоғлиқ Артабаздан.

— Ҳа, бу Искандар Зулқарнайн,— бидирлади Артабаз. Тоғлиқ бу сўзлардан кейин ҳозироқ «олампаноҳ» оёғига йиқилади деб ўйлаган эди. Аммо йиртқич ҳайвон терисидан кийим кийган йигит парво қилмади. Унинг юзлари македонлар учун кутилмаганда шафқатсизона, жиддий ва ақлли тус олди, шунда босқинчилар, қаршиларида турган асло ёввойи одам эмаслигини кўрдилар.

— Сўра Зулқарнайндан,— деди у вазминлик билан форсга,— сўра, нима учун у бизнинг юртимиэга келди?

У чуқур хўрсиниқ-ла Александрга тик қаради.

— Мана қанақа экан у!— Қаттиқ кулди Филипп ўғли.— Менинг нима учун бу ерга келганимни жудаям билгиси келяптими? Яхши. Мен унга айтаман, Певкест!..

Тоғлиқни қип-ялангоч қилиб довонга кираверишдаги қояга маҳкам боғлаб қўйдилар. Артабаз сингари Александр томонга ўтиб кетган эрони Певкест ичиғини чиқарди-да, унинг елкасидағи терини қесиб олди. Успирин уларнинг нима қилмоқчи бўлаётгандарини тушуниб, қафасга тушган бургутдай талвасага тушди.

Александр тоғлиқса тескари ўгирилди ва щимол томонга назар ташлади. Унинг қаршиисида ёрқин сарғиши тутунга бурканган бепоён водий ястаниб ётарди. Мана, у ёшлигидан бери хаёл қилган олтин Бақтриана¹.

Тоғлиқ қаттиқ фарёд урди.

Мана у, хазиналар мамлакати, Александрнинг оёғи остида, унинг келишини сабрсизлик билан кутиб ётибди.

Тоғлиқ қаттиқ фарёд урди.

Мана у, гўзал қизлар, ёрқин матолар, ранг-баранг идишлар мамлакати, учқур отлар мамлакати.

Тоғлиқнинг юракни эзиб юборадиган фигонидан ўтлаб юрган буғулар чўчиб кетди. Бирин-кетин равон қадам ташлаганча музлаб ётган қоялар узра чопиб, кўздан ғойиб бўлди.

¹ Бақтриана (Бақтрия) — Амударёнинг ўрта ва юқори оқимида жойлашган Ўрта Осиёдаги мамлакат. Форс давлатига қарам эди.

Мана у, Александринг шон-шүхрати, яна ҳам гуркураб кетадиган мамлакат, ўз қўшипларини шимолга, афсонавий Суғдиёнага олиб борадиган мамлакат.

Тоғлиқнинг нафаси бўғилиб, жим бўлиб қолди.

Буюк Илон сўқмоқ бўйлаб аста-секин пастга, муқаддас Бақтра¹ томони ўрмалай бошлади. Қояга Прометей сингари михлаб қўйилган тоғлиқ ўспирии ўзига нотаниш бўлган гарб жангчилари орқасидан, ватанига қурол билан бостириб келмагунича у ҳеч қандай ёмонлик қилмаган. Гарб қўшиплари орқасидан ўлик кўзлари билан қараб қолди. Унинг қонга белангтан танасида шилингган тери парчалари осилиб ётар, буғланиб турган қони совуқ тошларга шириллаб оқиб тушарди.

Феаген бугун кўрган ва эшитганиларидан даҳшатга тушиб, ғазаб билан эшитилмас деди:

— Ҳаммаси учун жавоб берасан, Александр. Вақти келади ва сен ҳаммаси учун жавоб берасан...

«ШИМОЛГА ҚЕТАМИЗ!»

Ундан қочинг, өвузликдир у севган дози,
У — Ахрамон, удир барча мавжудот ёви.

Фирдавсий, «Шоҳнома»

Муқаддас Бақтрага итилган ёлғиз Искандар эмасди. Македон эндиғина Қабура дарвозасига яқинлашган пайтда, Бақтра жойлашган Банд дарёси водийсига уч минг кишилик лашкари билан Бесс аллақачон кириб келган эди.

Лашкарда форс ва сүёдлар кўп эмас эди. Қўшип асосини Гиркан денгизининг шарқ томонида яшовчи кўчманчи дахлардан тузилган кўнгилли отлиқлар ташкил қиласарди. Подшони ўлдиргандан кейин Бесс қўшин тўплаш учун бир йилга яқин уларниг маизилларида сарсон-саргардан бўлиб юрди ва айёронга гаплар воситаси билан икки ёки уч қабила йўлбошичини ўзига оғдиришга мұяссар бўлди. Ҳозир ҳам

¹ Бақтра — Бақтриянинг пойтахти, Афғонистондаги ҳозирги Балх шаҳри.

Қора пахмоқ поғоқларининг ваҳимали кўриниши билан далада ишлаётган дәхқонларни чўчтиб, уларнинг ҳар бири ўз йигитлари билан унинг ортидан бормоқда. Бесс ва унинг одамларини кўрган тор ҳамда баданга ёпишиб турадиган хитон, оеқларига тумшуғи юқори кўтарилигган тоштовон кийган бақтрий дәхқонлар оғир омочларини елкаларига олиб, шошаниша ярим вайрона деворлари орқасига ўтиб, бекиниб олишарди.

— Улар нега яширинишади? — ҳайрон бўларди Бесс. — Наҳотки, мени юони деб ўйлашаётган бўлишса?

Тоғ ва чўлларда юриш уни қийнаб юборган эди. У зиравор солинган хушбўй ва аччиққина шўрва ҳамда кўркам ва покиза тўшак кўрмай толиққанди. Гулхан ёнида ухлаш, ўтда пиширилган гўшт билан тамадди қилиш кўнглини айштадиган даражада жонига текканди.

— Ҳаммадан бурун сени Бесс деб ўйлашяпти, — истеҳзо қилиб деди Спантамаъно, — шунинг учун қочишаپти, юмонқозиқлар.

— Нима дединг? — эшитмай қолди ҳоким.

— Мен: бақтрийлар ёмон одамлар, деяпман.

— Ҳа, — қўшилди Бесс, — ўн йилдан бери шуларга ҳокимлик қиласман-у, лекин бирор марта мени кўрганда жилмайган бақтрийни учратмадим.

— Аблаҳлар, — унинг овози оҳангидаги гапирди Спантамаъно, — уларни шилиб олишса-ю, хурсандликдан хохолаб қулиш ўрнига улар яна хўмрайса.

Суғд ҳазиз қилиб гапирдими, жиҳдий гапирдими тушишиб етмай, Бессининг қаҳри келди. У от юганини силтади-да, индамай олдинга ўтиб кетди. Унинг Спантамаънога кескироқ бир гап айтгиси, камситиб, ҳафа қилгиси келар эди. Аммо шуқсони, тегиб зиримлайдиган жароҳати бўлмаган одамни қандай қилиб узиб оласан? Спантамаънонинг гапларига эътиroz билдиrolмайсан, гўёки ҳазиз қилиб гапиради лаънати суғд. Аммо Сиёвуш авлодининг беғараз бўлиб туюладиган заҳарли илои вишиллашидай ҳазилини эси бор одам англамаслиги, унинг хатти-ҳаракатларида хавф-хатарни сезмаслиги мумкин эмасди.

Бақтрага яна икки довон ошиш қолган эди. Нўловчилар эртага кечқурун шаҳарга кириб бориш учун ҳозир бирор жойда тунаб, тонг билан йўлга чиқишига қарор қилдилар. Улар қуёш ботгандада баланд

пахса девор билан ўралган қишлоққа етиб келишди. Ҳоким ҳузур қилиб эснар эди. У түйимли кечки овқат ва юмшоқ ўринни кўз олдига келтириб олдиндан лаззат олмоқда эди. Аммо форсни аччиқ нохушлик кутаётган экан — шундоққина пешонаси олдида қишлоқ дарвозаси қарсиллаб ёпилди.

— Ким бор, очинглар! — деди Бесс унча баланд бўлмаган овозда, обрў сақлаб, сўнг беписандлик қилиб қамчи дастаси билан дарвозани тақиллатди. — Кўзларинг борми? Кўрмадингларми ким келганини?

Унинг кўнгли тўқ эди. Қишлоқ аҳли Суғдиёпа ва Бақтрия ҳокими Бесснинг ўзи қадамранжида қилганини билиб дарҳол қўшқўллаб дарвозани очади-ю, олий мартабали меҳмон қаршисида тиз чўкиб қуллуқ қиласи деб ўйлаганди. Ҳаммавақт шундай бўлиб келган ва Бесс чанқаганда сувни қандай шимирса, иззат-икромни ҳам шундай ўйламай қабул қилишга кўнишиб кетган эди.

Аммо дарвоза очилмади. Бесснинг жаҳли чиқди.

— Ҳой, намунача имиллайсанлар? — хитоб қилди сабрсизлик билан. — Тезроқ очинглар!

Девор устида қўлида ўқ-ёй ушлаган бақтрий чол кўринди.

— Сен кимсан? — сўради у дарғазаб.

Ҳоким каловланиб қолди. Ҳеч ким ҳеч қачон унинг кимлигини сўраб ўтирасди. У саройдаги олтин тахтида савлат тўкиб ўтирганда аъёну амалдорлар унинг қаршисида тиз чўкишарди, унинг кимлигини сўрашмасди. У шахсий қўриқчилари қуршовида шашар кўчаларидач ўтганда бутун халқ ерга қадар бош эгарди-ю, ҳеч ким унинг кимлигини суриштирмасди. У агар бирон-бир кентга бормоқчи бўлса тантана билан кутиб олиш учун икки ой тайёргарлик кўришарди-ю, ҳеч ким унинг кимлигини суриштирмасди. Бесс бу, Бесс, ахир, падарингга лаънат. Мана энди қандайдир чурук, ёшини яшаб, ошини ошаган беақл бақтрий чол бўлса... Бесс нима деб жавоб беришини билмади-да, саросима билан Спантамаънога қаради. У бўлса юзларига даҳшатли тус бериб, кўзларини олайтириди-да, сохта газаб билан қичқирди:

— Оч тезроқ, тўйка! Кўрмаяпсанми, итдан туқкан, рўпарангда форсларинг энг олижапоби, Аҳмоний Бесс, сенинг ҳокимнинг турибди-ку.

Бу сўзлар чолга заррача таъсир қилмади.

— Бесс?— тушунмагандай қайта сүради чол.—
Ундай одамни ҳеч эшитмаганман.

Бақтрий чолнинг жоҳиллиги ҳокимни қутуртириб юборди. Қари аҳмоқни болохонадор қилиб сўкмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади-ю, бирдан попуги пасайиб, кўзларини катта-катта очди. Чол ҳийла қилаётганини у тушунган эди. Бессни таниганлар, албатта. Бесс бўлганилиги учунгина уни қишлоққа киритмаётгандари равшан эди.

— Ҳа... ҳали менга шунақа муюмала қиляпсизларми? Бошингни оламан ҳаммангни! Қишлоқни ер билан яксон қиласан!..

У от устида қўулларини мушт қилиб, тишларини гижирлатди, бошини орқага ташлаб, худди қоя остида хавф-хатарсиз баландликда сайр қилиб юрган буғуларга ғазаб-ла тикилганча пусиб ётган оч бўридай гужанак бўлиб олди.

— Қишлоқни яксон қиласан?— бақтрий қовоғини уйди.— Эҳтиёт бўл, болам, тағин ўз каллангни бирор олиб кетмасин.

У бошига калтак тушгандай буқчайиб қолди. Кўз олди қоронғилашди. У ханжарини сугурди-да, от жиловини кескин тортиди. Тулиор типса-тик турди. Ала-мига чидай олмаган Бесс сурбет бақтрийни тилкапора қилмоқчи бўлиб ханжарини селпиди. Аммо деворнинг баландлиги йигирма гирсак эди. Бесснинг қўли жиловни шунчалик қаттиқ торғдикни, отнинг бўйни синиб кетишига сал қолди. Оғриқдан ўзини йўқотиб қўйган от ақл бовар қилмас даражада осмонга сакради-да, оёқларини билтанглатиб ёнбошга агдарилиди. Девор устида қаттиқ кулги эшитилди. Унлаб қорачадан келган, узун соқолли одам панжара ортидан мўралар ва омадсиз сакровчини масхара қилиб куларди.

— Чўчқа тишлари билан ойниш бир чеккасини узуб олмоқчи бўлиб сакраган экан, аммо тағин ўзининг ифлос кўлмагига қулақ тушибди,— кулиб қичқирди кекса бақтрий. Хўрланишдан ранги оқариб кетган Бесс отнинг бошига мушт туширди. Тулпор сапчиб турди-да, устидаги сувори билан қишлоқ дарвозаси ёнидан югуриб кетди. Бесснинг ҳамроҳлари ҳам отлари бошини ортга буриб, раҳнамолари изидан йўлга тушишди.

Спантамаъно истеҳком қилиб ўралган қишлоқлар дарвазаси олдида қанча кекирдак йиртиб бақирма-

син, Бессга бу кечә ҳам юмшоқ түшакда ётиб ҳордиқ чиқариш насиб қилмади.

— Ҳей, бақтрий құтыр әшаклар! Ҳей, олижаноб форс баҳодири Бесснинг тирноғига ҳам арзимайдиган чувалчанглар! Нега мунча ухлайсиз, зоти настлар? Нима учун ўз ҳокимнинг истиқболига югуриб чиқмайсиз? Энг сўнгги қўйингизни ҳам сўйиб беринг, овсарлар! Агар қолган бўлса мусаллас солинган кўзларинингизни олиб чиқинглар! Нораста қизларинингизни сочидаи бураб судраб келинглар.

Унинг очиқдан-очиқ, қасддан ёғдираётган оғир ҳақоратлари деҳқонларининг қаттиқ газабини келтирас, бақтрийларни Бессга қарши қайрар эди.

— Жин урсин Бессни!— дейишди бир қишлоқ аҳли.— Эрони йўқолсин ўз ватанига!

Ҳоким йиғлаб юборишдан ўзини зўрга тутиб турарди.

— Қариндоши Дориёвуш орқасидан Бесс ҳам нариги дунёга равона бўлсин,— маслаҳат беришиди бошқа бир қишлоқ аҳли.

— Биз бундай ҳукмдорларга тупурамиз,— эълон қилди учинчи қишлоқ аҳли,— биз бақтрийлармиз, бақтрияни ўзимиз идора қила оламиз...

Тўртинчи қишлоқ аҳли эса ҳеч нарса демади-ю, лекин унинг ўрнига келгиндиларни ўқ-ёй билан сийлаб, саккиз дахни ҳалок қилди.

Деҳқонлар кулбасида ҳордиқ чиқариш учун қилинган шунча уринишлар бекор кетгандан кейин, қўшин кимнингдир каттакон боғига кириб қолди. Қишлоқ аҳлининг оғир ҳақоратлари учун қасос олиб форслар яшнаб турган ўнлаб ўрик, олхўри, гилосу олчаларни кесиб ташлашди ва тутатиб гулханга қалашибди.

Спантамаъно гулхан олдида олачинор ёпинчиғини тўшаб ётар ва уч бўлак бўлган кўза ҳақидаги қўшиғини чўзиб хиргойи қиласди. Бесс боини қўлларига қўйиб, гулханинг нариги томонида қимирламай ўтиради. У Спантамаънога иисбатан ичидагати қаттиқ газабланарди. Суғдининг хатти-ҳаракати билан бугун Бессга иисбатан шундай қабиҳ муносабатда бўлганлар орасида бевосита боғлиқлик кўришиб турар, агар Спантамаъно атрофида салоқатли қабиладошлари бўлмаганда, Аҳмоний сусткашлик қилмай Сиёвуш авлоди устига ханжар билан ташланган бўларди. Унинг бутун Эрон давлати ҳукмдо-

ри бўлишига мапа шу бола халақит берсин деб ўгай акаси Дориёвушни йўқ қилган эдими? Спантамаънонинг эса Бессга халал беришга уриниётганини фақат кўзлари ожиз одамгина кўрмаслиги мумкин: Ў! Бесснинг қалби сезиб турибди, уни бу қадимий шоҳлар авлоди нобуд қиласди. Бу разил сүғдии йўқотиш учун дахларни йўлга солсамикан-а? Унда ажойиб иш бўларди-я! Лекин Қорақум дайдиларига ишониб бўлармиди? Ўзлари Бесс қўли остида-ю, бироқ Спантамаънонинг айтганини қилишади, чунки Спантамаъно уларга яқин, ўз одами, Бесс эса бегона, форс. Даҳлар форс истилочиларидан оз жабр-зулм тортганими?

Ўз ожизлигини ҳис қилиш Бессга алам қиласди. Қарама-қарши туйгулар ичини итдай таталаётгандага ҳам ўзини идора қила билиши керак, шунинг учун аламидан тош бўлиб жим ўтиради.

Бесс эрта тонгда Бақтрага чонар жўнатди ва бошқа жангчиларга йўлга тайёрланишини буюрди. Яхши ухламаганларидан юзлари кўпчиб оқарган, соchlари тўзиган, қўлларини ҳўл ўтип дуду қуруми босган, тун бўйи кийим-кечаклари намиққан форс, сүғд ва даҳлар истар-истамас асбоб-аижомларини йигишитирар, отларга кигиз абзалларини ёпишар ва энди айилларини тортишар эди.

Қўрда пиширнлган кўмма нон билан попушта қилгандан кейин қўшини Бақтрага йўл олди. Отлиқлар шаҳарга яқинлашган сари йўл гавжум бўлиб бормоқда эди. Деҳқонлар бултурги йўнғичқани бор-бор қилиб эшакка ортиб боришарди. Бугдойли қоплар ортилган араваларнинг улкан ғилдираклари гижирларди. Кўчманчиларнинг икки ўркачли туялари бир меъсрода одимлаб борарди.

Бесснинг қўшинига ҳеч ким эътибор бермасди. Уруш бошланганига кўп вақт бўлди. Гарблан қайтган дастлабки кўнгиллиларни халқ қизиқсанниб қарши олган эди. Зич бўлиб аскарларни ўраб олишар, Искандар билан бўлган жаңглар ҳақида узоқ суритиришар эди. Гап-сўз, тахмин ва фисқ-фасод кўп эди. Бироқ уруш чўзилиб кетди, қанча оғир бўлмасин, ҳамма унга кўнишиб қолди. Яашаш керак эди, яашаш учун эса нон зарур, худо берганига қаноат қилган одамлар ҳаммасига кўнишиб, одатдаги ишларига қайтдилар. Агар илгари Иssa остоналарида яралан-

ган аскар ортидан бир тұда анқов әртадан-кечгача әргашиб юрган бўлса, әнди бирор қайрилиб ҳам қарамас эди. Турли жангларда ярадор бўлганлар сони соғлардан анча кўпайиб кетгандан кейин ким ҳам қизиқиб қарапди.

Икки довон ошган Бесс кечга яқин Бақтра шаҳри этагига етиб келди. Дастлаб чорси ёки қийшиқ кўп бурчак қилиб ҳайдалган пайкалларнинг уватларида яккам-дуккам тутлар учраган бўлса, кейин мөвазор боғлар бошланди. Энди йўлнинг икки четида деҳқонларнинг атрофи пахса девор билан ўралган ҳовлилари учрарди. Ундан кейин жойлари торлик қилгани учун шаҳар ташқарисига кўчиб чиққан кўничи, кулол ва темирчиларнинг уйлари кўзга ташланди. Ниҳоят Бесс эски Бақтанинг Ғарбий дарвозасига етиб келди. Шаҳар теналикка жойлашган ва унинг атрофи хом ғиштдан тикланган баланд девор билан ўраб олингани эди. Дарвозанинг ўнг ва чап томонидан девор бўйлаб истеҳкомда туриб отишга мўлжалланган маҳсус шинаклар қаторлашиб кетган эди. Тўғри бурчакли минораларда қўриқчилар юрарди.

Бессни кутаётган эдилар. Қўшин тор кўчада кўринган заҳоти катта очилган дарвозадан унинг истиқболига кенг-мўл гулдор кийимли, бошларига йўл-йўл рўймол ўраган серсоқол отлиқлар тўдаси чиқиб келди. Ноғоралар гумбурлаб, улкан карнайлар ҳўқиздай маъраб, сурнайлар эса майин жаранглаб кетди. Спантамаъно лабларини тишлаб қолди. Бироқ ҳузурхаловатдан Бессининг чеҳраси ёришиб кетган эди. Унинг истиқболига чиққанлар қаторида битта ҳам бақтрий йўқ эди. Шаҳарда македонлардан шарққа қочган беш мингга яқин форс йиғилган эди. Үлар чопардан Бесс келаётганини эшитиб шодликдан териларига сиғмай, унинг истиқболига шошилган эдилар. Үларнинг кунлари тортишув ва уриш-жанжал билан ўтар, ҳеч ким нима қилишини билмас, чунки раҳнамо йўқ эди. Мана, ниҳоят раҳнамо ўз оёғи билан келди.

Қўшин тўхтади. Кутиб олувчилар орасидаги сочсоқоли оппоқ бир форс отдан тушди-да, Бесс томон қадам ташлади. Бессга уч қадам қолганда ўзини йўлга таппа ташлаб, лабларини тупроққа теккизди. Бесс бирдан ўзгарди. Қўзлари мағрур ялтираб кетди. Уяна Аҳмоний Бессга, Бақтрия ва Суғдиёна ҳокимига

айланди, энди ҳеч ким унинг кимлигини сўрамаётган эди.

Чол елкасидаги мусаллас солинган мешни олди, олтин қадаҳни қорамтири суюқлик билан лиммо-лим тўлдирди-да, чап қўлинин кўксига қўйганча, ўнг қўли билан Бессга узатди. Бесс шамолларда қорайган лабларида жиддий табассум билан қадаҳни икки қўллаб қабул қилди-да, оғзига келтирди. У иштаҳа билан, аммо ошиқмай, пордон мусалласдан лаззатланаётгандай, сиполик билан симириди. Қадаҳни бўшатиб, қолиан бир томчига бармоги учини ҳўллаб манглайига қизил чизиқ тортди. Дағал форс жангчилари қаторида дўрилдоқ ҳарбий хитоблар янгради.

Соч-соқоли оппоқ эрони Бесснинг оти жиловидан ушлаб, етаклаб олди. Бесс узун бўйини эгиб, қортепа сингари буқчайиб олди. Форслар ортга чекиниб, ўз ҳукмдорлари ва унинг эрони ҳамроҳларини олдинга ўtkазиб юборишиди, кейин яна бирлашиб, зичлашишиди-да, наизаларни шақир-шуқур қилиб, ҳоким ортидан шаҳарга йўл олишиди.

Спантамаъно жойидан қимирламади. Суғд ва дахлар Сиёвуш авлоди ёнида қолишиди. Бесс ўз сафдошини эсидан чиқаргандай туюлди. Аммо Спантамаъно англагандай бу фақат шундай туюлган эди. Аслида Бесснинг бошқа иккялари бор, ундан эҳтиёт бўлиш керак.

— Кўзага тегди ҳижрои, уч бўлак бўлди шу он,— деди Спантамаъно ва жангчиларга ўгирилди.— Кўрдингларми? Чакалакзорга ўт тушганда ҳайвонлар оловдан қочиб жон сақлайдилар, шунда оҳу бўри билан бирга қочади. Бири иккинчисига тегмайди. Аммо ёнгин ўчгандан кейин бўри оҳуга тиш қайрай бошлиди. Мени тушундингларми?

— Ҳа.

— Даҳлар, энди қайга борасизлар?

Дахлар йўлдаёқ бир фикрга келишган эди. Ўз мулкидаки тунашга бошпана беришмаган Бесснинг қўлида хизмат қилиш даҳларга ҳеч бир яхшилик ваъда қилмас эди. Яхшиси Спантамаъно қўл остига ўтиш: ўз кўзлари билан кўрдиларки, ундан Бесс ҳам ҷўчийди. Шунинг учун даҳ оқсоқоллари иккиланмай жавоб беришиди:

— Сен қайда бўлсанг, биз ҳам биргамиз, о Муқаддас Фикр!

Спантамаъно номи «муқаддас фикр, маъно»ни

билдиради. Сиёвуш авлоди рози бўлгандаи бош иргади ва дарвоза оддиди қолган орнқ, раңгпар форсга тикилиб қаради. У Доронинг қатли устида бўлган эди. У бошини эгиб, қаергадир узоқ бўшлиқларга алам билан қараб туради.

— Датафарн!— чақирди Спантамаъно. У ялт этиб қаради.— Сен нега бу ерда қолдинг?

— Қаерга ҳам борардим?— деди ғамгин жилмайиб.

— Бессининг ёнига...

Датафари аста бош чайқади:

— Иўқ, Спантамаъно! Сен билан бўлишни истаймал.

Спантамаъно форсга синовчани назар ташлади. Агар уни атайлаб Бесс юборган бўлса-чи? Йўғ-э, бўлиши мумкин эмас. Спантамаъно бу бечора Датафарни биринчи марта кўраётгани йўқ-ку. Лекин бари бир деди:

— Мен қўймасам-чи?

Датафарн дарров хафа бўлиб, умидсизлик билан:

— Унда, билмадим,— деди.

«Аҳмоқ,— деб ўзини сўкди Спантамаъно. Датафарнга раҳми келган эди.— Бусиз ҳам касалмананд одам бўлса, сен яна унга озор берсанг».

— Бўпти,— бош силкиди Спантамаъно самимилик билан.— Хафа бўлма. Шунчаки айтгандим. Мен билан қолмоқчи бўлганингдан хурсандман.

Датафарнга жон кирди. Спантамаъно суғд ва дахларга ўгирилди.

— Форслар чап томонга, саройга кетишди. Биз эса ўнг томонга, менинг дўстим Вахшунвартанинига борамиз. Ҳамма розими?

— Ҳа.

Вахшунварта қўрғони Жанубий дарвоза томондаги бутун бир маҳаллани эгаллаган эди. Ҳом ғиштуййлар ва чўлкори хонадонлар орасини торгина йўлаклар боғлаб туради. Ҳовлилар орасида ҳар жой, ҳар жойда серсоя ичкари-ташқарилик ҳовлилар, у ер-бу ерда ям-яшил тераклар бўй чўзган. Вахшунварта саройи ўз қариндош-уруглари ва Бақтриянинг олий

маргабали коқинига қарашли қуллар истиқомат қи-
ладиган күлбаларниң япасқы томлари узра қои син-
гари юксалиб турарди. Сарой рүпараасида ўртаси ҳо-
вузли кенг майдон бор эди. Ҳовуз бўйида сершоҳ чи-
ниор таналари қорайиб кўришарди. Бутун даҳа қалин
девор билан ўралган, саройнинг ҳар бурчагида хом
гиштдан тикланган тўртта миноранинг шинаклари
гўё настга сергак боқиб турарди.

Вахшунварга — баланд бўйли, қорачадаи келгац,
кенг нешонали, этсиз жиддий юзли, сокип қоп-қора
кўзли, гўштдор бурун ва узун оппоқ соқолли қиши,
меҳмонларни сиполик ва очиқ ҷеҳра билан қарши ол-
ди. Осойишта ва равон ҳаракатлари, юмшоқ сўзи ва
шошилмай қадам қўйиши билан ўзининг руҳонийлар
табақасига мансублигини таъкидлаётгандай бўларди.
Уз қадр-қимматини сақлаган ҳолда Спантамањо
таъзим қилди ва шошилмай унн саройга бошлади.

Сарой хоналари гулга сероб ва баҳаво эди. Шифт-
лар нозик ганчкорлик нақшлари билан безалган.
Баланд деворларниң юқори қисмини нақш ликоб-
чалар, тизилишиб кетаётган какликлар, қонлондан
қочаётган буғулар — санъаткорона ишланган нақ-
қошлиқ суратлари безаб турар эди. Наққошлиқ сурат-
ларидан настда запори майдондаги раинг-баранг гул-
лар тўқимаси: ингичка оёқли чопқир отларга минган
овчиilar камон билан нозик тоғ эчкисини яралаган;
қимматбаҳо кийимли ўспиринлар қадаҳ кўтармоқда;
ўйнаётган тўда-тўда яланғоч раққосалар.

«Вахшунварта маросимларин бажо келтиради-
ган олов ибодатхонасида бирон жимжимадор ҳат
ёки суратни кўрмайсан,— ўйлади Спантамањо,—
унинг ўйида эса мана қанчаси чизиб ташланган. Се-
нинг диндорлигини шуми, маккор?»

Спантамањонга гамхўрлик қилинини қулларга топ-
шириб, уй эгаси чиқиб кетди. Вахшунварта сугд ва
даҳларни ҳовлиларга, отларни эса отхоналарга жой-
лаштириб бўлгунча Сиёвуш авлоди совуқ сувда юви-
ниб олди. У ҳовли ичидаги тош ҳовузда узоқ чўмил-
ди, унча йирик бўлмаган, озгирироқ, аммо бронзадап
қўйилгандаи келинган вужуди йўл азоби ҳордигини
чиқармоқда эди.

Завқланиб кетгани қуллар тилларини такиллатиб,
сүфдининг узун сочларини хушбўй мой билан ишқа-
лаб, кумуш тароқ билан тараб қўйдилар; қалин соч-
лари олтин раингида товланар, патила бўлиб елкасига

тушиб турарди. Номдор сүғд ўзи учун тайёрланган ажайиб бақтрий кийимларини рад қилиб, қулларни ҳайратга солиб, яна олачипор қоплон терисини кийиб олди. Мис күзгуга қараб, ингичка мүйловини түғрилади-да, атрофида тўдаланиб турган қулларга қувноқ кўз қисиб қўйди. Улар шодликдан чуурлаб қолишиди. Ҳеч ким уларга бундай дўстона муоала қилмаган эди.

Тетикланган, эпчил сугд юмшоқ қизил гилам устидан илдам юриб, кумуш ва олтин идишлар қўйилган хонтахта ёнида уни кекса Вахшунвартга кутаётган хонага кириб келди. Иссиқ буғдой нонни, катта товоқда тоғдай уйилиб турган ёғлиқ паловни, идишларда оғзини очиб турган, қовуриб юпқа-юпқа кесиб, устига қизил қалампир ва сиркали пиёс сепиб оловда қиздирилган ёнғоқ қўшилган зогорабалиқ, лаққа ва чўртсанбалиқларни кўрган Спантамаънонинг бурун катақлари яқин орада ўтлаб юрган оҳу ҳидини олган қоплон бурун парраги сингари титраб кетди.

Уй эгаси баланд сепояга ўрнатилган бронза қурбонгоҳга яқинлашди, бир дона аиорни кесди-да, мұқаддас оловга қонли шира томизди ва зўрга эшитиладиган овозда қисқароқ калима ўқий бошлади:

— О, Ҳаом, хонадоннинг яратгувчиси, қишлоқнинг пуштипаноҳи, шаҳарнинг, мамлакатнинг ҳукмдори! Бизга куч ва ғалаба ато қил, бизни ғазабкорлар ғазабидан сақла, зулмкорларни ақлидан жудо қил. Кимки шу уйда, шу қишлоқда, шу шаҳарда, шу мамлакатда бизга душманлик кўзи билан қараса, уни кучидан айиргину кўзини кўр қил. Оёқларидан мадор кетсин, қўлларидан қувват. Кимки бизнинг дилимизга ранжу алам солса, ер ва осмонни кўра олмасин...

Жимжит овқатланишарди. Спантамаъно ҳаммасидан оз-оздан татиб кўргач, ўзи севган овқатга — ёғли қўй гўшти, ёввойи саримсоқ, қорамурч ва беҳи солиб пиширилган аччиқ ва қайноқ шўрвага ўтди. Вахшунвартга лоқайдгина туршак чайнаб, бурчак томонга тикилиб ўтиради. Унинг ҳеч нарса егиси келмасди, лекин одоб юзасидан сүғдга қўшилиб тотиниб ўтиради. Уни ноҳуш фикрлар ўртарди.

— Қани гапир-чи,— деди коҳин овқатни еб бўлиб,

устидан қорамтири, нордон мусалласдан ичиб, қўлтиғи остига болиши тортиб, ўнг томонга ёнбошлаганида.

— Менинг ҳикоям қисқа бўлади,— Сиёвуш авлоди кулиб қўйди.— Форсларнинг куни битди!

— Сен бундан хурсандмисан?

— Хурсанд дейсанми?— сўради Спантамаъно.— Албатта-да! Ҳозир шундай эркин нафас оляпманки, ўзимнинг йигирма олти йиллик умримда ҳеч қаочон бунчалик эркин нафас олмаган эдим. Эй, айтмоқчи, бугун мен роппа-роса йигирма олтига кирдим-ку! Бутунлай эсимдан чиқибди, минг лаънат... Хўп, майли, бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими нима? Спантамаъно энди бошқача ҳаёт кечиради!

У кўзларини қисди, бармоғини қарсиллатди-да, кулиб юборди. Вахшунварта бу суғд яна нима дер экан деб кутарди.

— Менга қара, Вахшунварта,— давом этди Сиёвуш авлоди,— Спантамаъно ўзи ҳақида гапириши хуш кўрмайди. Унинг одати шунақа. Аммо бугун... ёки маст бўлдимми, бир қадаҳ мусаллас тилимни қичитиб қўйдими? Йўқ. Ҳодисалар — мана лабимдаги қулфни очиб юборган нарса. Кодомон мағлубиятидан хурсандмисан?— деб сўрадинг мендан. Ҳа, телбаларча хурсандман! Нима учун? Айтиб бераман, Вахшунварта. Гапимни эшишт, отахон. Биласан-ку, ахир мен Сиёвуш урвоғи — подшолар зотиданман. Сиёвуш Зарафшон дарёси бўйидаги Биҳар' шаҳрида дағн этилган. Баҳорда, Наврӯз байрами куни Биҳар аҳолиси Сиёвуш дағн этилган тепаликка чиқишиб, тоңг-саҳарда унинг қабри устида муқаддас хўрзозлардан сўйишади. Сиёвуш Михрадан, буюк Қуёш худосидан вужудга келган. Бизнинг авлодимиздан мидияликлар, форслар, бақтрийлар, сугдлар ва Ҳоразм халқлари сифинадиган Зардуст пайғамбар чиқсан. Ҳа, мен улуғ зотларданман. Бобомнинг отаси Биҳар шаҳри ўртасидаги тепаликда — Сиёвуш дағн этилган тепаликда яшарди. Ўша ерда, қалин деворли қўргонда отамининг отаси — бобом ҳам ёшини яшаган. Бутун Суғдёнада Сиёвшлар авлодидан давлатлироқ ва ҳурматлироқ одам бўлганими? Аммо Қайхусров пайдо бўлдию...

Спантамаънонинг юзлари тундлашди. Вахшунвар-

¹ Биҳар — ҳозирги Бухоро.

та павқирон сүфдининг кўзларида порлаган ёвуз ўтии кўриб, орқага сурилди.

— Форс подшоси Қайхусров,— давом қилди Спантамаъно — катта бобомни енгиб, кўп хўрлади. Дориёвуш бобомни Биҳардан қувгин қилди. Бизниңг авлодимиз шарққа, Панжакентга қочиб борди. Панжакентни эшиганимисан? У Мароканд ортидаги толлар орасида, Зарафшон ёқасига жойлашган. Аммо у ерда ҳам, минг латънат, бизни тинч қўйиншмади. Форслар бизниңг мазгилимизгача етиб боришид-да, қўлимизда нима қолган бўлса ҳаммасини тортиб олишиди. Нима учун? Чунки бизниңг авлодимиз муқаддас авлод, Дориёвуш ўғли Қшайарша эса, ўзини Иисоният Халоскори деб эълон қиласи, номинг қаро бўлгур Қшайарша Шарқда Аҳмонийлар уруғидан шарафлироқ уруғ мавжуд бўлишини истамасди.

О, қисмат! Агар қачонлардир бутун Суғдиёна бойлиги бизниңг қўлимизда бўлган бўлса, форслар даврида улар чет эллик подшолар ўлжасига айланади. Суғдиёнани Эрон давлатни тобесига айлантиридилар. Биласанми, сүғдлар, хоразмийлар, парфијиликлар ва ҳарайва қабилалари билан бирга қанча солиқ тўлардилар? Ҳар йили уч юз олтин талантдан. Бу солиқлар дастидан Суғдиёнанинг ҳамма одамлари қатори Сиёвуш авлоди ҳам қашшоқлашиб кетди. Гапимга ишон, биз ҳар ўн қўйдан ярмини кимга берардик. Форсларга. Ҳар ўн қоп ғалладан ярмини кимга берардик? Форсларга. Ўн йигитдан ярмини кимга берардик? Форс қўшиниларига. Улар эса ўз уйларидан узоқ, бегона юртларда, бировларнинг ҳузур-ҳаловати учун йўқ бўлиб кетарди. Ҳар ўн қизимиздан ярмини форсларга, уларниңг шалланг қулоқ чоллари кўнгил очиши учун берардик, улар ҳеч қачон ўз уйларига қайтиб келишмас, бизниңг эркакларимиз эса уйланолмасдан, ер юзида ўзидан тирноқ қолдирмасдан ўлиб кетишарди. Бизниңг уруғимиз айниб кетди. Дунёда Сиёвуш авлодидан биргина одам қолди — бу мен, Спантамаъно, холос.

Ҳамма: Спантамаъно кофир, дарбадар, униңг учун муқаддас нарса йўқ, дейди. Ҳақиқатан ҳам шундай, мен буни инкор қилаётганим йўқ. Спантамаъно, подшо ва худога манзур бўлиш учун қандай гам-кулфат тортмади, қандай муҳтоҷликларга тоқағ қилмади. Мениңг кўз олдимда, ҳа, шундоқ мен латинининг кўз олдимда бўйсунмагани учун отамни ўл-

дирадилар. Мен, Сиёвуш авлоди, латта-пүттага ўралыб, бўм-бўш кулбада муз қотардим-у, форс оқсоқолларининг болалари башанг кийимлари билан ғашимга тегарди. Мен бўри боласидай оч эдим, улар эса... улар эрта нима билан тамадди қилишларини сира хаёлларига келтиришармиди?

Мен чиройли ва қувноқ бола эдим. Бой оқсоқоллар қизларини менга беришармиди? Йўқ, уларни оғзидаи она сути кетмаган, белбоғлари олтин билан, биздан тортиб олинган олтин билан дўпнайган форс гўдакларига беришарди. Йигирма ёшимда мен чоллар каби донишманд бўлиб қолган эдим, аммо бир тўда бефаҳм форс болалари, минг ўлиб-тирилганинг билан ҳеч нарса чиқмайдиган эси наст, нотавон одамлар, ўша эшаклар тўдаси менга наст назар билан қарашарди. Бўлмасамчи! Ахир улар, гапларида ҳеч бир маъно бўлмаса ҳам, чиройли сўзлашга уста эдилар, мен уларнинг ичи-ташидагини кўриб турардим-у, лекин хижолатдан ва камсигинилардан иккى оғиз гап қўшолмасдим.

Менинг Суғдиёнада машхур одам бўлганимдан нима фойда? Узимнинг улдабурролигим туфайлигина шундай улуғ мартабага етишдим. Ҳа, мен кўп нарса-га эришдим, ҳоким Бесснинг яқин кишиисига айландим, унинг синглисига уйландим. Аммо Сиёвуш авлодига фақат шу керакмиди? Мен ўзим ўз юртимга ҳукмдор бўлишини истайман. Мен ўз далаларимда ўстирадиган галланинг ионини егим келади. Мен ўз қўйларимнинг гўштини ғомоқни истайман.

Суғдиёнага ўзим ҳоким бўлишини истайман, минг лаънат! Бу хайрли ишни аллақандай Бессга ишониб тоширмайман. Бир умр ичимда форсларни ёмон кўриб, улар ҳукмроилигининг тугашини истаб юрдим. Аммо уларнинг татзирини бериб қўйишга менинг кучим етмасди. Буни мен учун бошқа одам — гарб мамлакатлари ҳукмдори, улуг инсон Искандар Зулқарнайи қилди. Форслар зулми тугади. Вахшунварта, сен мендан, Дориёвуш мағлубиятидан хурсандмисан, леб сўрадинг. Баҳтимдан ўкириб, дев ютсин мени, тантана қиласман!

Спантамаъво теп-текис ташларини ялтиратиб бақтрийга қараб қаҳ-қаҳ отиб кулди. Сиёвуш авлонининг гапларидан ҳайратга келган Вахшунварта руди тушиб жим ўтиради. Спантамаънонинг қорайган забларида фалати табассум жилваланарди. Шунда

Вахшунварта, бу навқирон сүғд ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан тоймайди, деган қарорга келди.

— Мен... э-э-э... гапингни яхши тушундим,— деди ниҳоят Вахшунварта.— Форс подшолигининг емирилиши кимни шод қилмайди? Мисрдан тортиб Суғдиёнага қадар минг-минглаб одамлар бел букиб ишларди. Ўнлаб халқлар озодлик ҳақида ўйларди, уларнинг орзулари ушалди. Аммо...— Вахшунварта хўрсинди,— биз хўроизи қалхатга алмаштирамадикмикин-а?

— Нима дединг?— сўради Спантамаъно баҳтиёр жилмайиб.

— Искандарни айтаман. Юнонлар ғарбда жанг қилиб юрганда мен Зулқарнайн енгсин деб Охурамаздага ёлвордим. Юнонлар Форсга ўт қўйганларида тангри Михрага миннатдорлик ибодатини бажо келтирдим. Аммо... Дориёвуш ўлдирилган, форслар тарқалиб кетган бўлса ҳам, Искандар ҳамон шарққа қараб келяпти. У аллақачон Қабурада. Биттаси йўқ бўлди — бошқаси цимага керак? Балки бу ундан ҳам баттардир? Бу гапга нима дейсан: агар илгари ўнта қўйингдан ярмини форслар еган бўлса, энди юнонлар ҳаммасини, устамасига ўзингни ҳам еса-чи? Буенини ўйламаганимидинг, а?

Спантамаъно юзидаги табассум сўнди. У кўзларини пастига олди-да, босиқ жавоб берди:

— Йўқ.

— Афсус. Мен Искандардан қўрқаман. У: «Бутун Осиёни форслардан озод қилиш учун шарққа боряман», деб эълон қўлган эди. Зулқарнайн аллақачон форсларни енди. Энди нега буёққа келаётир?

— Енгди-ю, лекин ҳаммасини эмас!— Жўшқин эътиroz билдириди Спантамаъно.— Бесс эсингдан чиқдими? Искандар мана шима учун биз томон келмоқда. Форс қўшинининг қолган-қутганини қириб ташлайди-да, кейин қайтиб кетади. Бунинг нимаси қўрқинчли?

— Билмадим,— пўнгиллади Вахшунварта.— Эҳтимол шундайдир. Аммо мен... Зулқарнайнга ишонмайман. Ким билади, унинг калласида нима бор? Сен унинг кўнглидагини биласанми? Йўқ. Мен ҳам. Ўйлаб кўр, у биз учун ўз одамларини қурбон қилиб юрармиди? Йўқ, у сену мен учун ўз бошини хавфхатарга урмайди. Эшитишмча, Искандар кўп маккор. Охурамазда асрасин унинг қўлига қарашдан.

— Сен қўрқувдан эсанкираб қолибсан,— лабини

буриб жилмайди Спантамаъно.— Эслаб кўрчи: До-
риёвуш Биринчи замонида форслар ҳам икки ёки уч
марта юонлар устига бостириб боришди ва қулоқ
житмаган қирғин солиши. Форсларнинг кучи бор
екан, юонлар тинч ухломайди. Эрта ҳам, индин
ҳам, умуман абадий тинчлик ўрнатиш учун юонлар
Лҳмонийлар шажарасини бугуноқ таг-томири билан
қўпориб ташлашни истайдилар. Мана беш йилдирки
Искандарнинг изма-из қувиб, тор-мор келтириб юр-
гани уларнинг жанговар кучини энг сўнгисигача қи-
риб ташлаш учун эмасми? Бўрилар тўдасини ҳали
тиши чиқмаган боласига қадар йўқотгунича чўпон-
нинг ўз отаридаги қўйлар учун кўнгли тинчимайди.

— Билмадим,— деди яна Вахшунварта ишонқи-
рамай бош чайқаб.— Балки сан ҳақдирсан. Аммо мен
бари бир Зулқарнайнга ишонмайман. Мен кўп ўй-
ладим, ҳа, бир ой ўйладим. Кошишга.. ҳали вақт
бор экан, Бақтриядан қошишга қарор қилдим.

— Кошишга?— Спантамаъно қошлиарини керди.—
Қаерга?

— Шимолга. Суғдиёнага. Навтака ҳокими Ороба
менинг дўстим. У мени қабул қилади.

— Бақтрия нима бўлади? Сени ўз отаси деб би-
ладиган ҳалқчи?

— Ҳалқми?— Вахшунварта истеҳзоли кулди.—
Ҳозир у Искандарни ўз отам деяпти. Ҳар бир чорра-
ҳада Искандарни халоскор деб кўкка кўтариб мақ-
тапяти. Ҳамма уни сабрсизлик билан кутяпти, тез-
роқ кела қолса-ю, форсларни Бақтрадан ҳайдаб юбор-
са деб. Ҳалқ билан мени нима ишим бор? Қандай
хоҳласа шундай йўл тутаверсин. Ҳақ бўлиб чиқса —
яхши.— Янгишса — ўзига ёмон. Ҳозир менинг ҳалқи
йўлашга вақтим йўқ. Мен юонлардан ўзимни ва
қариндошларимни қутқаришим керак, қолгани билан
ишим йўқ. Мен кетишга тайёрман. Уч кундан кейин
йўлга чиқамиз. Агар истасанг, мен билан юр.

— Бесс-чи?

— Бессми? Тупур унга. Менга деса ўлиб кетсин.

— Агар у биз билан кетмоқчи бўлса-чи?

— Кетаверсин. Лекин мен уни боқмайман.

— Шундай де...— Спантамаъно тикилиб қолди.
Бармоқлари билан хонтахта устидаги патинисни чил-
диридай чалиб, тишлари орасидан секин ҳуштак
чала бошлади. Сўнгра кескин бош чайқаб, деди:—

Яхши! Шимолга жўпаймиз. Қейин пима бўлади —
худо холиқ.

Македон қўшинлари Парпанида довонидан ўтиб,
Бақтра йўлидаги Драпсак шаҳарчасини эгаллади.
Аскарлар тоғ юришида жуда толиққанлари сабабли
Александр уларга ҳордиқ бериш учун Драпсақда
тўхтади. Бу ерда унга ҳоким Бесс, машҳур бақтрий
Вахшунварта, сугд Спантамаъно Бақтрани ташлаб,
шимолга, Окс¹ дарёси ортига жўнаб кетганлари маъ-
лум бўлди.

Айгоқчилар хабарига қараганда Бессга қўшилиш-
ни истамаган икки минг кишилик форс ва мидиялик-
лар бўлимаси ўзлари курашишга қарор қилиб Бақт-
рада қолган. Драпсақда дам олган македон Бақтра-
га тўсатдан ҳужум қилиб, қисқа муддатли қамалдан
кейин уни босиб олди. Шаҳар аҳолиси форсларни
шундай ёмон кўрардики, ҳужум пайтида уларни ту-
тиб бера бошладилар. Халқ дарвозаларни очиб, ма-
кедонларни халоскорлардай кутуб олди. Маҳаллий
халқни яна ҳам кўпроқ мойил қилиш учун Алекс-
андр аскарларига вақтинча ҳеч кимни ранжитмас-
ликка буйруқ берди.

Бақтра Александрга маъюс ва бўм-бўшдай кў-
риди. Форслар шаҳарни вайронага айлантирган эди-
лар. «Бутун Осиё тупроғида тартиб ўринатганимдан
кейин,— деди Искандар ўзича,— бу ерда яхши савдо-
сотиқни йўлга қўйсам, шаҳар жонланиб кетади».

Бақтада ҳордиқ чиқариб, озиқ-овқат ғамлаб
олингач, Бессни тор-мор қилиш учун Суғдиёнага жў-
наш аскарларга эълон қилиб қўйилган эди.

ОРОБА ҚИЗИ ЗАРО

Зевс тиллага айланди истагач Данаянинг,
Кириб мис сародига, нозик белин қучмоқни.
Бу ривоят ўғлатар — мис девору кишсанлар
Ҳаммаси бўйин өгар олтиннинг зўр кучига.
Қайшини ечиб, қилар калитларни бефойда,
Данаядай қизларниң өгар мағрур қаддини.

¹ Окс — ҳозирги Амударё.

*Кимдаки түл күп бўлса унга ҳеч зарур эмас
Ишқ-муҳаббат тонгриси Киприданинг ёрдами.*

Силенциарий, «Ҳажвиёт»

Тармита¹ қаршисида қочоқлар катта қайнұларда Оксдан сузиб ўтди. лар-да, македонларга қолдирмаслик учун уларни ёқиб юбордилар. Марокандан унча узоқ бўлмаган Навтака² шаҳрига тоғлар ва саҳролар оша ўтадиган йўл шу ердан бошланарди.

Олдинда Спантамањо бошлиқ сүғд ва дахлар борарди. Марокандлик, биҳарлик, навтакалик, пашжакентлик ва Суғднининг бошқа ерларидан бўлган жангчилар қўшиқ бошлаб юборишиди. Узоқ эллар, бегона ўлкалардаги кўп йиллик саргардонликлар туғади, сүғдларнинг отлари қадрдан тупроққа қадам қўйган эди.

Бақтрийлар кайфияти эса бошқача эди. Коҳин Вахшунвартанинг кўп сонли қариндошлари тўдаси, қуролли хизматкорлар, аёллар ва болалар улар орасида ўзининг камдан-кам учрайдиган гўзаллиги билан ажralиб турадиган ўн тўрт ёшли қизи Раҳшона, шунингдек, Вахшунвартта билан бирга қочиб кетаётган Бақтриянинг бошқа коҳин ва оқсоқоллари, уларнинг онлалари, ўзлари ташлаб кетаётган Бақтрияни қўмсашар ва келажак ҳақида гамгии хаёл сурib, ҳадикеираб олдинга қарашарди. У эса буларга Сирон-бир яхшилик ваъда қилмасди.

Бу қайгули издиҳомининг охирида келаётган форслар эса гамгии бақтрийлардан уч карра гамгироқ, уларнинг ўйлбошчиси Бесс ҳаммадан ҳам қайгулироқ эди. У Вахшунвартта ва Спантамањони Навтакага қочишдан қайтаришга кўп уринди, лекин улар бунга қулоқ солишмади. Улариз эса Бесс Бақтрада қолишига журъят этомади, бу Искандардан ҳам кўра кўпроқ маҳаллий халқ газабидан қўрққанидан эди. Мана ҳозир ўз лашкари бошида бораркан, унга шунича кулфатлар келтирган қисматга лаънатлар ўқирди. Бессининг дўстлари борган сари камайиб, душманлари эса кун сайин кўпайиб борар эди. Улар орасида энг хатарлиси Спантамањо эди. Бақтрадан чиққандан кейин унда таниб бўлмас ўзгариш юз берди. Сүғд

¹ Тармита — ҳозирги Термиз.

² Навтака — ҳозирги Шаҳрисабз.

Үзини аввалгидан бошқачароқ тутар, буни эса Бесснинг сезмаслиги мумкин эмасди. Илгари Сиёвуш авлоди тиним билмай бақириб, учга бўлинган кўза ҳақидаги қўшиқни айтар, ҳар қадамда қаҳ-қаҳ уриб кулар, уни гап билан чақиб олиш учун ҳам сабаб топарди. Ҳозир у ўз одатига қарама-қарши ўлароқ на куйлар, на суҳбатлашар эди. Бутун шу кунлар у безовта бўлиб ҳуштак чалар ва берилиб ўйларди. Нима ҳақида? Буни ёруғ дунёдаги бирон киши билмасди. Номаълумлик эса Бессни ҳушёр қилар ва чўчтарди.

— Кўрамиз.

— Ушанда маълум бўлади.

— Вақти келса билармиз.

Навтакага боргандан кейин нима қилишини сўраганиларида Спантамаъно шундай жавоб қайтарарди. Спантамаъно билан бирга рангпар форс Датафарн ҳам Навтакага кетаётган эди. Бу ғалати одам эди — ҳаммавақт қовоғи солиқ, ҳеч кимга савол ҳам бермас, жавоб ҳам қайтармас, ҳаммадан ўзини олиб қочар, фақат Спантамаънога ўзининг одатдаги ғамгин табассуми билан қараб қўярди.

— Сен нега бундайсан? — сўради ундан Спантамаъно.

— Қандайман?

— Хўш... қуёш чарақлаб, қушлар парвоз этиб, калтакесаклар югуриб юрибди, ҳаммаси хурсанд, фақат сен ғамгинсан. Нима учун?

— Қуёшга нима? — маъюс жавоб берди Датафарн. — Қуёш чиқаверади, ботаверади, дунё эса... дунё эса ҳамиша бирдай разил ва жоҳиллигича қоловеради.

— Нима дединг? — ҳайрон бўлди Спантамаъно. — Дунё ҳамиша бирдай — разил ва жоҳил бўлиб қолаверади?

— Албатта! Наҳотки сўнгсиз ғам-ҳасрат, наҳот ер юзида тўкилаётган қон, зилзилалар, ўтнафас тоғларнинг отилиши, бўрон, дўл, сел, уруш, ёнғин, ўлат — буларнинг бариси дунёда ёмонлик ҳокимлигини кўрсатmasa?

— Ҳим... — Спантамаъно саросима билан Датафарига қаради. — Мен бунақа нарсани ўйламаган эканман. Аммо... менимча сен ҳақ эмассан. Фақат ёмонлик ҳокимми дунёга? Адолат кучлари-чи? Сен

қандай зардыштийсан, агар Охурамаздани, яхшилик ва ёруғлик худосини ҳурмат қилмасанг?

— Яхшилик? — кинояли кулди Датафарн.— Э, одамлар! Сизлар сўзниң ташқи қобиғини кўрасису унинг ички мазмунига қарамайсиз. Яхшилик нима дегани? Холис яхшилик бўлмайди. Ҳаммаси уни ким амалга ошираётганига боғлиқ. Биласанми буни?

— Йўқ,— очиқ тан берди Спантамаён.

— Хўп майли, агар йўлбарс ҳўқизга ҳужум қиласа, у нима қилган бўлади? Ўзига яхшилик қилган бўлади, чунки у ҳўқизни емаса очидан ўлади. Тўғрими?

— Хўш.

— Агар ҳўқиз йўлбарснинг қорнили ёриб ташласа, у ҳам яхшилик қилган бўлади, ўзи учун, албатта... Шундайми?

— Шундай...

— Демак, шунчаки яхшилик йўқ. Дунёдаги ҳамма нарсанинг илдизи — очлик. Ҳар бир тирик жон емоқ-ичмоги керак. У очликдан ўлмаслик учун бошқасини ейди. Ўз хатти-ҳаракатини оқлаш учун қурбонини ёмонлик намояндаси, ўзини эса яхшилик намояндаси деб эълон қилади. Яхшилик — бу замира га ёмонлик яширилган чиройли сўз, холос. Яшашнинг маъноси бир-бирини емоқдан иборат.

— Сен буни йўлбарслар билан ҳўқизлар ҳақида гапирдинг. Одамларда қандай?

— Одамларда ундан ҳам баттар... Рости, мен одамлар ҳақида гапирдим. Ҳайвон ҳеч бўлмаса одамлардай маҳмадоналик қилмайди. Ейди-қўяди. Одам эса ўзига ўшаганларни ейишдан олдин қашча даблабали ганларни тўқиб чиқармайди? Ўзи ҳақида «яхшилик», «ҳақиқат», «адолат», «баҳт-саодат», қурбони ҳақида «диндан қайтган», «тинчликни бузувчи», «халқ баҳт-саодатининг душмани», бу гапларнинг ҳаммаси ўз қурбонини осоплик билан ютиб юбориш учун тўқиб чиқарилган гаплар. Ўтмиш сабоқларини эслаб кўр. Мисрликлар финикияликларнинг гўштини еди, мисрликларнинг гўштини эса ассурияликлар, ассурияликларнинг гўштини мидияликлар еди, мидияликларнинг гўштини эса форслар, эпди юнонлар форсларнинг гўштини емоқда. Бесс Дориёвушни бир ямлаб ютди, сен эса Бесснинг жонини оласан. Шундай эмасми? Декон кўчманчини шилади, кўчманчи эса дехқонни... Бойлар камбағалларни эзади, камбағал-

лар эса бойларни ўлдиради. Эр хотинини қийпайды, хотин эса эрини жилини қилишгача боради. Бутун инсоният ҳайвоний очкүзлик ҳирси билан яшайды. Ҳар ким ўзининг юксалиши учун бошқанинг юзини қора қилишга интилади. Шундай бўлган эди, ҳозир ҳам шундай, токи одамзод ақлдан озиб, ўзини-ўзи қурбон қилмагунча шундай бўлиб қолаверади. Мана нима учун мен одамлардан нафратланаман... Тушундингми?

— Ҳеч бало тушунмадим,— деди жаҳли чикқан Спантамаъно. У ҳақиқатан ҳам эронининг ноаниқ гапларини тушумаган, лекин унда нимадир борлигини ҳис қилган эди. Ёш сүғднинг қалби ўзи билмаган ҳолда Датафарининг дағал ва беҳаё дил изҳорига қаршилик кўрсатар эди.

«Ажойиб ҳалқ бу эронилар,— ўйлади у ўқинч билан.— Бутун дунёга куч-қудрати, донишмандлиги, ҳунармандлиги билан машҳур бўлган эди, бугун эса уларни таниб бўлмайди. Мана сизни Аҳмонийлар қандай аҳволга солиб қўйди»,— фикран ўз суҳбатдошига мурожаат қилди.

— Тушундингми?— деди Датафари совуққина.— Қандай тушунишинг мумкин, ҳали ҳаёт сенинг сузагон шохингни синдиримаган бўлса.

— Сенинкини синдириганими?

— Бўлмаса-чи! Үн йил бурун ўзаро қирғинбаронларда мол-мулким, уйим, бутун қариндош-уруғларимдан жудо бўлганимни биласаними ўзи? Ҷўл шамолидай ёлғиз ва қувғинидиман.

— Ҳа-а,— жопланди Спантамаъно,— ғамгинлигинг сабаби буёқда экан-да. Шундай экан, нега қасос олмайсан?

— Қасос...— Датафари хўрсинди.— Биттасидан иккитасидан қасос оларман, лекин бари бир ёмонлик қандай бўлса, шундайлигича қолаверади.

— Охурамазда ҳақи, тупур сен ёмонликка! Қасос ол, бирдан ўзингни енгил сезасан.

— Ёнгил? Дунёнинг ўзини ноқобил кўриб турганимдан кейин, майда-чуйдалардан енгил тортармидим?

— Менга қара, бундай яшаш мумкин эмас,— қизишиб кетди Спантамаъно.— Энди нима қилмоқчисан?

— Эндими?— лабини бурди форс.— Бирон бир кавакка кираман-да, жон бераман.

«Адо бўлган одам», ўйлади Спантамаъно ва қўл-

ларини күттарди-да, бармоқларини букиб, кичик, аммо қаттиқ муштга айланырди.

— Йўқ, мен ундан эмасман. Еруғ дунёга келган экашман, тирик одам нималар олишга ҳақли бўлса, мен ҳам дунёдан ҳаммасини оламан!

Датафарининг ранги тўсатдан яна ҳам оқариб кетди, йўталди, оғзидан қон отилиб чиқди. Сиантамаъно соғлом одам жирканиши билан ўзини орқага ташлади, аммо шу заҳотиёқ ҳижолат бўлиб, эронининг қўлтиғидан тутди ва хизматкорларни чақирди. Улар Датафарини эҳтиёт қилиб отдан туширдиларда, аравага ётқиздилар. Бир лаҳзалик ҳордиқдан сўнг, форс ўзига келгач, қўшин яна йўлга тушди.

— Сен форсларни ёқтиромайсан-ку,— шивирлади Датафари,— пега менга гамхўрлик қиляпсан?

— Мени еб ташламоқчи бўлган форсларни ёқтиромайман, холос,— гамгин кулди Сиантамаъго,— мен билан дўстликда яшамоқчи бўлганинни эса яхши кўраман.

Форснинг сўзлари суғднинг идрокида сезиларли из қолдирмади, лекин шундай бўлса ҳам юрагига тулгула солиб қўйди. Қўнглидаги похуш сезидан қочиш учун у отини учирив кетди. Қўшин кетаётганий ўйл манзараси ўша-ўша бир-бирига қалашиб кетган қизғиш ва қора қоялар, бесамар тупроқли тог этаклари, сергайган шўра ва янтоқ билан қопланган настекисликлар — Сиантамаъно Суря чўлларида ҳам, Дажладан шарқда ҳам, форслар диёрида ҳам, Парфия тоғлари яқинида ҳам учратгани каби зерикарли бир хил манзарадан иборат эди. Одамлар муздай сув билан тўла катта ҳовуз бўйида, чинор соясида дам олишга ташна эдилар. Шу сабабли уфқда янил эгри-буғри чизиқ бўлиб Навтака боғлари кўриниганда қочоқлар хурсанд бўлиб, енгил пафас олдилар.

Навтака («Яни қишлоқ») вилояти уича катта бўлмаган, аммо далаларини қуёш жизғинак қилган мамлакатнинг гўзал бурчаги эди. Иўлиниг икки чеккасида қални ва сершоҳ япроқ билан қопланган оқ төракларининг кумуш таналари кўзга чалинарди. Ариқларда тօғдан келаётгани лойқа сув чулдираб оқарди. Экинзорларда оқ кийимли кишилар ишлаб юради.

Навтаканинг ўзи каттакон тепалик устига жойлашган эди. Чирий бошлаган ходалари чиқиб турган

салобатлы пахса деворлар узра кантар галалари учеб юрарди. Қуйида, дарвоза олдиаги майдонда бозор шовқын-сурони авжида эди.

Спантамаъно күп эшигтгани Ороба ақли жойида одам бўлиб чиқди. Меҳмонлар олдида узун бўйли, озғин ва ўрик танасидай қадди эгик, эчкисоқол, зарбоф кийимли киши пайдо бўлди. Агар бурнини бунича баланд кўтармаса, лабларини бунича такаббурлик билан бурмаса, энгагини бунича олдинга чиқармаса унинг озғини, буғдойранг юzlари ҳатто чиройли кўриниши ҳам мумкин эди. Ороба ўтакетган такаббур эди. У ўзини шундай тутардики, билмаган одам уни кичик бир вилоят ҳокими эмас, энг камида ёруғ дунёнинг ярмига ҳукмдор деб ўйлаши мумкин эди. У бутун кўриниши билан ўртача амалдорга хос бўлмаган дабдабали улуғворликка итилар, фақат баъзан, чуқур жигарранг кўзлари олтин буюм ёки умуман бирон қимматбаҳо нарсага тушиб қолгудай бўлса, Оробанинг юzlари бир лаҳзада ўз улуғворлигини ўқотар ва унинг наслдан-наслга ўтиб келаётган қўргони дарвозаси олдиаги бозорда савдо қиладиган очкўз ва суллоҳ догоулиларнинг кўзидаи айёона тус оларди.

Эндиликда Бесс илгаригидай қудратли ҳоким бўлмаса ҳам, бироқ у ҳамон Суғдиёнанинг биринчи одами ҳисобланарди. Шунинг учун Ороба икки букилиб таъзим қиларкан, энгашиб унинг этаги учини ўпди, аввалги вақт бўлганда Аҳмоний оёғига йиқилиб, ер ўпарди-я. Вахшунварта ўзини аллаким қилиб кўрсатмаса ҳам, Оробадан бадавлатроқ ва машхурроқ эди. Аммо шу фурсатда Ороба Вахшунвартага эмас, Вахшунварта Оробага муҳтож эди. Шу туфайли навтакалик унга калондимоғлик билан бош иргаб қўйди, холос. Спантамаъного кўзи тушганда юзида ажабланиш ифодаси пайдо бўлди. Сиёвш зурриёти устидаги анча уринган мўйнасига жирканиб назар ташлади-да:

— С-сен ким б-бўласан?— деб қўполлик билан сўради.

У дудуқ эди. Бесс Спантамаъного зудлик билан қия боқди. Ороба унинг душманини камситганидан хурсанд ҳам бўлди, безовта ҳам: Сиёвш авлоди хафа қилган одамни сира ҳам кечирмайди, бир куни зиёфат чоғида ҳатто Доронинг калласига қадаҳ отган эди. Кутимаган жанжал суғлар орасида ижти-

лоф чиқарни мүмкін, Бесс эса уларга шу топда мұхтож әди. Аммо Спантамаңың қокимин қайрон қолдириб, парво құлмади.

— Мен Спантамаңың деган қашшоқ бир одам-ман,— ўзини паст олиб жавоб берdi Оробага. Үнинг күзларида учқун наido бўлдию сўиди. Бесс эса сичқон билан ўйнаётган мушукни эслади. Сиёвуш аводининг номини эшитган Ороба бир лаҳза эсанкираб қолди. Ҳозир қўрқадиган ҳеч нарса йўқлигини тушуниб, вайсаб кетди.

— Мен-ниңг чў-поилар-рим молини с-сенинг одамларинг т-тортиб о-оляптими, Муқаддас Ф-фирк?

Панжакент ва Навтака — Спантамаңы билан Ороба мулклари бир-бири билан ёнма-ён әди. Улар орасини оч панжакентликлар жанубга босқин қилиб боргандা ошиб ўтиладиган тоғ ажратиб туради.

— Бўлиб туради,— жавоб берди Спантамаңы вазмин.

Ороба нима дейишиши билмай, бурилиб кетди.

Бақтрадан келган бўлинмаларнинг бошлиқлари шахсий соқчилари билан бирга шаҳар ичидан ўрнашдилар. Қўшинлар девор ёнидаги бозордан жой олди. Шу билан Ороба ўз меҳмондўстлигини тугатди. Бақт-рийлар ва форслар ўз емишларини ўзлари топишлари керак әди. Умуман Вахшунвартэ билан Бесс олиб келган беш минг кишилик қўшинни едириб-ичиришга энг саҳий бойнинг ҳам нони етмас әди. Вахшунварт ва бақтриялик бошқа таниқли одамлар ҳеч нарсадан мұхтожлик кўрmas, чунки кўп дон-дун гамлаб, кўп қорамол ҳайдаб келган әдилар. Спантамаңонинг аҳволи оғир әди. Үнга тоғ ортига чопар юборишига тўғри келди. Бир неча кундан кейин Панжакентдан ушиңг одамлари каттагиша ҳўқиз подасини ҳайдаб, қайтиб келишиди. Ороба уларга шубҳа билан кўз олайтириб қарапди. Бу ялангоёқлар шунча молни қаердан олганини фақат Аҳраман билмаса, бошқа бирор билиши қийин. Икки минг даҳ Спантамаңидан озиқ-овқат олди-ю, аммо форслар нон ва гўшт камчиллигидан азоб чекишарди. Газабланган Бесс Сугдиёна шаҳарлари бўйлаб отлиқ аскарлар қиличи билан мустаҳкамланган даг-дагали буйруқлар юборди. Тоғ ва саҳро йўллари бўйлаб чўзилган қўй отарлари, ёғ, дои, мусаллас, мева-чева ортилган карвоцлар Навтака томон чўзилиб кела бошлади.

Сугдиёна шаҳарлари бўйлаб тарқалиб кетган форс

бўлинимчалари ҳам ҳамма томондан шу ёққа оқиб кела бошлаган эди. Бесс жаңгга ҳозирлик кўрар ва кучларни бир ерга тўплар эди. Тез орада тор воҳада бош бурадиган жой қолмади. Текамкор Оробани бу анча ранжитди. У Бессдан нафратланаб қолган, худоларга нола қилиб, унинг бошига минг бир балолар сёдиришларини сўрарди.

Панжакент шундай ёвуқ ва у Спантамаъони багрига чорларди. Чопарлар хўжалик ишлари издан чиққани, ёш ҳокимнинг ўзи бориб ҳаммасини кўздан кечирмаса, зарур йўл-йўриқлар кўрсатмаса иш чатоқлиги ҳақида ҳар хил нохуш хабарлар келтиришади. Аммо Спантамаъони Навтакани ташлаб кетмаётгани ҳаммани ҳайрон қолдирган эди.

— Нималарни кўрмадим ўша лаънати Панжакентда?— деди Спантамаъон сўроқлаб келган кексаларга.— Нима учун дунёнинг ярмини кезиб, охири ўша қашшоқ ва совуқ кавакда ўтиришим керак экан? Менсиз кунингиз ўтмайдими? Мияларинг борми? Угиллариниғизнинг қўллари йўқми, Шош¹ йўлида бир бурда ионларини топиб ейишга қобил эмасми? Бахти қаро одам эканман! Нима учун мен ўз қорнини тўйғизолмайдиган панжакентликлар тўдаси билан овора бўлишим керак? Балки сизлар ҳали менинг қизимни ҳам очдан тириштириб қўйғандирсизлар?

— Иўғ-э, жаноб ноиб, меросхўринг гулдай очи-либ юрибди.

— Гулдай де! Балки йиритиқ латта-путтада юргандир?

— О, жаноб ноиб, Дориёвушнинг қизиям бундай қийинмаган бўлса керак.

— Дориёвушнинг қизи ҳам-а! Хурсандлик фақат қийим-кечакдами? Эҳтимол қўрда пиширилган от гўшти билан боқаётгандирсизлар?

— Худо асрасини, жаноб ноиб! Тустовуқ, каклик гўшти билан боқяпмиз фақат.

— Овқат, овқат! Ундан нима фойда, қизим бирор марта эркалашини кўрмаса?

— Вой, жаноб ноиб! Қизингини кафтда кўтариб юришибди. Спантамаъонинг қизини ким яхши кўрмайди?

— Майли, кўрамиз. Уни тезроқ олиб келинглар. Спантамаъонинг аллақачон ўлиб кетган форс

¹ Шош йўли — ҳозирги Тошнентга борадиган йўл.

хотини, Бессенинг синглисидаң бүлгап қизи бор эди. Спантамаъно урушга кетганды қизчаси эндигина уч ёшга киргап эди. Уйнинг хотирасида кичкинагина, дўмбоққина, кулча юз ва шўх қизалоқ ўршашиб қолган эди. Авваллари роса согиниб юрди, бора-бора айриликка кўниги кетди — урушнинг нозик туйгулар билан иши йўқ. Аммо яна Пашжакентга яқин жойга келгач, согинч ҳисси кучайиб, уни толиқтира бошлиди. Қандай бўлиб қолган экан? Бўйи чўзилиб қолгандир. Уни эслармикан?

Бир куни эргалаб уни ташқарига чақиришди. Серсоқол тоғлиқлар қуршаб олган арава ёнида саккиз ёшлардаги узун бўйли, хинчадан келган, ялтироқ қизил кўйлак ва кенг қизил чоловор кийган қизча турарди. «Бўйи ўсибди», — ўйлади Спантамаъно.

— Отана!

— Дада! — қизча қичқириб Спантамаъного ўзини оғди. — Отажон!

У чўққайиб ўтқорли ва қизини қучогига олди-да, ўзини юзига босиб, қотиб қолди.

Улар шу ҳолда анча турдилар. Отанинг кўз ёшлари қизча кўз ёшлари билан қўшилиб кетди.

— Қани, Отана, сени яхшилаб бир кўрай-чи, — деди бўғиқ овоз билан Спантамаъно ва қизини бир оз ўзидан узоқлаштирди. Баъзи жойларини сенкил ишқталари безаган оппоқ, чиройли чеҳра, ичча тапқа бурун, лаблари қип-қизил, соchlари уникига ўхшайди — қоп-қора, лекин қатрондай ялтирамайди, балки тундай қора ва майни; хотинининг соchlари шунақа эди. Аммо кўзлари, оҳ бу кўзчалар! Зангори ранг — сочуқ ранг деб қайси аҳмоқ айтған? Мана бу мугам-бирона сузилган кўзларда қанча илиқлик мавж уриб турибди. Улар Спантамаъного шундай садоқат билан боқардики...

— Отангга лаънат сенинг, — хушфөъллик билан тўнгиллади ҳаяжонланган сүғд. — Маълум бўлдики, одамининг қизи бўлгани ҳечам ёмон эмас экан.

У қизига меҳр билан ҳар хил нарсалар: маржон, исарға, билагузук, балдоқ, сочпопук ва тиллақошлар совға қилди. Қиз шодлиқдан ўзини қаерга қўйинишини билмасдан сакрар, ютурап, тоғлиқларнинг қувноқ қўшиқларини кўйлар, бармоқларини қирсанллатиб ўйнап, юзларини тириштириб ҳамманинг ичагици узар ва отасига хиралик қизиб, жарангдор кулагидан тўх-

тамас эди. Спантамаъно ҳеч нима демай, ҳайратдан ва маҳлиё бўлганидан тилини танглайига теккизиб тақиллатар эди. Унинг шундай қизи бор-а! Қексалар тўғри гапирган экан: Отана соғлом, покиза ва тароватли кўринарди. Миннатдорлик юзасидан уларга биттадан янги тўи сотиб олиб берди.

Отана уч кун отасининг меҳмони бўлди: бу кунлар Сиёвушнинг бебош авлоди ҳаётидаги энг баҳтиёр кунлар бўлиб қолди. Тўртинчи куни қизи қанча йиғламасин, Спантамаънонинг юраги ҳам қанчалик ачишмасин, Отанани уйига жўнатишга қарор қилди.

— Нима учун мени ҳайдаб юборяпсан? — йиғларди у отасининг қўлида туриб.

— Сени ҳайдаётганим йўқ, қизим,— жавоб берди у бўғиқ овозда.— Тезроқ жўнаб кетишининг илтимос қиляпман. Сен кетишинг керак. Бу ерда ёмон одамлар кўп. Кўрдингми, уларнинг кўзлари қандай хунук? Сени еб қўйишади...— деди у Датафарининг сўзларини эслаб.

— Нега ўзинг қоляпсан? Бирга кетамиз.

— Иложи йўқ, қизим. Ёмон одамлар сен Отангни соғиниб, ўйлаб ўтирадиган Панжакентга бормаслиги учун мен йўлларни қўриқлаб туришим керак. Мени эсиндан чиқариб юбормайсанми, Отана?

— Ҳеч қачон.

У панжакентлик кексалар ва Отанани шаҳардан анча олис жойгacha қузатиб чиқди, сўзлай деса йиғлаб юборишдан қўрқиб йўлда узоқ-узоқ туриб қолди. Отанани қайта қўриш энди насиб қилмаслигини ҳали билмаса ҳам, келажак кулфатларини олдиндан ҳис қилиш уни қаттиқ эзарди. Кўп йиллардан кейин унинг қадрдан қизи македониялик подшо Салавкка хотин бўлишини у тасаввур ҳам қила олмасди.

У Навтакага отини етаклаб, пиёда қайтди. Шунингдек, отдан тушиб олган Вараҳран билан яна тўрт суғд изма-из келишарди. Ҳайрон қоларли даражада ёрқин ва зангори осмонда, кунгурали қизғиши тоғ чўққилари узра оплоқ барра булутлар патила-патила бўлиб сузиб юрарди. Йўлнинг икки четида ҳали бош тортмаган бир текис кулранг-яшил буғдоийпоялар чўэзилиб кетганди. Сарғиши ердан кўтарилаётган қайноқ ҳовир тўлқинида кулранг-яшил тусли ялтироқ япроқлар титраб турган боғлардан хотин кишининг жарангдор кулгиси эштилди. Қайсиdir пахса девор ортида сигир маъради. Зира ва янги ёпилган нон ҳи-

ди анқиди. Ясси томлардан бирида қыз бола чилдир-
ма чертарди. Чор атрофда тинчлик ҳукм сурар.
Спантамаънонинг ҳам юрагига ҳаловат чўккан эди.

У Вараҳранга ўғирилди. Спантамаъно Гиркан
мамлакатида топиб олганидан бери кандакор ўзги-
риб кетган — кучга кириб, қадди тикланиб, улгайиб
қолган, камондан отишни яхши ўрганиб олган эди. У
ўз ҳалоскоридан бир қадам ҳам нари кетмасди. Ҳеч
қандай сўров-истовсиз, Вараҳран қандайдир ўз-ўзи-
дан Сиёвуш авлодининг биринчи шахсий соқчисига
айланиб қолган эди.

Вараҳран уйини қаттиқ соғинаётганини Спантамаъно
кўриб туарди. Аммо ҳар сафар Спантамаъно
шу хусусда шама қилганда кандакор хафа бўлар, қи-
зарип-бўзарар ва «жаноб ноиб»ни ташлаб ҳеч қаерга
бормаслигини қатъий билдиради. Мана ҳозир ҳам
хўжасининг қизи билан хайрлашиш саҳнасидан хафа
бўлган марокандлик қовоқ-тумшуғини осилтириб
олди.

— Ўйингга боргинг келяптими? — самимий сўра-
ди Спантамаъно.— Истасанг бугуноқ жўна. Қовоқ-
тумшуғингни осилтиришинг жонимга тегди.

Марокандлик тутақиб кетди ва хижолат бўлиб
тўнгиллади:

— Жаноб ноиб нимага бир фақир-бечоранинг ус-
тидан кулади?

— Мен кулаётганим йўқ, тўнка. Сиқилаётганинг-
ни кўриб турибман. Ким қўлингни ушлаб турибди?
Қариндош-уруғларингга наҳотки ачинмасанг?

— Жаноб ноибни ўзлари-чи?

— Нима?

— Жаноб ноиб ўз қариндошларига ачишадими?

— Хўш?

— Қизингга ҳам ачинасанми?

— Эҳтимол.

— Нима учун жаноб ноиб уйига кетмайди?

— Навтакада менинг ишларим кўп.

— Демак, менинг ҳам бу ерда ишим кўп.

Вараҳран жаҳл билан қўл силтаб, жим бўлди.
Кандакорнинг садоқати Спантамаънога таъсир қил-
ди. Унинг елкасига қоқида, самимийлик билан деди:

— Ҳа, майли. Шунчалик қолгинг келса, майли қо-
лавер. Бошингни мунча эгма, ҳали Марокандингни
ҳам бориб кўрамиз. Ахир бу Навтакада юз йил ла-
қиллаб юрмасмиз. Тушундингми?

— Тушундим.

Яна Навтака. Яна Ороба ва форслар. Спантамаъво эртадан-кечгача қўргон деворида сандирақлаб юриб, ўзининг машхур қўшигини ҳуштакда чалиб ишманидир кутар, иштиорлик билан кутарди.

Баъзан Датафари ҳам деворга чиқарди.

— Мунча менга ёпишиб олмасанг? — ёлғондакам жаҳл қилди унга Спантамаъно.

Сиёвуш авлодининг нимаси уни бунчалик тортишини форснинг ўзи ҳам билмасди. Эҳгимол Датафарини билган одамлар орасида Спантамаъно бирдан-бир самимий ва дўстона муомала қиласиган одам бўлгани учунидир бошқалар, кўкрагига «шайтон уя қўйган» унинг, деб ўзларини олиб қочишади. Эҳтимол, ҳаммасидан ҳам эронини Спантамаънонинг ҳушчақчақлиги, саркаш руҳи ўзига тортар, ёш сугд билан сұхбатлашаркан, Датафари ўзи сезмагац ҳолда унинг қувноқлигини юқтириб олар, Сиёвуш авлодининг енгиги бўлмас ҳаётий қурратини симириб, унинг ўз омадига бўлган оддий ишончинга берилиб кетарди.

У нураб бораётган эски девор устида Датафари билан сұхбатлаша туриб ёки ёлғиз ўзи сайр эта туриб, пастдаги ҳовлида тўдалашган форсларга ҳам, бошлиқининг уйига ҳам қараб-қараб қўярди.

Бесс унинг ҳар бир қадамини кузатарди ва патижада ҳоким шу ҳолатга бориб етдики, кечалари тушларида қўрқиб қичқириб чиқадиган бўлиб қолди. Бир куни сабр косаси тўлиб кетди ва ўзига садоқатли иккни аскарини ёнига чақирди. Улар Сиёвуш авлоди осойишта ухлаб ётган хонага қоронғида қоялон каби лисиб, кўзга ташланмай, ўринча киришди. Эрталаб Бесс уларнинг каллаларини ўз эшиги осталасидан топди. У буларни кўмиб ташлаш ва ҳеч кимга оғиз очмасликни буюрди.

Бир куни Спантамаъно ўз одати бўйича, миноранинг мезанасига кўндалаңг миниб ўтирган эди, девордан ўтиладиган жойга, тўғри Спантамаъно ўтирган жойга қараб келаётган қизлар гуруҳи унинг дикватини тортди.

Улардан биттаси уч қадам олдинда келарди, Спантамаъно олисдан туриб ҳам унинг хуббичим ва широйли эканлигини пайқади. Бошинга чамбарак ҳиллаб ўралган ялтироқ қора соchlари устида майдада мунҷоқдан тикалган учли зангори қаллоқча бор эди.

Енглари кенг, елкаси торроқ товонигача тушадиган узун оқшойи күйлаги бўртиб қолган кўкраги ва хинча белига ёпишиб турарди. Елкасига зарҳал жијак тикилган ёқутранг товланувчи ёпинчоқ ташлаб олган эди. У ҳар қадам ташлаганди нопармон рангли баланд бошмоғида майда жавоҳир зарралари порлаб кетарди.

Суғд қизи яқин келганда Спантамаъно унинг юзларига назар солди. Назар солдни ҳайратга тушди. Зарра доғсиз, покиза юзлари офтобда бир текис кўйганидан бронздан ясалганга ўхшарди. Тор ва хўшибичим пешонаси, қуюқ қийғос қошлири, қора ва шўх кўзлари, тўғри ва майни тушган бурни, қалинроқ лабли кичик оғзи, юқори лаби устидаги нозик мўйлари, думалоқ энгаги, буғдораңг бўйни, кўтарилиб турган кўкраги, яшил камар боғланган хинча белӣ, тикка тушган тақими Спантамаъпонинг жўшқин нигодини сеҳрлаб олди. Қиз ўн етти ёшларда эди. У маъбудалар сингари амирона одимлар, чиройли бозини мағрут тутарди. Кенг чолвор ва нимча кийган чўрилар уни кузатиб боришарди. Орқароқда эса болта кўтарган ярим яланғоч ҳайбатли ҳарам оғаси борарди.

— О, маъбуда Анахита! — пицирлади Спантамаъно қуруқшаган лаблари билан. — Наҳотки шу чирой заминга осмондан ўзинг тушган бўлсанг?

Суғд қизи яқинлашганда йигит дилбар табассум қилдида, чаккасидаги қизил атиргулини олиб, қизни эсанкиратиб, унга ташлади.

— Ушла!

У ўзини йўқотиб, гулни илиб олди ва тўхтади.

— Мен сенга уйланимоқчиман, — деди Спантамаъно ёқимли жилмайиб. — Розимисан? Ҳа дёётганини кўзларингдан кўрялман. Отанг ким? Ҳозироқ унинг олдига бораман.

Сўзлар оқими, тағин шунаقا сўзларки, суғд қизини довдиратиб қўйди. Қўрқиб кетганидан нима қыларини билмай қолган қиз бир қадам орқага чекинди.

— Хўш, гапир-чи, отанг ким? — қатъий сўради Спантамаъно. — Агар ҳозироқ сенга уйланимасам, эртагача ўлиб қоламан. Э-э! Билдим, билдим отанг кимлигини! Ахир сен Оробанинг қизисан-ку, тўғрими?

У эпчиллик билан панжарадан сакраб тушдиданда,

сүгд қизини шиддат билан қучоқладаб, унинг хушбўй лабларига ширали бўса қўндириди ва қўрқувдан оқариб кетган чўрилардан бирининг думбасига шапати уриб, қотиб қолган ҳарам оғаси бурини чимчилади-ю, пастга қараб чопиб кетди.

Бу пайтда Навтака ҳокими сопол жадвалларини уйиб ташлаб, ўз харажатларини ҳисоблаб ва Бессни орқаворотдан сўкар эди. Спантамаъно саройга бўрондай елиб кирди ва остошага келибоқ бақирди.

— Ороба! Маълум бўлдики, сенинг ажойиб қизинг бор экан. Нега шунча маҳалдан бери уни менга кўрсатмовдинг, кекса фирибгар!

Ҳоким қўзларини чақчайтириди ва қўлидаги жадвални тушириб юборди. У жаранглаб мис патнисга тушди-да, синиб кетди.

— С-сенга и-нима бўлди?— бидирлади у меровланиб.

— Менга нима бўлди? Наҳот кўрмаётган бўлсанг, қари тую, менга нима бўлганини? Сенинг қизингга уйланмоқчиман. Бугуннинг ўзида. Ҳозирнинг ўзида.

— Жинни-пинни б-бўлдингми?— бақирди Ороба чийиллаб. Фазабдан юzlари кўкариб кетди.— Т-тилинг и-нима деб в-вайсаётганини қ-қулоғинг эшитяптими? У м-менинг қизимга уйланар эмиш... О, Охурамазда, м-мени бу одамдан ўзинг халос қил...

— Наҳотки мен қизингга арзимасам?— Спантамаъно қувноқлик билан Оробанинг елкасига қоқди. Ҳайратдан унинг баданлари титраб кетди.— Сенга ким керак яна? Бошқа Сиёвуш авлодини қаердан то-пасан? А? Нега афтингни тириштирасан, кекса эшшак?— қичқирди у ваҳима солиб — Тикан устига ўтириб қолдингми? Менинг тоқатимни тоқ қилма, бўлмаса шу аҳмоқ бошингга бир ураман, майда-майда бўлиб сочилиб кетади. Қани, бўл, тезроқ розилик бер! тезроқ розилик бер! Сен билан Сиёвуш авлоди гаплашганда ўзингни камтарроқ тут.

Ороба бу кучли сиқувдан эс-ҳушини йўқотиб, ўзида кетишига сал қолди.

— Сиёвуш авлодимишлар!— разаб билан қичқирди ва нафрлатланиб тупурди.— Гўнг авлоди, мана сен кимсан? Ўзи йиртиқ иштонда юради-ю, т-тағин б-бемаъни гап билан б-бошимни қотиради. Йўқол к-қўзимдан, б-бўлмаса таёқ билан калтаклашни б-буюраман.

— Жаҳлинг чиқмасин, отахон,— деди Спантамаъво самимий,— менинг иштоним билан ишинг бўлмасин. Йиртиқ иштонда юрибманми, демак, менга шуниси ёқади. Бу менинг шу қадар қашшоқлигимдан эмас. Янги иштон сотиб олишга пулим етиб ортади. Буқачадай пишқиришни бас қилиб, буёққа бир қара.

Спантамаъно қўйнидан учта йирик, оппоқ олмос чиқариб, гилам устига, Оробанинг олдига ташлади. Шу заҳотиёқ унинг димоғдорлигидан асар қолмади. У нимадир демоқчи эди, томогига бир нарса тиқилгандай йуталди-ю, қимматбаҳо тошлардан кўзини узолмай қотиб қолди. Бундай олмослар бутун Сугдиёнада ҳеч кимда йўқ эди.

— Уларни қ-қаердан олдинг?— шивирлади Ороба.

— С-сенга бари бир э-эмасми?— унга тақлид қилиб масхаралади Сиёвуш авлоди.— Муҳими нима? Агар қизингни менга берсанг, улар сенга қолади. Бу тошлар саройингни ҳам, вилоятингни ҳам, ўзингни ҳам сотиб олишга етади. Хўш, розимисан?

— Ш-шошмай тур.— Ороба олмослардан бирини олди ва ўрта бармоғидаги олтин узукда нурланиб турган зангори-яшил тусли қиматбаҳо тош устидан юргизди. Узук кўзидағи тошда тирналган чизиқ қолди. Сўнгра Ороба қолган иккита олмосни ҳам синааб кўрди. Улар ҳам ўзининг поёб тошидан устун чиқиб, узуги кўзида нозик чизиқлар қолдириди. Шундан кейин Навтака ҳокими тошларни териб олди-да, дераза ёнига югуриб бориб, қўёш рўпарасида тўхтади. Тошлар қизил ва камалак рангларида товланиб кетди. Олмослар энг сара олмос эди. Ороба сопол жадвалларни оёғи билан нарироқ сурниб, шойи рўмолчали ёзди-да, олмосларни авайлаб унинг устига қўйди, гиламга кўкси билан ётди ва дам ўнг, дам чап кўзини қисиб, бошини чайқаб-чайқаб, қимматбаҳо тошларга ҳавас билан қарай бошлади.

— Менда мунақаси жуда кўп,— истеҳзоли кулди Спантамаъно ва бир қисим йирик ва майда ёқутни гилам устига сочиб ташлади, ёниб турган кўмирдай шаффоф, қизил, ҳақиқ тусли уч хил раигда товлавувчи дурлар, тундаги юлдузлар каби тўқ зангори марваридлар, заъфар, сарғиш-қизил ва сариқ лаъллар, олуча ранг, ложувард-яшил зумрадлар порлаб кетди.— Кўрдингми? Аммо, буларни сенга бермайман! Қизингга уйланганимдан кейин уни кийинтиришим, боқишим керак бўлади.

Ороба қимыр этмасди. Уғинг ҳолати Спантамаң-төни чүчитиб юборди. Бунча бойликни күрмаган чол ақлдан озіб қолмаса әди. Сиёвуш авлоди сочилиб әтгап қимматбақо тошларін шошиб-пишиб териб, рүм-молчасында солди. Ороба құлғыны ҳам қимирлатмади, аммо уннін күзлари гойиб бўлаётган тошларга ҳасрат билан тикилиб турарди.

— Қани, қари ит! — деди Спантамаңно. — Қизини беришга розимисан, йўқми? Агар сенга, бу олмослар ёқмаса, қайтиб оламан-у, ҳозироқ Пашжакентта жўнааб кетаман. Ўёқда оч-яланғоч юрган чўпонларни чорлайман-да, Навтака устига бостириб келиб, ифлос қўргонингни ер билан яксон қилиб ташлайман. Барй бир қизинг менга хотин бўлади. Гапимни эшиятасамий, қари тўнка?

— А? — ишҳоят Ороба ўзига келди. — Н-нима де-динг?

— Розимисан деб сўрайман?

— Н-нимага?

— Э, қовоқбош! — Спантамаңно қўл силтади. — Мен сабрсизланиб инграянман-у, у бўлса ҳатто қулоқ солмаяпти! Менга қизингни берасанми ё йўқми?

— Ҳа, қизимни... — Ороба бутунлай ўзини қўлга олди. — Буни м-маслаҳатлашиб к-кўриш керак:

— Нима?! Яна қанақа маслаҳат? Мен ҳозироқ қизингни олмоқчиман!

— Маслаҳат қилиб к-кўриш керак, — қатъий такрорлади Ороба ва рўмалга ёнишди.

— Бошинг тўсии остида қолсан сени, — сўкинди Спантамаңно олмосни қўйиб юбормай.

— Буни маслаҳатлашини к-керак, — Ороба қаттиқ турар ва қимматбақо тошларин ўзига тортарди.

— Оёгинг сингур, қари хасис, — тўнгиллади Спантамаңно яна рўмалчани ўзи томон тортиб.

— Буни маслаҳатлашини к-керак! — деди Ороба иккинчи құлғыни ҳам ишга солиб.

— Кўзинг кўр бўлени, қари чўчқа, — тўнгиллади Спантамаңно ва рўмалчани юлқиб олди.

— Буни маслаҳатлашини и-нимага керак? — Ороба патиниста жарапнаглаб тўшган олмосларин териб оларкан. — Мен р-розиман. Ким Сиёвуш авлодига ўз қ-қизини беришга рози бўлмайди?

— Йиртиқ иштоналар-чи? — эслатди Спантамаңно айёрониа кулиб.

— И-иштойни нима дачхли бор? — қимматбақо нар-

саларни қўйнинг яшиаркан, Оробанинг жаҳли чиқди.— Йиртиқ иштон қ-қайтанга яхшиям. Шаш-шамол к-кириб туради, с-салқин, қулай.

Иккаласи қўл беришиб, роҳат қилиб кулишди. Кечқурун, ҳеч ким кутмаганда, Ороба саройида тўй зиёфати қизиб кетди. Тўйдан кейин Оробанинг қизи Спантамаънонинг қайноқ қучогига тўлғанаарди. Тоигда йигит уйқуга кетди. Қиз унинг ёнида ётар ва пешинда умрида биринчи марта учратиб, кечқурун эса хотини бўлиб қолган одаминга қойилт бўлиб қаради. У бегона эди, чунки қиз уни ҳали билмасди. У энди яқин гиши, чунки қиз энди унини эди. Уни қарамақарши туйгулар толиқтиарди. Гоҳ қизнинг ундан қониб кетгиси келар, гоҳ қўксисида бир ўт ёниб, қўллари ўз-ўзидан унинг юзларини силашга иштиларди. Жўшқин эркалашлардан чарчаган, баҳтиёр, шу билан бирга баҳтесиз қиз мудрай бошлаган эди, бу галати одам тўсатдан уйғонди-да, деди:

— Менга қара, отинг нима? Кеча сўраш ҳам эсимга келмабди,

Оробанинг қизини Заро деб аташарди. У тоңг каби гўзал, тун каби сирли эди. Спантамаънога суюб-эркаланиб, сultonим деб тан олар, лекин қалбининг тубида никоҳнинг биринчи кечаси пайдо бўлган ҳар иккала ҳисни ҳам сақларди.

Сиёвуш авлоди тўғрисида қиз кўп эшинган ва уни ёрқин шуъла сочувчи мағрур паҳлавон деб тасаввур қилган эди. Аммо Спантамаъно бошқача одам бўлиб чиқди. Тўғри, у ҳамма қатори оддий одам эмас, ҳайрон қолдирадиган қилиқлари буни кўрсатиб турибди. Аммо тирик Сиёвуш авлоди Спантамаънонинг ўзини кўрмасдан бурун ўз тасаввуррида яратган сиймога бутунлай мос келмасди. Хотини уни ҳали ҳам англай олмасди.

— Сени бундай деб ўйламаган эдим,— деди эрига Заро.

— Шундайми?— у кўзларини очди. Қўзлари гамгии эди.— Мени бошида шохи бор деб ўйлабмидинг?

У нима деб жавоб қайтаришини билмай, жимиб қолди. Ким билади, агар Спантамаъно ўзи жумбоқнинг учини топиб бермаганда хотинидаги иккى хил туйғу нималарга олиб келишини ким билсин. У хотинининг бошини ўзига бурди-да, унинг қора қўзларининг туб-тубига тикилди.

— Мана бу ерингда ёмон фикрлар бор,— деди хо-

тини пешонасига құл теккизиб.— Яхши әмас. Мана булар сени мен билан келиштириб туради.

Сиёвуш авлоди хотини олдига бир қовуч жилодор тошин сочиб юборди-да, бир оғиз ҳам сұз айтмай, саройдан гойиб бўлди. Заро ҳайратдан қотиб қолғаи эди.

Заро Спантамаъонинг бу қадар бадавлатлигини билмас эди. Уч кун илгари хасис ва ўз фойдасини биладиган отаси қизини Панжакентнинг қашшоқнамо ҳокимига беришга рози бўлганидан ажабланган эди. Отасини, эҳтимол Бесснинг Навтакада пайдо бўлиши билан боғлиқ бирор нарсани кўзда тутиб шу ишни қилгандир, деб ўйлаган эди. Спантамаъно ҳокимнинг дўсти ҳисобланарди.

У отасининг шошқалоқлик билан қилган ишидан порози эди. Умрининг охиригача бўм-бўш ва совуқ Панжакент қалъасида яшаш тўғрисидаги фикрнинг ўзиёқ бутун вужудини музлатиб юборарди. Аммо отаси нима қилаётганини билганлиги кўриниб турибди. Қиз бойлик ҳамма нарсани ҳал қиласи деб ҳисобланадиган, кармони тўла одам иззат-ҳурмат, меҳр-муҳаббатга лойиқ деб қараладиган, пулсиз одам эса энг паст деб муомала қилинадиган мұхитда тарбия кўрган эди. Ақл бу ерда мутлақо ҳисобга ўтмасди. Тўғрироғи, фаровон ва тўқин-сочин яшаш даражасига етган одам ақлли деб қараларди. Заро ҳам аямай олдига сочиб ташланган товланувчан совуқ тошлар баҳосини яхши биларди. Булар ўт ловиллаб турган иссиқ уй, шифтигача тўлдирилган омбор, қимматбаҳо кийим-кечак, уни Суғдиёнанинг энг машҳур аёли қилиб ҳамманинг ҳасадини қўзғайдиган омилларни ифода қиласди.

Заронинг ҳамма шубҳа ва иккиланишлари тарқаб кетди. Ороба кириб келганда, у сочилиб ётган ёстиқлар устида ётганча, ҳаяжон билан ёқут, марварид ва дурларни битта-битта териб олмоқда эди. Отаси индамай чўкка тушди. Иккаласининг қўллари тош уюми устида учрашди, кимнинг қўли қаттиқроқ титраётганини айтиш қийин эди.

— У қаерда?— тантанали сукутни бузиб хириллади Ороба. Қиз тезроқ жавоб бера қолмади, сўнгра энди уйқудан уйғонгандай, ҳали кўрган ажойиб түшининг парча-пурчалари бошини айлантираётгандай хира товуш билан деди:

— Қим?

ИСКАНДАРМИ ЕКИ БЕСС?

— Ҳал қилювчи фурсат яқын,— деди
Хариклия,— ҳозир ҳаётимизни Мойра
тарозуга құйыб түрибди.

Гелиод, «Ҳабаш аәл»

Спантамаңың боқибекам одамдай шошилмасдан, охиста одимлаб саройдан чиқди. У қүрғон девори устиды айланыб, тоза ҳаводан нафас олмоқчи ва Заро ёнига қайтмоқчи эди.

Аммо түсатдан рўпарасида Вахшунварта пайдо бўлди. У нимадандир ташвишда эди. Спантамаңо гул-гул очилиб табассум қилди, гўё: «Мана, кўрдингми? Қилган ишим сенга хуш келмадими?»— деётгандай кўз қисиб қўйди. Вахшунварта хавотирланиб атрофга қараб олди-да, қуруққина деди:

— Кўнгилхушлик қилишни шундай пайтда бекор бошладинг.

— Бир гап бўлдими?— мулойимлик билан сўради Спантамаңо. У ёмғирдан кейинги ниҳолдай яшнаб турарди.

— Сен Оробанинг қизи билан овора бўлиб ётганингда, дўстимиз Бесс ўзини шоҳ Артахшатра Тўртинчи деб эълон қилиб, бошига олтин тож кийди,— деди қовоғини уйиб бақтрий.

— А?— Спантамаңо кўкрагидан мушт егандай чайқалиб кетди ва зўрға ўзини тутиб қолди.— Нега шу чоққача айтмадинг, отахон?— деди лабларини қимтиб.

— Уч марта одам юбордим, лекин сен ҳеч кимни єнингга йўлатмабсан.

Спантамаңо кўзларини юмди ва бир муддат шу ҳолда турди. Сўнгра хўрсанинб, энсиэ кафти билан ўзини силади ва Вахшунвартага ўйчан назар солди. Бақтрий бир лаҳзада ўз авзойи-руҳиясини ўзгартгани бу ажойиб инсоннинг иродасига қойил қолди.

— Бўлти,— деди тишлари орасидан суғд.— Пешонада борини кўрамиз.

У даҳшатга тушган бақтрийни қолдириб, ортига бурилди-да, ҳеч гап бўлмагандай охиста, шошилмасдан, сарой томон йўл олди. «Бесснинг куни битди», гудурлади Вахшунварта. Чол яна атрофга қараб ол-

ди-да, чаққонлик билан бурчак ортиса ўтиб, ғойиб бўлди.

Сиёвуш авлоди қўлларини орқага қилганча, шошилмай хотини ёнига келди. Уни кўриб, Заро тезлик билан оёқларини йигиб олди ва бошини эгиб, ибо билан жилмайди. Эри туҳфа қилган ақиқларининг илиқ шуъласи унинг тимқора кўзларига ўтгандай, лабларида эса қирмизи лаъллар шуъласи жилва қилаётгандай эди. Спантамаъно ёнганиб, унинг муаттар ҳид таратиб турган тимқора соchlарини силадида, очиқ эшикдан айвонга чиқиб кетди.

Айвондаги гиламга чўзилди ва мушти устига иккичи муштини қўйиб, иягини унга тираганча, чўзиб-чўзиб ҳуштак чала бошлади. Хотин унинг ортидан ҳайрон бўлиб қараб турарди. У инмадан порози? Қимматбаҳо совғалар ундан эрига иисбатан меҳрибонлик кўрсатишни талаб қиласди. Заро бир неча марта айвонга чиқиб, овқат емайсизми, деб сўради.

— Кейин,— деди қисқа қилиб.

Узича, уни силаб-сийпаб эркалаш керак, деган қарорга келди. Лекин узоқ иккилапиб турди, тортишчиқлик устун келмоқда эди. Ниҳоят тортишчиқликини ёнгиб, унинг ёнига чўккалади ва ўқувсизлик билан елкасидан қучди.

— Кейин,— деди эр хотинини беозоргина пари сурниб. Келинчак хўрлиги келиб, ииғламоқдан баттар бўлиб чиқиб кетди. Спантамаъно кечгача айвонда шу аҳволда ҳуштак чалиб ётди, унинг пима ҳақида ўйлаганини ҳеч ким айтиб беролмас эди. Қеч кириб, қоронги тушгач, Заро яна унинг ёнига келиб, журъатсизлик билан, ётмайсизми, деди.

— Кейин,— гулдиради Спантамаъно,— яхшиси кучли мусалласдан олиб кел.

Кучли мусалласе ёки ёввойи наша уругининг тутичи гамга тўлган юракка осойишталик багишлиар эмиш. Татиб кўрса қандай бўларки?

Заро мусалласди кўзачани олиб келди ва ўзи қадаҳини тўлдириди. Спантамаъно бир қултум ичди-да, яна ҳуштак чала бошлади. Бу ҳуштак Заронинг жонига тегди. У елкасини қисди ва чиқиб кетди. Ҳа, Ороба қизи ўз эри кўнглани билолмаётган эди. Унда яна совуқ бегоналник туйгуси уйгоиди.

Аммо у бу туйгуга эрк бермаслиги керак эди — қимматбаҳо қутичага яшириб қўйилган жавоҳирлар шуни талаб қиласди. Шу билан бирга, булардан

ташқари, Зарони қандайдир күч айвонда ётган одам ёнига тортаётганди. Турли-туман фикрлар гирдебида толиқиб, ўринга кириб ётди.

Суғд нима қиласын билмасди. У очликдан күзи қоига тұлған сиртлонлардан қочиб, ўзи томон югурриб келаётган йиртқич йўлбарсга дуч келиб қолган одамга ўхшарди.

Форсларми ёки юнонларми? Спантамаъно унисини ҳам, бүйисини ҳам истамасди. Унинг ўзи Суғдиёна ҳукмдори бўлишга итиларди. Сиёвуш авлоди сифатида ўзига тегишли бўлган подшолик тахтига эга бўлишни орзу қиласди. Ҳа, ўз мамлакатини ўзи бошқаришни истарди! Спантамаънодан икки қудратли кучдан бириши ташлаб олишини таңгриларнинг ўзи хоҳлаган бўлса керак. О, иблис! Ишлар шу қадар чалкашиб кетдики, бу ҳолатда ҳатто кекса догоули, разолат, зулмат ва фаҳш тенгриси Ахраманинг ўзи ҳам ҳеч нарса қилолмаса керак.

Бесс томонни олсими? Бесс ўзини Шарқ ҳукмдори деб эълои қилди. Яиги подшога Суғдиёнада таянч бўладиган ишончли одам зарур. У Спантамаънон шу мамлакатга поиб қилиб тайинлайди. Якши-а!.. Аммо... унда Спантамаъно ўз мамлакатининг ярим ҳукмдори бўлиб қолади, у бўлса ўзини ўлканнинг якка ҳукмрони ўринда кўришинистайди! Бундан ташқари, бу жўжакхўрöz Артҳаштра тахтда узоқ турга олармикни? Дориёвушни Искандарга бас келоммаган экан, Бесс сира ҳам унга бардош бера олмайди. Эртами, кечми уни ер юзидан супуриб ташлайдилар, у билан бирга Сиёвуш авлоди ҳам тутундай йўқ бўлиб кетади. Демак, Бессга қўшилишнинг фойдаси йўқ.

Шундай қилиб, форслар эмас, юнонлар, Искандар томонга ўтсими? Ким билади унинг мақсадими? Форс қўшини қолиқларини тор-мор қилиб, бутунлай ортига қайтиб кетмоқчими? Ёки юнон шоҳи ҳам Аҳмонийларга ўхшаб Мароканд ва бошқа шаҳарларга ўз лашкарларини жойлаштирадими? Унда нима бўлади? Искандар, шубҳасиз, Суғдиёна ҳокими қилиб Спантамаънони тайинлайди. Спантамаъно яна ўз давлатининг ярим ҳукмрони бўлиб қолади.

Калаванинг учи топилди. Ота-боболари мамлакатини ўзи хоҳлаган тарзда бошқаролмаслигини сезниш туйғуси шуҳратпараст Суғдининг қонини қайна-

тиб юборди. Шунинг ўзиёқ унда форсларга ҳам, юонларга ҳам қарши чексиз нафрат қўзғатар эди.

Шундай қилиб, у тайинли бир қарорга келолмади. Унинг ўринида бошқа одам бўлганда ўз самарасиз хаёлларидан ғазабга келиб, шошқалоқлик билан иожўя қадам қўйган бўларди. Аммо Спантамаъно беҳисоб майда камчиликлари бўлишига қарамай, иш асосий масалага келганда ўзининг бронза ханжари каби шафқатсиз ва совуққон бўла олар эди. У ўзиғдаги сабрсизликни, ҳозироқ ҳаракат қилиш истагини, кўксида жўш ураётган туйғулар бўронини бо-сиш чорасини беозор қўшиқдан тоиди:

*Қўзага тегди ҳижрон,
У уч бўлинди шу он.*

Спантамаъно кутишга қарор қилди. Пайти келиб, шароитнинг ўзи нима қилиш кераклигини кўрсатади. Уша пайт келганда Спантамаънонинг нимага қодирлигини ҳамма кўради. Суғд шу қарорга келди-да, мусалласини ичиб тутатди (ҳақиқатан ҳам қайгуни тарқатар экан, отангга лаънат!) ва бир кўришдаёқ чин дилдан севиб қолган гўзал хотини ёнига кириб ётди.

Бундай аламли фикрлар бу кечада битта Спантамаънони безовта қилиб қолгани йўқ. Воқеаларнинг ўзаришини Вахшунвартга ҳам кутмоқда эди. У ҳам Спантамаъно сингари форсларни ҳам, юонларни ҳам хоҳламасди. Агар навқирон ва жўшқин сүғд курашларга тайёрланиб, уларда фаол қатнашишини чамалаётган бўлса, кекса ва эҳтиёткор бақтрий ўзини, оила аъзоларини ва мол-мулкини форслардан ҳам, юонлардан ҳам эсон-омон сақлаб қолиш ҳақидагина бош қотираради. Шарқ томонда, тоғ кўли яқинидаги Шоши-Миҳра қояси унинг эсига тушди. Вахшунвартага содиқ ҳокимлардан бири қоя тепасига мустаҳкам қўрғон қурдирған эди. Вахшунвартага оила аъзолари билан шунга бекиниб олиш ва шу ерда яхши кунларни кутиб ётишга қарор қилди.

Бессга келсак, тун бўйи ўзини қўярга жой тополмай, хона бўйлаб юриб чиқди. У аҳмоқ эмасди. Қўл остида қўшини бор. Аммо Искандарга қарши чиқишига журъати йўқ эди.

Ороба ҳам узоқ вақт ухлолмади. Навтака ҳоки-

мининг фикри соддалиги билан ажралиб турарди. У ким голиб чиқса, шунга қўшилишга тайёр эди.

Бир-бирига мутлақо ўхшамаган тўрт киши, шулардан бирининг гақдирини бир ёқли қилиб, қолганинни ҳаралатга келтирган янги тонгни ана шундай кутиб олди.

Илгари бу икки бақтрийни Навтакада ҳеч ким кўрмаган эди. Аввалроқ бўлганида сўраб-суриштirmай қўймасдилар-а, лекин ҳозир шаҳарда Бақтриядан келган тўда-тўда бегона одамлар изғиб қолишганди, шу сабабдан шубҳали савдогарларга ҳеч ким ёътибор бермади.

Улар индамай бозор кезиб юрар, ҳеч нарса харид қилишга ҳам, сотишга ҳам интилмасди. Улардан бирни баланд бўйли, озғин, бурни катта ва сочи ўсиқ, иккинчиси паст бўйли, кал ва семиз эди. Улар кимнидир излаётганга ўхшар, ҳеч бир бақтриялик тушиунмайдиган гилда ўзаро секин гаплашиб олишарди. Улар ҳамма нарсага назар солар, лекин ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамасди.

Ғайритабии савдогарлар бозорни айланиб, емакхонага киришди-да, бу ердагиларнинг диққатини тортмаслик учун қоронгироқ бурчакка бориб ўтишиди. Ошхонада ҳам, ўн кишидан ортиқ одам тўпланинг ҳар қандай жойда бўлганидай, ғовур-ғувур эди. Атроф қишлоқлардан келган деҳқонлар, чакана савдогарлар ва ҳунармандлар ўз ишлари ҳақида сўзлашардилар.

— Ҳеч нарсага яқин йўлаб бўлмайди, ҳаммаси қиммат.

— Нимасини айтасиз. Мол кам, барини форслар тортиб олди.

— Улардан қачон қутулар эканмиз?

— Яқин қолди. Искандар келади. Ана шунда...

— Искандар келса яхши бўлади деб ўйлайсизми? Оқ ит, қора ит — бари бир ит.

— Форсларни ҳам, юнонларни ҳам кераги йўғ-а...

— Бу тўғрику-я, лекин бўлмаяти-да...

— Балки бўлиб қолар?

Эшик олдида ўрта ёшлардаги сурд аскари ағрайиб қулоқ солиб турган қишлоқликларга Гавгамели жаңги ҳақида ҳикоя қиласади.

— Демак, сизлар яхши жанг қилғансизлар? — де-

ди озғин киши сұхбатға аралашиб, құллари қоп-қоралигидан у темирчига ўхшарди.

— Бұлмаса-чи! — мағур жавоб қилди навкар.—
Биз күрсатыб қўйдик ярамас юнонларга.

— Шунинг учун улар Бақтрагача орқангиздан қувиб келган экан-да,— киноя қилди темирчи.

Навкар уятдан қизарип кетди.

— Эй, сен,— тұңғиллады газаб билап,— бу сенинг ақлиниг етадиган иш эмас.

— Албатта, ақлим етмайди,— рози бұлди уста.—
Қочгииг келгандан кейин нега қочмаслик керак?
Дүнё кепт. Ериниг чеккасигача қочиб кетавериш мумкин.
Айтишларича, Искандар ҳадемай бу ерга етиб келади. Энди қайга йўл оласизлар, жасоратли жангчилар? Абадий қор босиб ётадиган шимолгами? Еки шарққа, қийин қўзлилар мамлакатигами? Еки жаңубуга, ҳиндлар томонгами?

Қишлоқликлар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбориши. Навкар ўзини йўқотиб қўйди ва муштини қисди.

— Ҳеч қаерга кетмаймиз,— деди қовоғини уйиб.—
Биз Эрондан кетдик, чунки форсларни ҳимоя қилишини истамадик. Бу ер эса ўз еримиз, агар юнонлар бизга қарши урушадиган бўлса, энди ўзимиз учун жанг қиласиз. Шуни билиб қўй. Спантамаъно буюрса бас.

— Сен Спантамаъно қўшиниданмисан?— деди темирчи ҳурмат сезилиб турған қизиқсиниш билан. Бу сўзлар айтилганда бақтриялик савдогарлар бир-бираға қараб олди.

— Ҳа,— деди навкар.— Ҳўп, яхши қолинглар, мен қўргонга бориним керак.

У ташқарига чиқди, икки савдогар ҳам билдири-май унинг орқасидан эргашди. Баланд бўйлиси суғдга етиб олди ва қўлига туртди. Навкар ўгирилиб қаради.

— Биродар,— деди савдогар,— мен Спантамаънонинг дўстиман. Лекин бу ерда мени ҳеч ким танимайди. Шунинг учун қўргонга киришим қийин. Мана шу хатни Спантамаънога элтиб беролмайсанми? Уни ўқиб, келганимни билади-ю, мени қабул қиласди. Елвораман, агар мен учун қилмасанг, ўз йўлбошчинг Спантамаъно учун қил. Мен савдогарман. Но-дон одамлар савдогарни хасис дейдилар. Ундай эмаслигини сенга исбот қиласман.

Бақтрий навкарга олтин ташга узатди.

— Спантамаңынинг дүсти үчүн ҳамма? ишга төйірман! — хитоб қилди хурсанд бұлған навкар танға ва энсиз халтачани қўйнига яшира туриб. — Агар жаңиб ҳоким төпіб кел деса, сени қайдан топамай?

— Ҳозир ўзинг чиқиб келгап емакхонадан.

Навкар узоқлашгандан кейин бақтрийлар бирнеккинчисига юночалаб деди:

— Е Спитамен рози бўлади...

— Еки бошимизни кесади,— қўшимча қилди ўрготи.

Суғд омонатга хиёнат қилмай хатни Спантамаңынога келтириб берди. У ажабланди ва «дўсти» ҳақида навкардан батағсил сўраб-суриштириди. Кейин унга жавоб берниб, халтачани очди-да, папирус ўрғанини ёзи. Мактуб форс тилида ёзилган эди. Унинг дастлабки сўзлари ёқ Спантамаңыни ҳайратга солди.

«Искандар Зулқарнайи буюк Сиёвуш авлодига салом йўллайди,— ўқиди Спантамаңи ўз кўзларига ишонмай.— Шод бўл! Сенинг фазилатлариниң ҳақида кўп эшиздим ва сени Сугдиёна баҳодир эрлари орасида энг олижаноби деб биламан. Шунинг учун ҳам муқаддас мамлакатингдаги бошқа аъёнларга эмас, сенга мурожаат этмоқдаман. Тағри Аммон ўғли сенга нима дейнишини диққат билан эшиш...»

Спантамаյно терлаган мағлайини кенг енги билан артди ва ўқиша давом этди:

«...Ўз халқимининг ғами мени оталар юртими тарқ этиб, Дориёвушга қарши уруш йўлларидаи боришига мажбур қилди. Форсларниң юночларга қанчалик зулм ўтказганилари, муқаддас ибодатхоналарни қайдай ҳақоратлаганилари сенга матълум. Аҳмонийлар авлоди бор экан, дунё ҳалқлари осойишта яшай олмайди. Худолар мендан бу лаънати авлодни қириб ташлаш ва ҳамма ерда шодлик ва фаровонлик бунёд этишини талаб қилмоқда. Шамол кулини учирив кетгацдай, мен Эрон босқиичиларини сунуриб ташладим ва кўплаб қабилаларни форслар зулмидан озод қилдим. Лекин ҳали душман бутунлай яичиб ташлангани йўқ. Қондошининг қотили ноиб Бесс ҳали тирик, Навтакала иисиб ётибди...»

Сиёвуш авлоди бошини кўтариб, титроқ қўлий билан

лан қадаҳни тўлдирди-да, уч ютум қилиб бўшатди ва яна хатга эгилди.

«...Бесснинг сенга таянишини билганимдан кейин бир ғамимга юз ғам қўшилди. Наҳот Бесс сенинг ҳам душманинг бўлмаса, ў, Сиёвуш авлоди? Наҳот Суғдиена тахтини ота-боболарингдан Аҳмонийлар тортиб олмаган бўлса? Нега сен бир кун келиб ўзингни чақадиган заҳарли илонни кўкрагингда иситиб қўтариб юрибсан? Наҳотки сен томонга лабларида биродарлик табассуми билан келаётган кишига қарши қонхўр Бесс томонда жангга киришни истасанг? Наҳотки иккаламиз ҳам ёмён кўрган разил одамнинг қонхўрлик ишини тўхтатишида менга ёрдам бермасанг? Менинг жангчиларим беҳудуд юришларда толиқди. Агар разил Бесс орқамда қилич ўқталиб, ҳавф солиб турмаганда, аллақачон ўз ватанинга қайтиб кетган бўлардим. Юрагимда суғдларга қарши нафрат ҳам, бошимда ёмон фикр ҳам йўқ. Бессни жазолайману ортимга қайтиб кетаман, зотан мени қадрдан уйим чорламоқда. Кейин Суғдиёна сеникни бўлиб қолади. Шу галларимни ўлаб кўр, биродарим Спантамаъно...».

Суғдининг қўлидан хат тушиб, ўзи тахта бўлиб қолди. Сўнгра сапчиб ўрнидан турди-ю, ташқарига югорди. Лекин оstonага етганда ҳушига келди, ўзини босиб, журъатсиз қадам қўйиб орқага қайтди. Искандарнинг сўзларида ҳийла йўқмикан? Йўқ, наҳот таңгри Аммон ўғли ўз лафзини ёлғон билан булғаса? Нега бундай қилмас экан? Атрофинингдаги ҳамма нарса ёлғон билан қоришиб кетмаганими ахир?

Спантамаъно янглиш қадам қўймаслик учун Да-тафари, Ороба, Вахшунварта ва кекса бақтрий каби эҳтиёткор, таниқли суғд Хориенни чақиртирди. Искандарнинг мактуби уларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди, ўйлашга мажбур қилди. Ҳаммасини бир нарса безовта қиласи: Зулқарнайнинг хатидаги гаплар ростми? Балки у форслар, суғдлар, бақтрийларнинг бирлашган кучларини бўлиб юбориб, кейин битта-битта қириб ташлаш режасини тузгандир.

— Бир қарорга келиш қийин,— пўнғиллади Вахшунварта,— нима қилишини билмайман.

— Мен ҳам,— унга құшилди Хориен.

— Лекин бары бир бир тұхтамға келиш керак,— хитоб қылды Ороба.— Гап шундай экан, наҳот биз ақмоқ бўлиб кучсизлар томонға ўтсак. Жин урсин ўша Бессни! Ороба форслар замонида ҳам ёмон яшагани йўқ. Ўйлайманки, юнонлар давридаям ёмон бўлмас. Бессни тутиб беринглар — иш тамом, вассалом.

— Ороба ҳақ,— секингина деди Датафарн.— Бесснинг қўл-оёғини боғланглару Искандарга топширинглар. Битта ит камаяди, вассалом.

Спантамаъно бирдан Датафарнга ўгирилиб, ҳайратли назар ташлади.

«Ҳа, оғайни,— кулимсиради ичида,— тилинг ўткир кўринади. Биз ҳали сен билан ёруғ дунёда тил топишамиз, кўриб турибман».

— Хўш, шундай қилиб, Хориен, Вахшунварта, қандай маслаҳат берасизлар?— жаҳл билан сўради Сиёвуш авлоди.

— Узинг ҳал қил,— такрорлади Хориен.

— Тулкилар,— ўзини тутолмади Панжакент ҳокими.— Ўзим ҳал қиласман, лекин иш ўнгидан келмаса, мени тошбўрон қиласизлар. Шундай эмасми?

Улар индашмади. Шу пайт қаср дарвозаси томондан шовқин-сурон эшитилди. «Спантамаъно! Спантамаъно!» қичқиради оломон. Қўрқиб кетган хос соқчилар пайдо бўлди. Улардан бирининг хабар беришича, калтак ва болта билан қуролланган минг ёки иккниң шаҳарлик дарвоза соқчилари қаршилигини ёриб ўтиб, қасрга кирибди. Улар Спантамаънони кўришни исташаётган эмиш.

— Нима учун?— сўради Панжакент ҳокими.

— Билмадим.

— Спантамаъно! Спантамаъно!— гувилларди оломони.

Улар чақирган киши эпчиллик билан ўрнидан турди-да, тез-тез юриб айвонга чиқди. Ранги оқаргац, дарғазаб, ҳамма нарсага тайёр эди у.

У пайдо бўлиши билан оломон бир зумда жимиб қолди. Фақат қора, малла ва оқ сочли бошлар тўдаси узра бир-бирига урилиб, жаранглаган калтак, найза ва болталар чайқалиб турарди.

— Мана мен,— жарангдор овсизда қичқиради Спантамаъно.— Менда нима гапларинг бор?

— Форслардан ҳимоя қил! — яна чувиллади оло-
мон.

— Бир гап бўлдими?
— Тиңчилик беришмаянти!
— Бизни талашяпти!
— Аёлларимизни ўғирлашяпти!
— Болаларимизни олиб кетишяпти!
— Молларимизни тортиб олишяпти!
— Нима учун менга мурожаат қиляпсизлар? —
жадъ билан деди Сиёвуш авлоди.— Сизларнинг ўз
ҳокимларигиз бор,— Спантамаъно ёнида пайдо бўл-
ган Оробани бармоқ шуқиб кўрсатди,— сизларни та-
ловчилардан мана бу ҳимоя қилсин. Узимининг ишла-
рим камми, яна бу ерда сизлар билан овора бў-
лайми?

Унинг сўзлари бу одамларни хижолатга солди,
хафа қилди шекилли. Оломон ичра похуш шовқин
таралди. Жундор кўкраги очиқ, офтобда қорайнб ку-
йиб кетган чол олдинга чиқди.

— Йўқ, Спантамаъно! — деди у баланд овозда.—
Фақат сен бизни форслардан ҳимоя қила оласан.

— Нега мен? Аҳмоқ калланга бу гап қайдан
келди сен қари тўйканнинг?

Спантамаънонинг бу қаттиқ гапи навтакаликни
сира хижолатга солмади. У навқирон лашкарбоши-
нинг кўзларига бемалол тикилиб турарди.

— Бизни ҳимоя қилиш бурчинг, Спантамаъно,—
деди чол қатъият билан.

— Бурчим?— Чоининг сурбетлиги Спантамаъно-
нинг газабини қўзратиб юборди.— Лаънати, панжа-
кентлик эмассанки, мен сен учун жонимни жабборга
толширсам. Менга ўз панжалакентликларим (уларни
ҳам ер ютсиз) тинчлик бермайди-ю, бу ерда сиз ҳам
борми?

— Ха, сен мажбурсан,— деди чол қатъий.— Биз-
ларни Беседан халос эт, деб илтижо қилаётганимиз
йўқ, сендан талаб қиляпмиз!

— Талаб қиляпсиз?— Спантамаъно хохолаб ку-
либ юборди.— Хўши, Ороба, кушинг битиби. Кўриб-
турибманки, бутун ҳалқинг ақлдан озибди. Айтинг-
ларчи, яхшилар, нима учун ўз ҳокимингизга айтмай,
ҳимоя эт деб мендан талаб қиляпсизлар?

— Чунки сен Сиёвуш авлодидансан! — газаб би-
лап қичқирди чол.— Чунки сен қадимий Суғдиёна-
подшолари уруғидансал. Чунки ота-боболарингни ме-

шинг ота-беболарим бокиб келгән! Чүнки төмириңдеги ҳар қатра қонинңда бизнинг аждодларимиз ўтирган анорлар шарбати бор! Чүзки халқ битта сенга ишопади! Сен ўзингни панжакентлик дедингми? Иўқ! Сен панжакентлик ҳам, павтакалик ҳам эмассан — сен сугдсан! Биз сенинг олдингда қанча бурчли бўлсак, сен ҳам бизнинг олдимизда шундай бурчлисан! Сенинг ўз ишинг бўлиши мумкин эмас, бизнинг ишимиш бор. Гапимни тушундиянгми!

Спантамаъно лабидаги табассум сўнди. Навтакаликинг гапидан ҳайратга тушиб, олдироқ юрди-да; шамолда қорайган юзларга диққат билайн пазэр солди. Шу чоққача у фақат ўзини ўйлаган, бу одамлар ҳақида мутлақо ўйлаб кўрмаган эди. Илоҳий Сибўиш авлодидан бўлғанилигини шараф деб биларди, лекин бу унга қандайдир мажбурият ҳам юклар экан.

— Спантамаъно гапингиши эшинали,— қичқирди у титроқ овоз билан,— гапириңг!

Сочлари оқарган навтакалик киши бир жувонинг қўлидан тутиб, Спантамаъно лойига олиб келди, бошидаги дагал ёничиқни олиб, таъзим қилди-да, орқага чекинди.

Спантамаънонинг дастлаб кўзи тушгани нарса аёл кўксидаги икки қопали жароҳат бўлли. Спантамаънонинг кўзлари на тўзгиб кетган қора соchlарин, на катта-катта шаҳло кўзларни, на гўзал, аммо ҳоргии юзларни, на нозик кўзлардаги кўкаргани жойларий, на қорин ва тақимидаги тилниган-қорайган калтак изларини кўрар, кўз олдила фақат икки бўлак қилиб кесилган анор палласи каби юмaloқ қип-қизил жароҳатгина турарди.

— Бу ўғлим Баронинг хотини,— дейя чол ҳўнграб юборди.— Тўрт кун бурун сувга чиқди-ю, қайтиб жемади. Уни форслар тутиб олганини қўшиним кўрибди. Баро бориб Бесснинг оёқларини ўпди. Бесс бўлса Барога: «Бунча қизганчиқ бўлма. Сен бу хотин билан уч йил қўнгил очгансан, менинг аскарларим уч кун майшат қила қолсин», деб жавоб берибди. Вугун эрталаб келининилг ўзи уйга кириб келди. Улар ёрмак учун бунинг кўкрагини кесибдишлар. Йиғланг, одамлар! Ҳосилдорлик маъбудаси Анахита номуси хўрланди. Ҳаёт булоги қуриди. Энди замин муқаддас она сутн билан сугорилмайди. Қургоқчилик, ўлат ва қашшоқлик бошланади.

Чол калима келтириб тиз чўкди. Унга эргашиб юзлаб одамлар калима келтирганча, тиз чўкдилар, чунки форслар аёл сийнасини кесиш билан унинг маъбуда Анахита қиёфасида бутун тирик мавжудотга ҳаёт берувчи оналик ибтиносини ҳақорат қилган эдилар.

Спантамаънонинг боши айланиб кетди. Беихтиёр ҳолда оломонга қараб иккита сўз айтди, бу икки сўз тогда даҳшатли қор кўчкисига сабаб бўлувчи икки тош каби ғазабланиб турган одамлар тўдасини бирдан ўз жойидан қўзғатди.

— Форсларни ург!

Чўққайиб, девор олдида тинчгина ўтирган дахлар тўдаси бирдан ўрнидан турди: юзлаб бронза қиличлар ғазаб билан ярқираб кетди. Бутун Навтака қўлга қурол олган эди: Спантамаъно дахлари ва шахарликлар айрим-айрим ҳолда Бессининг кўп сони қўшинига бас келолмас эди. Лекин бирлашиб катта кучга айланган эдилар. Эрониларни қўргон ичидагам, бозор майдонида ҳам, кўчама-кўча қувиб бориб ҳам, ҳовлиларда ҳам ўлдиришарди. Улар аввал жонжаяҳд билан ўзларини ҳимоя қилишга уринидилар. Лекин қон тўкишга ташна сугд тўдаларига бас келишга қўзлари етмагач, Навтакадан қочиб, бир бўлинма ортидан бошқаси Марокандда мустаҳкамланиш учун тоғ довони сари ҷўзилиб кета бошлади.

Қўзғолон бошланганда Бесс дам олаётган эди. Уни хос соқчиларининг дод-войи уйғотиб юборди. Ношиб деразадан қаради-ю, дарҳол тушунди. У саройнинг ички йўлаклари орқали Хориен томон югуриб кетди.

— Мени ҳимоя қил, Хориен!— ўймакор эшикни оёқлари билан уриб қичқиради. Лекин Хориен жавоб бермас, ноибни излаб юрган сүфдларнинг овозлари борган сари яқинлашарди.

Бесс эпчиллик билан бурчакдан ўтиб, бир зумда Оробанинг ётоғига етди. Унинг юраги жанговар ногона каби гурсиллаб урар, боши ғувиллар, нима бўйлаётганини тушунмас эди. Форснинг ақлига бир фикр — ўлим ҳақидаги фикр қаттиқ ўринашиб олган эди. Ўзининг куни битганини ҳис қилар, шу билан бирга бунга ишонмас, ўзининг ўлишига ишонгиси келмасди. Томдан ташлаб юборилган мушук жон-жаҳди билан ҳавога ёпишгандай у ҳам ҳаётга ёпишар эди.

— Ороба, мени қутқар!— қулфланган панжара олдида бўкира бошлади. Лекин Навтака ҳокими бир-

ров күринди-ю, бидирлай кетди: «Илоҳо гумдон бўл! Сени қутқариб ўтираманми? Қанча қўй-эчкиларимни единг, тўймас, мечкай!» У шу заҳотиёқ яна ғойиб бўлди. Шарқ устидан ҳукмронлиги шунча қисқа бўлган омадсиз Артахшатра Тўртингчи бошқа томонга қараб югуриб кетди ва Вахшунвартга қароргоҳига бостириб кирди. Бақтрий ўз хос соқчилари билан чорпояда ўтирас эди.

— Қадрдоним!— Бесс унинг оёқларига йиқилидди.— Мени яшир! Лаънати Спантамаъно бошимга етади. Нега шу пайтгача унга шафқат қилиб келдим? О, шундай бўлишини билганимда! Заҳарли илон, сотқин, ўз ҳукмдорига қўл кўтарди-я! Нега биз уни олдинроқ билмадик! Охурамазда, мени ўзинг қўлла! Мени яшир, Вахшунварт! Наҳот Бессга раҳмимиг келмаса?

— Раҳмим келмайди,— бўғиқ оҳангда деди руҳоний.— Сен жазога лойиқсан. Спантамаъони сотқин деб айблама. Бунга ўзинг гуноҳкор эмасмисан? Икки юз йил илгари, Аҳмонийлар келмасдан бурун Суғдиёна халқи қаҷдай содда, ростгўй, қандай самимий эди. Уларни бузиб, ёлғончилик, фисқ-фасод, макр заҳари билан заҳарлагаш сиз ўзингиз эмасми? Сен Спантамаъони заҳарли илон деб айтдингми? Бу ҳинарии Спантамаъно сизлардан, фирибгар ва қонҳур Аҳмонийлардан ўрганимадими? Уни ўзингиз кўкраганигизда асрагансиз, у энди ўзингизнинг заҳрингиз сингиб кетган ўтқир тишлигини баданингизга санчиб турганда йиғлашдан бошқа чорангиз йўқ.

— Сен ҳам унинг томонидамисан?— Бесс ўрнидан туриб, Вахшунвартага ташланди, лекин хос соқчилар уни тениб юборишиди. Залга Спантамаъно бостириб кирди. Орқасида йигитлари қисилишиб турарди.

— Мана, у қаерда экан!— Сиёвуш авлодининг овози жаранглаб кетди.— Ушланглар уни!

Бесс бурилиб, белидаги ханжарни олди-да, суғдга томон ҳўқиздай ташланди. Бир уришда Спантамаъони чилпарчин қилиб ташлайдиганга ўхшарди. Аммо эпчил суғд қоплондай енгиллик билан ўзини четга олди ва эгилиб рақиби қўлидаги пичоқни узун ханжари билан уриб тушириди. Жангчилар ноибининг қўлларини қайриб, судраб кетдилар.

Кечқурун Спантамаъно ҳузурита баланд бўйли, наққирон навтакалик йигит кириб келди. Унинг бор-

йўқ кийими титилиб кетгап - тери чолвордаи иборатъ эди. Тўзғиган соchlари ғамгин кўзларига тушиб туарди. Эндини сабза ура бошлаган мўйлабларида тер зарралари ялтиради. Қалин лаблари қаттиқ қисилган, серпай, бақувват қўлларини орқасига қилиб турарди.

— Менинг отим Баро,— ғамгин ғулдиради у. Бу форслар хўрлаган ҳалиги жувоннинг эри эди.

— Гапиравер, жигарим,— деди Спантамаъно мөхрабонлик билан.

— Дувёда ҳамма нарсадан кўнглим - совиб кетди,— алам билан деди Баро.— Хотинимни севаман. Йекин ушиг ҳаром вужудини кўрганимда, у гуноҳкор бўлмаса ҳам, пичоқ тиқиб олгим келади. Навтакадан бош олиб кетсан яхши бўларди. Мени хизматинга ол. Бессдан мен учун қасос олдинг. Шу куидан бошлаб сентирик бўлсанг тирикман, сен ўласанг бирга ўламан.

— Хизматга оламан, Баро!

Клитарх сўзи:

«Биз Бақтрадан чиқиб, Оксега етдик. Бу дарё катта ва чуқур, кенглиги икки минг қадамга яқин, оқими жуда тез. Кўприк қуриш учун яқин брада ўрмён йўқ, шунинг учун терилардан катта-катта қоплар тикиб, уларни сомон ва қуруқ ток навдалари билан тўлдиришга тўғри келди. Қопларни ўнгадан қилиб боялаб, устига қамиш тўшадик ва шу соллар билан одамлар, отлар ва юкларни Оксининг нариги қиргогига олиб ўтдик. Кечув беш кун давом этди. Шундай қилиб, сугд заминига қадам қўйдик».

— Ҳа, Александр! Фарнух билан Дракил олий мукофотга лойиқ одамлар. Улар бақтрий савдоғарлар кийимида Навтакага бориб, мактубинги Спантамаънога тоширганлар. У форсларини тириқтириб, Бессининг қўл-оёғини боғлаган.

— Спитамен менга ишонибдими? Мен уни ақллироқ бўлса керак деб ўйлагандим. Қейин нима бўйибди?

— Спитамен Фарнух билан Дракилга, боравенинглар, Бессин ўз қўним билан тошираман, дебди. Ўчрашув тайин қилинган қишлоқка борсак, у ерда йўқ экан. У Бессин қишлоқ аҳлига, қараб туринглар,

леб топширибди-да, ўз бўлмаси билан ғойиб бўлибди.

— Ғойиб бўлибди? Қаерга кетиши мумкин?

— Қишлоқликларнинг айтишига кўра, Спитамен сени Марокандда кутиб оларкан.

— Аҳа! Демак, у ўз одатлари бўйича тантана билан кутиб олишга тайёргарлик кўрмоқда. Яхши, майли, сугдлар бизни форслар зулмидан озод қилган халоскорлар сифатида улуглайверсан. Агар кейин бирор ҳодиса юз берса, ким ўз халоскорига нисбатан бир оғиз бир нарса дея оларкан? Шундай эмасми, Птолемайос?

— Шундай.

— Бесс қани?

— Йўлакда кутиб турибди.

— Ў! Олиб кир бүёқقا. А-ҳа! Шунақа экансан-да. Бу ўша Дорони ўлдирган Бессми? Подшога қўл кўтаришга қандай журъат этдинг? Подшони фақат менга ўҳшаган шоҳлар шоҳи суд қилиши ва жазолаши мумкинлигини биласанми? Сен жуда катта жиноят қилдинг, бунинг жазосини тортасан. Олиб кетинглар буни, яхшилаб қўриқлансин. Птолемайос! Саховатли Дракиали гетайраларга таъминот бошлиги қилиб тайинла. Фердикка! Карнайчиларни чақир. Йўлга чиқамиз. Бизни Мароканд кутмоқда.

ИККИНЧИ КИТОБ

ДАҲШАТ ВОДИЙСИ

ИҚҚИ БОШЛИ ҚУШЛАР ШАҲРИ

Мен, Охуримазда, яратган
одам ва қорамолга бой ик-
кинчи фаровонлик маскани
Сүгдшёнадир.

«Зенд-Овест»

Спантамаъно эҳтиёткор Вахшунвартани унатишга ҳар қанча уринмасин, у Марокандга бирга боришини истамади. Сиёвуш авлодига муваффақиятлар тилаб, у билан илиқ хайр-хўшлашгач, шарққа, Шаши Михра қоясига жўнаб кетди. Бақтрийларнинг бир қисми Спантамаъно билан қолиши истагини билдириди. Вахшунвартга бунга қаршилик кўрсатмади.

Авжи ёз. Тун бўйи Зуҳал юлдузи чарақлаб туарди. Қуёш чиққандан уч соат ўтар-ўтмас ҳаво кишини лоҳас этадиган даражада қизиб кетарди. Шунинг учун Спантамаъно тонг-саҳарда Навтакадан чиқди, тоғ ёнбагирлари қизиб кетмасдан довоңга етиб олмоқчи эди.

Зарони олтин суви югуртирилган, усти ёпиқ, юпқа шойи парда тутилган аравага жойлаштириди. Аравага кучли ва хушқад отлар қўшилган эди. Ўлар орқасидан эса беҳисоб чўрилар тўдаси ва хўмрайган ҳарам оғалари эргашиб бораарди. Чилдирма бир маромда бака-бумлар, сурнайлар қувноқ нола қилас, яллачи қизлар эса жаранглатиб қўшиқ айтарди. Отлар чилдирманинг бир маромдаги садосига мослаб одимлаб бораарди. Раҳнамолари рафиқаси ёнидан от чоптириб ўтаётган жангчилар жарангдор овоз билан қичқириб, уни олқишилардилар.

Заро болалигидан иззат-эҳтиром кўрсатишларига кўнишиб кетган, Спантамаъно пайдо бўлмасдан илгари унинг учун ота елкасидан туриб парвоз қилган юксакликларидан кўра баландроқ юксаклик йўқ эди. Дафдаба, зеб-зийнат, аинвойи неъматларнинг хушбўй

жидиу саси мұаттар қылған бугунғи порлоқ, жаранг-дор әдеби олдиде үтгап күнлар жироси нұрсизланаб, раиги үчиб, эриб, тутундай тарқалиб кетди. У Сүғдиёнанинг әңг мұтабар аёлига айланды! Шу шундан бошлаб Заро учун оламда Спантамаънодан яхшироқ ва яқинроқ одам йўқ эди.

Заронинг туйғулари тоғдан оқиб келаётган илиқ, жўшқин ва шиддатли сувни эслатса, Оробанинг ҳаяжонлари кенг ва чуқур дарёнинг водий бўйлаб сокин ва мағрур оқишига ўхшарди. У Спантамаъно Сүғдиёна ҳокими бўлишига ўзини ишонтирас ва фикран яхшилик тангриси Охурамазданинг Оробага йўллаган хайру саховати учун мадҳу санолар айтар эди.

Анча мушкулликлар билан довон ошилгач, Сиёвуш авлоди Заро, Ороба ва бутун қўшинларини Марокандга жўнатиб юборди-да, Баро, Вараҳран ва ўттизга яқин шахсий соқчиларни олиб ўнгга, юон шаҳарчаси томон бурилди. Бу шаҳарчада Ксеркс замонидаёқ Сүғдиёнага кўчиб келган беш минг милетлик юон истиқомат қиларди.

Шаҳарча тоғ ёнбагридаги камсув дарёчанинг икки соҳилига жойлашган бўлиб, атрофи баланд пахса девор билан ўралган эди.

Кунгурали мис дубулга кийиб, қўлида мис совет тутган, аммо тор сүфд иштони ва тери пойафзал кийган элладалик аскарлар Спантамаънодан унинг кимлиги, қаердан ва нима учун келганлигини сугдчалаб синчковлик билан сўраб-суринтиришди.

— Қандай аҳмоқчилик? — деди зардаси қайнаб Спантамаъно.— Қўр бўлдингми, Лисимах, нима бало! Мени танимадингми?

Хар томондан хитоблар янгради:

— У, Спитамен!

— Тирикмисан?

— Қаердан келяпсан?

— Кечир, жаноб ҳоким, танимай қолибмиз. Паллантда ишинг борми?

— Ҳа,— деди Сиёвуш авлоди.— Қалай у, согса ломат, хотиржам юрибдими?

— Албатта! Унга нима бўларди!

Спантамаъно илгари бу ерга кўп келар эди. Уни юонлар яхши билишарди, шу сабабли дўстона дарвоза очиб, меҳмонни ичкари киритишиди.

Шаҳарча гўёки олис Элладанинг кичик бир бурчагига ўхшарди. Бу ерда акрополис — тепалик устида

савлат түкиб турган құрғонча — Афина ибодатхонаси, икчамгина театр, кираверишда Аполлон қайкалчаси үрнатылған мактаб, бозор ва устахоналар растаси, ҳовуз, сув ўтказгич қувурлар ва қабристон бор эди. Алммо, шу билан бирга, бу ушоқ «Эллада» ўзини ўраб турғаш мұхит биләп құшилиб кетганди. Янги мамлақатда ўтган іоз әллік һиллик ҳәтида әлладаликлар құпгина ўзига хос хусусиятларни йүқтөтгап әдилар. Улар пахса деворлы үйлари томинни қамиш биләп ёналиға, узун лозим кияндиган ва гүштни осиёчасига сихда пишириб истеъмол қыладынған бўлиб қолган әдилар. Тилларига эса құпгина маҳаллий сўзлар қўшилди ва томошахона саҳнасига кўпинч сугд сурнайи янграйдиган бўлди.

— Спитаменга салом! — тинимсиз хитоб қиласарди юононлар.

— Салом, салом,— самимий жавоб қиласарди Спантамањо.— Паллант уйидами?

— Уйида.

— Қим у Баланд? — сўради Баро.

— Баланд? — хуничакчақ кулди Спантамањо. Юонча «Паллант» сўзи сугдча «Баланд» сўзига оқангдош эди.— Ҳа, у бу номга муносиб одам. Бўйи мейдан паст бўлса ҳам, ақли баланд. Паллант — бу ерлик юонларининг етакчи доиницманди, менинг эса дўстим.

Паллант Мароканд бозоридан сотиб олган, сак қабиласидан бўлған қул Спантамањони ташиб осма темир панжарани юқори кўтариб, меҳмонларни ҳовлига киритди. Қирқ ёшлилардаги ақлли, оқ юзли, калта қилиб олган патила сочли жиккак одам — Паллант уйдан югуриб чиқди ва Спантамањони маҳкам қучоқлаб олди да, унинг ҳамроҳларига кулиб бош иргади. Вараҳранга кўзи тушиб, ҳам ҳайрат, ҳам қувонч билан сўради:

— Сен ҳам шу ердамисан, Вараҳран? Форслар ҳайдаб олиб кетган эди-ку сени.

— Мени Спантамањо қутқариб қолди,— деди кандакор Вараҳран отасининг дўстини учратганидан хурсанд бўлиб: урушдан илгари Паллант уларининг Мароканд бозоридаги устахонасига кириб турарди.

— Келинини кутмаган бўлсанг керак? — Спантамањо дўстона қоқди юонининг кифтига.— Мена урушда йўқ бўлиб кетди девдингми?

— Спитамен йўқ бўлиб кетармиди? — деди ишонч

билаи Паллант.— Ишонған эдим қайтиб келишингта, янглишмабман. Аммо жуда ўзгариб кетибсан, дұстым! Нима дардинг бор?

— Ҳозир айтib бераман. Шунинг учун келдим. Лекин аввал бизга муздай чалопингдан бер. Ташиналиктан ўлай деянимиз.

Пишлоқ еб, қатиқ ичилгандан кейин иккаласи сершох олма остига ўтири.

— Қулоғингин яхши очиб, овга қулоқ солған бүрідай гапимини эшит, Паллант,— деди Спантамаңын мәйюс. У дүңг пешонасими ҳорғицилик билаи артди ва хұрсиинб қўйди.— Сени күріашымдан, сен билаи дүстланғанимдан бери, Паллант, мана ўн йил ҳам ўтиб кетибди. Шу ўн йил ичида сенга ва бу шаҳарда яшовчи юртдошлиарингга таъни қиласидиган бирон ҳодиса юз берганийт. Қонуиларингиз жуда ҳаққоний. Хатти-ҳаракатларингизни мақтаса арзиди. Сиз жуда меҳнатсевар, ишнинг кўзини биладиган ва оқнл халқсиз. Ҳудолар сизларни чуқур билимлар билаи тақдирлаганлар.

Мен сүғдлар орасында, одамлар айтгандай, шу ерда ўсган энг «ғўр», қатъиятлы сүғдман, мен учун ўзимининг ҳамма сүғдча нарса қадрли. Аммо мен подон ва жохил эмасман, бошқа халқларда мағжуд бўлган ҳамма яхши нарсаларни тан оламан, қабул ҳам қиласман. Агар кўчманчи массагетлар камонни сүғдлардан кўра яхши отса, мен: «Улар биздан яхши отади», деб очиқ айтаман. Агар хоразмийлар қўшиғи бизнисидан чиройли бўлса, мен: «Уларинг қўшиғи бизнисидан гўзал», деб мағрур айтаман. Ҳар бир сүғд, агар елкасида бош ўрнига қовоқ кўтариб юрмаган бўлса, гапимга қўшилади, чунки мен таъкидлаётган нарса ҳақиқатнинг ўзида. Фақат аҳмоқлар, ўз бурнидан нарни кўра олмайдиган арзимас тўнкаларгини мис пичоқни темир пичоқдан, мустаҳкам, пахса уйни тош ўйдан маҳкамроқ деб таъкидлаши мумкин.

Мен тўғридан-тўғри айтаманки, сиз, юнонлар ҳунар ва билимда биздан устунынз. Бизнинг кулолларимиз, темирчиларимиз, тоштарошларимиз, қуролсозларимиз, заргарларимиз, сарой деворларига безак берувчи наққошларимиз ва санам тайёрловчиларимиз сизнинг кулолларингиз ва темирчиларингиздан, қуруувчи ва кандакорларингиздан кўп нарса ўргандилар. Ҳозир сүғдлар тайёрлаётган идиш-товоқлар, қи-

лич ва тангалар ёмоқлаши эмас, аксинча, яхшиланди.

Эҳтимол сизлар ҳам биздан нималардир ўрганиб олганисизлар. Масалан, отга чаққон мениш, отда юриш учун қулай кийим-кечак кийиш, ўқ-ёйдан аниқ отиш, ариқ қазиши ва далаларни дарёдан сугориши, яра-чақани тез даволаш, заҳарли ўсимликларни ажратиб олиш ва ҳатто кучли мусаллас ичишни биздан ўргандинглар, бироқ ҳозир гап бунда эмас. Гап шундаки, мен, суғд Спантамаъно, сизларнинг халқингизни севиб қолдим. Сен сўзлаб берган кўзи ожиз баҳшининг гаройиб достонларини севиб қолдим. Унинг оти Умар эди шекилли?

— Ҳомер,— тўғрилади дўстининг сўзини эътибор билан тинглаб ўтирган Паллант.

— Ҳа, Умар,— тақрорлади Спантамаъно хижолат чекмай.— Гарчи таълимотларини яхши тушунмасамда, донишмандларингиз Шуҳрат билан Афлотунни ҳам севиб қолдим.

— Сокрот билан Платон,— яна унинг сўзини тўғрилади юони.

— Хафа бўлма, менинг тилимга шуниси қулай. Сиз қўлингизда узум бошларини кўтариб ашула айтиб, рақсга тушадиган, «театр» деган майдонда худолар ва одамлар ҳаётидан олинган воқеаларни ифода қиласдиган байрамларингизни ҳам яхши кўриб қолдим. Буларнинг ҳаммаси жуда яхши. Вақти келиб бизнинг ҳам ўз Умарларимиз, ўз Шуҳратларимиз, театрларимиз, билим ва маҳоратда сизнинг усталарингиздан қолинимайдиган усталаримиз ҳам бўлади. Гапимни эшитяпсанми, Паллант?

— Ҳа, Синтамен.

— Шундай қилиб, мен сизларнинг халқингизни севсан эдим, аммо бир кун келиб юонилар сүгдларнинг душмани бўлиб чиқади деб ўйламаган эдим. Бироқ...— Спантамаъно оғир хўрсинди,— бироқ шундай пайт келди, қадроним Паллант. Искандар Зулқарнайи Вахшдан кечиб ўтди (сизлар у дарёни Окс дейсизлар) ва Марокондга қараб ҳаракат қилмоқда. Яқин орада бу ерга етиб келади. Юонилар, айтоқчилар хабарига қараганда, қирқ минга яқин, улар боиндан-оёқ қалин, ўқ ўтмас бронзага ўралиб олишган. Бизда эса, ҳатто чарм совут ҳам оз. Юонилар узун наиза ва темир қиличлар билан қуролланган, сүгдлар эса мис ханжарлар билан... Юонилар жанговар саф-

лениш санъатини эгаллагаш бўлса, биз тартибсиз туда бўлиб жанг қиласиз. Устунлик улар томонда. Агар уруш бошланса...

— Йўқ, Спитамен! — ҳаяжонга келган Паллант иргиб ўрнидан турди ва сүғдии қучди. — Уруши бошланмайди. Александр форсларни бутунилай тору мор қилди. Аммо улар, ўзинг биласанки, бундан ҳам қаттиқроқ жазога мушосиб эдилар. Александр аллақандай маҳаллий. Аҳмонийлар авлодидан эмас. Билинчимча уни Платониниг шогирди Аристотель тарбия қилган. Филипп ўғани халқларни форслар зулмидан ҳалос қилиш ва ҳамма ерда тинчлик ҳамда фароғат ўриятиш учун дунёга келгани. Ўнинг иқтидори шунда. Гар юзига уни худоларнинг ўзи юборгани. Сен унинг ҳақида ёмон ҳаёлда эканлигинидаи афесус чекаман. Ҳали Марокандда форслар кўп. Александр уларни қириб битиргач, ватанига қайтиб кетади. Шундай дошишиманд ва буюк иккни ҳалқ — сиз ва бизнинг ҳалқларимиз қадрданлашиб, Элзада ва Сугдиёна иккни дўст мамлакатга айланса, бу иттифоқ сизларга ҳам, юнонларга ҳам фойдали бўлади. Уёққа ҳам, буёққа ҳам яхши нарсалар ортилган карвонлар қатниайверади. Юнонлар сизларни кўп нарсага ўргатади, сизлардан ҳам кўп нарса ўрганади. Ажойиб замонлар келмоқда, Спитамен, ажойиб замонлар! Мен бу янгиликлардан болалардай қувонаман, азизим Спитамен, сенинг ҳам мендай шодланишишни истайман, чунки бутун Сугдёнада менини сендан бошқа дўстим йўқ.

У Спитамаъониниг қўлидан тутди-да, чиройли бопини мағрур кўтариб, сугдиниг зангори кўзларига узоқ тикилиб турди. Бу кулиб, чақнаб турган нигоҳдан Спитамаъониниг юзлари ёрнишиб кетди. Икки ўноси орасидаги қайсар тутуни ёзилиб, текисланди. Қескин ажралиб турган лабларидаги совуқ истеҳзо гойиб бўлди. Спитамаъно самимий ва навозиш билан жилмайди. У яна хўрсинди, лекин бу хўрсинни тошқин дарёдаги оғир кечувдан отарини эсон-омон ўтказиб олган чўпоннинг енгил хўрсинниши сингари ёди.

— Сен ҳеч қачон мени алдамагансан, Паллант,— деди Спитамаъно майнилик билан. — Сен нима деган бўлсанг, ҳаммаси амалга ошаётни. Шунинг учун ҳам мен ҳозир ҳам сенга ишонкаман. Сен руҳимни кўтардинг, энди мен нима қилиш кераклигини биламан. Хайр, мен Марокандга шошилишим зарур. Биз яна

дийдор кўришамиз. Бизнинг янги учрашувимиз эҳти-
моян бугунгидан бошқача бўлар, эҳтимол,— Палант-
нинг қулоғига энгашди Спантамаъно,— мен яқин ора-
да Суғдиёна подшоси бўларман.

У ўриндан туриб, дарвоза сари йўл олганида, ҳов-
лидан чоңқиллаб ўтган ўн беш ёшлилардаги оқ кўйлак-
ли юони қизча унинг йўлига чиқди. Уҳ, қандай қора
ширин экан! Териси қуюқ бронза тусли, сочлари ёғ
суртилгандай ялатироқ, қоплари қуюқ, пайваста, бур-
ни каттароқ, лекин бежирим, лаблари қирмизи, хин-
чабел, ниҳолдаккина қизча — эй Охурамазда, ёдига
сол, Спантамаъно бу қизни қаерда учратган эди?

— Шод бўл, Спантамаъно! — хитоб қилди қизча
уялинқираб:

— Шодман, жонгинам. Аммо... бу ким? — сўради
Сиёвуш авлоди кузатишга шайланган Паллантдан:

— Танимадингми? — Паллант кулиб юборди. —
Эгина-ку, меннинг сингилчам.

— Эгина? — кўзларини катта очди Спантамаъно. —
Катта қиз бўлиб кетидин-ку.

— Вақт ўтияти, дўстим.

— Ҳа-а. — Эгинага эркаловчи табассум қилди
Сүгд. — Қандай катта бўлиб кетибсан. Хўш, куёвинг
борми? Тўй яқинми?

— Қиз дувнава қизарив, юзини қўллари билан яшири-
ганча қочиб кетди.

— Сени доим эслаб юрарли, — деди Паллант. —
Хўп, майли. Дарвозагача кузатиб қўяман. Ёки тупаб
қўласаими? Қанча йил кўришимадик ахир.

— Бониқа вақт, Паллант, бониқа вақт. Шошиб ту-
рибман. Яна кўришармиз.

Мароканд Сугдиёнанинг қадимий пойтахти бўл-
ган. Уни афсонавий Сиёвушнинг отаси Кайковус под-
шю курдирган дейишади.

Спантамаъно даврида эса бу шаҳар қачон вужуд-
га келган ва нима учун Мароканд деб номланганили-
гини ҳеч ким аниқ айтиб беролмас эди. Баъзилар бу
ном чегарадаги шаҳар маъносини билдирувчи «мар-
раканд» сўзидан олинган деб таъкидлашарди. Эҳти-
мол бир вақтлар шу жойдан икки ҳокимлик ўртаси-
даги чегара ўтгандир. Баъзилар эса уни «Семурғ
канд» — Икки Бониқи Қушлар шаҳри деб атамоқ ке-
раклигини, чунки Семурғ шарқ ривоятларида муқад-

лас қүш ҳисоблашишиниң исботлашга үрнешшарди. Кимниң ҳақлиги номағым, аммо бу номларниң ҳамаси Марокандга муносиб келарди, у ҳозир ҳам дарё водийсі билан төр түққилари чегарасыда турар, шириң-шакар мевалари билан машхұр әди, иккі бошли құшлар сурати эса саройлар ва ибодатхоналарни безаб турарди.

Сүрдлар ривоятида Семурға устига миниб қүешігә парвоз қылған одам ҳақыда ҳикоя қилинади. Агар шұшақа қүш ҳозир ҳам мавжуд бўлса (илгари бу қүш мавжуд бўлганлигига сүрдлар шубҳа қилишмайди), агар ўз устига македонлар подшоси Искандарни миндириб парвоз қиласа, у осмондан туриб әнили ҳапдақлар ва оралиги бир хилдаги шиннаклар ўйилган қалин девор билан қуршалған, тўрт бурчидаги тўртта баҳайбат чорси минораси юқорида пастга қараб кеңгайиб тушған каттакои тўрт бурчак майдонни кўрган бўларди.

Тағин тўғри бурчакларниң ҳар иккала узуи томонидаги ўн тўрттадан кичик, қисқа томонидаги ўшандай сакқизта минорага ҳам кўзи тушған бўларди. У бу шаҳарга бош суқиши учка осон эмаслигига ҳам амин бўларди: ғарб томонидаги, қисқа девор ўртасига қурилган асосий дарвоза олдида ичма-ич хоналар ва айланма йўллари кўп кеңгбар ишоотлар қорайиб турарди. Агар душман ташқи дарвозанни бузиб, дарвоза олди қурилмаларининг тор ўйлкаларига кириб олса ҳам, улар ичкарига қараган шиннаклардан ва айланга истирмалардан туриб отилған ўқ бўронида қолиб кетарди.

Агарда Искандар яна нарироққа кўз ташласа шаҳарининг учдан иккى қисмими эгаллаган, аҳолининг ўй-жойлари жойлашған, сой каби кеңг, сармат қиличидай тўғри бош кўча иккى теншашенг чорси бўлакка бўлиб ўтган ва кўндалангига майда кўчаю тор кўчалар билан кесилған улкан майдонни кўрган бўларди.

Сўнгра Искандар шаҳарининг қолған қисми учга бўлинганини: ўнг томонда бозор майдони, ўртада олов ибодатхонаси ва унга туташған қасрлар ҳамда чап томонда, шимоли-шарқ бурчагида юксалиб турган ақл бовар құлмас даражада баҳайбат уч минорали сарой жойлашғапши ўзи учун қайд қилиб қўйған бўларди.

У ҳовлилардаги яшил боғларни, кўча ва бозор майдонида юрган одамларни, миноралар атрофида

айланиб учаётган кантарларни, ибодатхона устида буралиб чиқаётган тутун ва Марокандни ташкил этган уч бурчак, тўрт бурчак ва гумбазсимон қутиларнинг ёрқин кўринишига юмшоқлик баҳш этувчи шаҳар устидаги ғира-шира зангори пардани ҳам кўриши мумкни эди.

Аммо, семурғ мавжуд бўлмаганлиги туфайли Искандар ўзининг машҳур «буқабош» оти Букефалда шаҳар дарвозаси олдида ҳозир бўлди.

Баландлиги қирқ тирсак келадиган деворлари ҳар бири сандиқдай яхлит бўлаклардан қурилган, деб кўнглидан ўтказди у, бундай шаҳарни куч билан эгаллаш жуда оғир бўларди. Аммо Мароканд дарвозаларини ўзи очди, шунинг учун қамал қилиш зарурати қолмади. Суғд чонарлари хабар бергандай, шаҳар ичидаги форслар аҳолини мудофаа жангига давлат этгалилар, аммо уларнинг ниятлари, македонларни камон бўрони билан қарши олиш ниятлари амалга ошмади, марокандликлар Искандарга қурол кўтаришини истамадилар. Шундан кейин ғазабланган форслар халқни талаш ва калтаклашга тушиб кетдилар. Шаҳар оқсоқоллари безовта ногора ура бошлидилар. Уларнинг хавотирили чорлашини эшитган атроф дехларининг — қалъя-қўргонларнинг коҳин ва савдогарлар, ҳунарманд ва деҳқонлари ёрдамга келишди. Навтакада бўлгани сингари бу ерда ҳам форсларни қутурган итлардай қира бошладилар, форслар эса дастлаб уларнинг ҳужумини қайтарнига уриниб кўрдилар, кейин қўлга илинган нарсани олиб, Шарқий Дарвоза орқали Шашжакент томонига қоча бошладилар.

Золимлардан халос бўлган Мароканд ҳабиб меҳмонларни кутиб олишга тайёргарлик кўрарди. Таштанали воқеа муносабати билан энг яхши кийим-кечакларини кийиб олган одамлар гуруҳи шаҳар деворидан ташқарига — Биҳар йўлига чиқишиди. Эркак, аёл ва болалар ширин-шакар мевалар, иссиқ буғдои нон ва гул билан тўла саватларни бошларига қўйиб олишган эди. Уз ватанида арпа нонга кўниги кетган юнонлар тандирда қин-қизил қилиб пиширилган буғдои нонларни бажонидил олишар, шу заҳотиёқ оғустида турганча еб битиришар эди. Мис карнайлар қудратли мода алқор сингари ўкиришарди. Ногора, чилдирмалар қулоқни қоматга келтириб гумбурлар ва таракларди. Македон, юнон, пэон ва агрианлар

бошидан гуллар сочишарди. Гоҳ-гоҳ «Искандар!» деган дўстона садолар осмонни тўлдиради.

Искандар соқчилар тўдаси ва аркони давлатлар қуршовида, ўзининг беҳисоб қўшинлари олдида бошар, сугдларнинг самимий хитобларига ёқимли табассум билан жавоб берарди.

Шоҳ баҳтигининг тўла бўлиши учун шу чоқ Спантамаъно ҳаяжондан кўзлари ёшлиган, итоаткорона тиз чўйкан, ўзини ва халқини Зулқарнайн қўлнига индамай эмас, буюк миннатдорчилик туйғулари билан топширадиган Спантамаъногина камлик қиммоқда эди. Искандарнинг ўзи ўйлаб чиқарган, бўлаётган воқеаларга маҳлиё бўлиб, ўзи сезмаган ҳолда жиддий тус берадиган «Суғдёнанинг таслим бўлиши» комедиясининг муваффақиятли чиқиши учун сўнгги саҳна стишмай туарди.

Мана, кутилган бу фурсат ҳам келди. Искандар шаҳарга яқинлашганда дарвозадан сүфд аъёнлари гуруҳи чиқиб кела бошлади. Ҳамма жой-жойида тўхтади. Мароканд қаршисидаги минг-минглаб одамлар билан тўлиб кетган майдонга оғир сукунат чўқди.

Иккала томон соқчилари ҳам йўл бўшатди. Искандар билан Спантамаъно юзма-юз келди. Македоннинг совуқ ва такаббур нигоҳи сүфднинг зийрак, самимий, зуқко нигоҳи билан тўқнашди. Иккаласи ҳам ажойиб отларга миниб олишган эди. Иккаласи ҳам лабдабали кийимлари билан ғуурланиб турган аъёнлардан фарқли ўлароқ, оддий, дагал ва эскирган кийимда, бу эса гўё иккала халқ йўлбошчисининг беғарзалигини таъкидлаб тургандай эди. Тўғри, агар Искандар устидаги йиртиқ жун ёпинчиқ, йўгон қайиш ва ундаги хира мис тўқаю нақшлар яхши билмаган ёки бутунлай танимаган одамларга унинг даҳшатли кучи ва аскарий ҳақиқатгўйлигидан дарак берса, Спантамаъно устидаги қоплон териси унинг чексиз моҳирлиги ва айёрлигини кўрсатиб туарди.

У ҳам, бу ҳам жойидан қимирламади. У ҳам, бу ҳам биринчи бўлиб саломлашишни истамаётганга ўхшарди. Улар от устида индамай ўтиришар, Искандар Спантамаънога баджаҳллик билан амирона тикилар, Спантамаъно эса Искандарга бамайлихотир, лекин бир оз масхараомуз қараб туарди. Сукунат тоқат қилиб бўлмас даражада чўзила бошлади. Атрофда турганларнинг юзларидаги табассум сўниди. Майдон узра хавф-хатар ўзининг кўз илғамас қанотларини

ёэди. Буни ҳаммадан бурун Искандар ҳис қылди. У лабини тишилади ва мазмундор қилиб күз қисди. Спантамаъно сермазмун нигоҳ билан жавоб қайтарди. «Птолемайос ўшанда янгилишган экан,— ўлади Филипп ўғели,— Спитамени Диогенга ўхшаб кетади деб ишонтирган эди. Аммо униси қадаҳеиз ҳам куни ўтишига амин бўлгач, уни уриб синидирган бўлса, буниси ҳаммадан олдин менинг бошимни пачақлайди». Улар кўз қарашлари билан иккаласига маълум бўлган қандайдир муҳим нарсани келишиб олди-да, македон ва сүфд баравар жилмайиб, бир-бирига таъзим бажо келтириди. Минг-минг одам кўксидан отилиб чиқдан енгил хўрсимиш чўзиқ шодлик ҳайкириғига айланиб кетди. Оломон тантана қиласиди.

Бир лаҳзадан кейин Искандар ва Спантамаъно ўзларининг иштарида ёнма-ёни боришар, унинг ҳам, бунинг ҳам оти— ҳатто ярим қадам олдинга йўртиб кетмас эди.

Дракил: О, Гермес! Тўлқинлар чайқатган кемадаги деңгизчидаи чайқалиб кетяпман. Кўн ичмаган эдим шекилли. Бу сугдларнииг мусалласи жудаям ўткир экан. Исмардаги мусалласдай зўр экан. Хўш, дўстим Лаэрт, зиёфат сенга маъкул бўлдими?

Лаэрт: Вакх номи билан қасамёд қиласманки, бунақа зиёфатни мени умримда кўрмаган эдим. Бечора Лаэрт одатдаги зиёфатларда ҳам жуда кам қатта нашиган, бу ерда эса... Қандай ажойиб сарой! Ростиши айтсам, бу сугдлар мени ўйлагандай маданиятсиз эмас экан. Айниқса деворларидаги оқ ганчкори безакжар, эшиклардаги ўймакор нақшларин айтмайсанми! Дераза чамбара гулчинилари-чи! Сеҳриниг ўзи! Рангдор гиламлар-чи? Дијрабо! Олтни, кумуш идишлар билан гулдоиллар-чи! Ақл бовар қилмайди! Кўзни қамаштирадиган кийим-кечаклар-чи? Сеҳриниг ўзи! Хотин-қизлар-чи? Фаришталар, малаклар, ҳурлар! Танга билан қасамёд қиласманки, менинг мусалласдан эмас, ўша ерда кўрган нарсалардан бошим айланиб кетяпти.

Дракил: Менга раҳмат де! Сени саройга мени олиб кирдим, у ерга ҳамма гетайралар ҳам қўйилавермайди. Ҳиқ! Бу ёввойи Спитамен қанақа одам экан ўзи?

Лаэрт: У қоплон терисидан кийим кийиб юрса

ҳам - унчалик ёввойи одамга ўхшамайди. Спитамен ўзини яхши тутади. Қарашлари зийрак.

Дракил. Ҳм!.. Шуниси, ўзини яхши тутыши ёмонда. Үндап кўра тўпорироқ боққани яхши эди. Мен зоти муқаддас Александринг ишончли кишиси бўлганим сингари, ҳиқ, сен, Лаэрт, менинг ишончли одамимсан, шунинг учун хиёнат қилмайсан деб очиқ айтавераман: бу сугд жуда маккор, ўҳ, қандай маккор! Албатта у — мен, ҳиқ, Дракил бўлолмайди, искин сенга ростини айтами, Лаэрт, Спитамендан яхшилик кутма. Александр бу сүғдни Оробага ўхшаган қандайдир. битта аҳмоқ деб ўйлаган эди. Эътибёр бердингми унга? Аммо бу ёқимтойни лақиллатиб бўнсан. Шундай эмасми, Лаэрт, ҳиқ, лақиллатиб бўлмайди.

Лаэрт: Худди шундай, Дракил, лақиллатиб бўлмайди.

Дракил: Аммо Александр ёнида мендай доғулий бор экан, подио ҳеч нарсадан кўрқмаса бўлади. Шундэй эмасми, дўстим Лаэрт, а?

Лаэрт: Жуда тўгри, Дракил. Сен ёнида бўлғач, у ҳеч нарсадан кўрқмаса бўлади.

Дракил: Шундай, шундай. Ҳх! Дараҳтга урилиб-нешонам гурра бўлди-ку! Қаёққа қарайсан, аллаҳ! Кўзинг борми ўзи, қаёққа кетаётганимизни кўрмаяпсанми? Уз валинеъматнингни иммага қўлтиқлаб олмайсан, ифлос! Қўлларинг акашак бўлиб қолганими? Балки Дракил сенга яхшилик қилган гуноҳкор эканлигини унугтандирсан-а, муттаҳам? Дарров эсингни жойига келтириб қўяман, бетамиз, ифлос! Аҳ-ха, ақлининг кирдими, фирибгар! Ниҳоят менга қўлинигни бериш кераклигини тушиупдинг-а, дайди! Махкамроқ ушла, қозининг қаромоги! Шундай ушла: Ани шундай, бадбаҳт ўгри, ялтироқ бошим билан қасамёд қиласман, шундай ушла! Мен ўйлаганчалик ўқасиз эмас экансан. Сен жуда ақлли йигит экансан. Кел, битта ўлиб қўй! Менинг чодирим қаерда қолди?

Лаэрт: Тўгри ўша ерга борялмиз.

Дракил: Барака топ. Ҳиқ! Айтчи, Лаэрт, бу устомон Спитаменинг хотини сенга ёқдими?

Лаэрт: Жуда ёқди.

Дракил: Менинг ҳам. Александрга ҳам ёқиб қолди. Биласанми, шоҳимиз унга нима деди? Мен Шарқда бундай гўзал хотинни кўрмаганиман, деди. Бу гаплан аёл шундай яшишаб кетдикни... ҳукмдоримиз хо-

тинбоз-да, ҳиқ, мени худо арасасин. Шу жоҳилларнинг хотин-қизлариниям, мусиқасиниям яхши кўради, Шуни сездингми?

Лаэрт: Ҳа, сездим. Заро гўзал. Аммо Дарейос-нинг хотини ундан гўзалроқ.

Дракил: Дарейоснинг хотини гўзалроқ? Ҳе ёл-ғончи! Ваҳимачи! Ҳе канал Сен хотин-қизларнинг фарқига борармидинг, каламуш! Мен шу Заро учун мол-мулкимни ярмини берган бўлардим. Сен-чи, Лаэрт, берармидинг?

Лаэрт: Берардим, Дракил.

Дракил: Аҳмоқ экансан, ошна! Сен тутуруқсиз, беҳаёй, исрофгардан бошқа одам эмассан. Ярим мулкини беришга арзийдиган нарсами хотинлар? Сендан бирор сўраганда дарҳол жавоб бер!

Лаэрт: Йўқ, Дракил, арзимайди улар.

Дракил: Шундай, шундай. Олтинни эҳтиёт қил. Олтининг бўлса хотин топилади. Ҳиқ! Қани ахир чодирим? Мени қаерга олиб боряпсан, қароқчи? Сен мени ўлдириб, ҳамма нарсами олмоқчимисан, босқинчи? Ҳой, гетайралар!

Лаэрт: Аллақачон чодирингдамиз, азиз Дракил, сен ўз тўшагингда ётибсан.

Дракил: Шундайми? Нега аввалроқ айтмадинг, аҳмоқ! Тезроқ тувак келтир. Тува-а-ак!..

Ҳа, Спантамаъно тангри Аммон ўғли ўйлаганчалик бефаросат бўлиб чиқмади. Ҳаммасидан ҳам Искандарни сүфднинг кўзлари ҳайратга соларди. Уларда на қўрқув, на қулларча итоаткорлик бор эди. Уларда хатар яширган эди. Спантамаънонинг қарashi македонликка уни, Искандарни ейишни қаеридан бошлиласам экан деб шайланиб, юмшоқ жойини синчилклаб кузатаётган йиртқични эслатарди. Филипп ўғли ўзига форслардан озод қилувчи халоскор деб қараётганларини тушунди. Искандар битта ножӯя қадам қўйса, шу заҳоти Спантамаъно юзидаги табассум қаҳр билан алмашинади. Македонияликлар бошига гул ўрнига тошлар ёғилади.

Безовта фикрлар Искандарга тинчлик бермасди. Тунларни ўйин-кулги билан ўтказиб, мусалласли қадаҳларни бўшатаркан, подшо тинимсиз кузатар ва қулоқ соларди. У ўйлар ва хулоса чиқаради.

Бир куни эрталаб навбатдаги зисфатдан кейин

Искандар аъёнларини ёнига чақирди. Уйқусираган маслаҳатчилар бирин-кетин ҳозир бўлиб, янги одат бўйича истар-истамас таъзим қилиб, подшо олдида тиз чўкишар, бутун турқи тароватлари билан норизо эканликларини изҳор қилиб девор ёнига ўтиришарди. «Бемаъни каллангга яна қаңдай гап келди?»— деб турарди кўзлари дарғазаб. Сариқ соч Клит, Искандар билан бир онани эмишган ииниси таҳқиром-ла эгилиб таъзим қиласкан, подшо елкасидан осилиб турған йўл-йўл маҳаллий ҳалқ чакмонига айёrona пазар ташлаб, заҳарханда қилди:

— Сени олдинига танимай қолибман. Урнингга аллақандай бир осиёлик тепамизга чиқиб олибдими деб ўйлабман.

Ҳозир бўлганларнинг лабларидан қувноқ табасум югуриб ўтди. Филипп ўғли буриидан яхши бир чертки еди. Искандар қизариб кетди ва қошларини керди. Аммо Гранидаги жангда хушрўй, навқирон Клит уни ўлимдан қутқариб қолгани учун подшо тишлари орасидан сизиб деди:

— Валақлама!

Биррас жим туриб, фикрларини тўплади-да, маслаҳатчиларга мурожаат қилди:

— Жангчилар яхши тўйлирилганми?

Подшо маслаҳатчилари ҳайрон бўлиб бир-бирига қараб олишди. Ҳукмдорнинг саволи мутлақо ноўрин эди, македон қўшилларининг асосий кучлари оғир до-вон ошишдан кейин кечагина Марокандга кириб кела бошлаган эди, ҳозир ҳамма уйқуда. Саволига жавоб олмаган Искандар деразага тикилганча, совуққина деди:

— Овқат бермаган бўлсанглар, уйготинг ва қоринларини тўйғазинг. Уч соатдан кейин йўлга чиқамиз.

Ҳамма данг қотиб қолди. Искандар қасрга отлананини сўрашга ҳеч ким журъат этолмади. Ниҳоят Клит жасорат кўрсатди.

— Қаерга?

— Киресхатага¹. қисқагина жавоб берди шоҳ. Унинг жавоби ғазаб бўронини қўзғатиб юборди. Қўрқувни унунтиб, шовқин кўтарниши ва оёқлари билан тепина бошлишди; Киресхата шаҳри, ривоятларга кўра, Кайковус асос солган бу шаҳар қайдадир узоқ-

¹ Киресхата — ҳозирги Ленинобод.

узоқларда, Яксарт дарёси яқинида эди. Тог ва саҳролар оша қилинадигай янги юриш ҳеч кимни мафтүн этә олмас эди;

— Нега? — хитоб қылды Клит шовқин-сурои тиіг-гач. — Бу қилигингда мен ҳеч бир маңын күрмаяп-май.

— Ҳозир күрасан, — түшігиллады шоқ янада совуқ оғанғда. — Қулоқ солларнің, ҳең! Фақат бефаросат тентакларгина Сүдінәнада Олимп тогидаги худолар сипаттарын агадиң даврон суриб ётамиз деб ўйлапши мүмкін. Биз сүздөн хонхоналарига тегмас эканмиз, бізга ҳеч ким да ҳұл қылмайды. Аммо сиз вәцизине каллакесарларніңизге емоқ, ичмоқ, кийим-кечак зарур, уйға ҳам бир нима олиб борниш керак. Шунисін учун, Бақтрадан олиб келген нарсаларимиз тамом бұлғач, маҳаллій ҳалқ мол-мұлкінга мурожаат қи-лишга мажбур бұламиз. Тұғриси ҳам биз бу ерга шүшінің учун келгеймиз. Македон ёки юнон пичогидан ақалли битта сүздөн хүрөзі үлттан заҳоти уруш бошланады. Ақли жойида одам сүгдлар — бу форслар эмас-лигини, улар қүйдай ювошгина жүгінни олдириб үти-маслигини яхші тушунады.

Агар жаңғ башланса уларнің Яксарт ортида яшайдыған скиф дүстлары ёрдамға етиб келады. Эшітмаганмисиз скифларнің кимлигіні? Уларни сүрд томойға ўтказмаеслик учун биз Қиресхатаның әгалланимиз керак. Түшүншарлымы? Бу бир. Агар уруш башланса сүгдларға қорол керак бұлады. Темір зса уларда кам. Билишимча уни фақат бир жойда, Яксарт дарёндән нарида, Қиресхатаға рұпарасидан қазиб олиниади. Түшүншарлымы? Биз шу көни ё босиб олишимиз, ёки унға сүгдлар борадыған йүлни кесиб қўйишимиз керак. Аммо энг муҳими — биз марказий савдо йүлларини әгаллаб оламиз; бутут дүнёшине савдо йүллари шу ерда, Сүдінәнада бирлашады. Мана нима учун сизларни пайсалға солмасдан, сүгдләр пиятимизни пайқаб қолмасдан буруп Қиресхатага жүниб кетишінга чақирипмай! Кимки эътиroz билдиримокчи бўлса, фикрини айтсиз.

Искандар яна дерәзага қараб олди. Маслаҳатчилар ҳайрон бўлиб сүкут сақларди. Шоқ ҳамиша уч оғиз гап билан уларнің калтафаҳмлигини исбот қила оларди. Бу мұтлақо уларнің иззат-нафсини таҳқирламас эди.

— Бу лаънати Қиресхатага қадар боришимиз

шунчалик зарурми?— қатъиятсизлик билан тап бошлади пэон Аминта.— Бегона мамлакатларда шунчакорганимиз кифоя қылмасмикан? Уйга қайтиш муддати келмадимикан? Менинг бўлинмамдаги аскарлар ортиқ жангга киришни истамаянти.

Жангларда пэон енгил пиёдаси ҳаммадан кўпроқ қийинчиликка дучор бўларди. Шунинг учун уларнивг толиқиб қолгани ҳайрон қылмаеди. Искандар газабдай бўзариб кетди, аммо ўзини қўлга олди. Ҳозирча, яхши замонлар келгунича македон урф-одатларига ҳурмат кўрсатиши керак эди. Шунга кўра гетайралар подшо билан тенг ҳисобланарди.

— Бўлинманг аскарлари ўзи ўйлаган ишни эмас, Аминта,— деди ҳукмдор ўзини босиб,— мен истаган ишни бажаради.

Дилни эзадиган сукунат чўкди. Ҳамма ўзини таҳқирланган, оғир ҳақоратланган ҳис қиласади. Аммо подшога эътиroz билдиришга ҳеч кимда журъат этишмас эди. Бирдан манман Клит ўринидан иргиб турди.

— Нима учун?— қўл силтаб гапира кетди.— Нима учун биз сен истаган ишни қилишимиз керак, нима учун аксинча эмас? Ахир биз кўпчиликмиз, сен эса битта. Агар сен ёввойилар кийимни кийиб олиб, ўзингни осиёликлар ҳукмдори леб кеккайиб кетган бўлсанг, биз македонлигимизча қолганимиз. Сен томонга ўтган форслар сингари рўпараигда тиз чўкиб, эмаклаб юриш аллақачон македонларнинг жонига төгбиб кетди. Киресхатага боргинг келяптими? Бир ўзинг боравер! Биз уйга жўнаймиз!

— Уйга!— такрорлади Кайпос.

— Уйга!— такрорлади Аминта.

— Уйга!— чугурашди ҳаммалари.

Гетайралар қурол-аслаҳаларини жаранглатар, ча-пак ва ҳуштак чалишар, қийқиришар эди. «Уйга!» деган ҳайқириқ дераза оша ҳовлига тараалди. Ҳайрон қолган сүфлар ююнларнинг пега бунча қичқириб қолганилиги сабабини билмоқчи бўлиб бош қотиришарди.

Искандарнинг кўз олди қоронгилашди. Маслаҳатчиликларнинг сурбетларча хатти-ҳаракати натижасида тутгилган бехос газаб зўридан подшо кўр бўлиб қолгандай эди. «Подшо сафдошлари»нинг юзлари ушинг оддиди хира оқ додлар каби эриб борарди. Искандер титроқ қўллари билан пайпаслаб пайзани ушлади,

дастасини жоң-жаҳди билан чангаллаганича ўрнидан турди.

— Уйга кетгинг келиб қолдими, Қлит?— деди у тишиларини ғижирлатиб.— Үндай бўлса — жўна!

Бир зумга унинг кўзлари ёришди. Қлит ўзини четга олишга улгурмади, зарб билан санчилган найза орқасидан тешиб чиқди. Маслаҳатчилар ибодатхона токчаларига ўриатилган ҳайкаллардай қотиб олишди.

— Ҳаммасини ҳайданг!— қичқирди шоҳ соқчиларга, кўк кўзлари чақнаб.— Қўшиниларни оёққа турғазинг! Кимки бўйинсунмаса турган ерида ўлдиринг! Тезроқ қимирланг!

Фердикка ва бошқа хос соқчилар махайраларини қинларидан суғуриб, лашкарбошилар устига ташландилар. Қенг хона бирнасада бўшади. Искандарнинг ёнида мудом жилмайиб турадиган Птолемайос Латгина қолди.

— Буюр, буни олиб чиқиб, ахлатхонага ташлаб юборишини,— Қлит жасадига ишора қилди Искандар.— Спитаменга айт: биз Киресхатага бориб, у ерда ўриашиб олган форсларни қириб ташлаймиз. Хабардор қилиб қўй: мен Марокандда бир бўлинма...э-э... ярадор, касал аскарларни қолдирман. Яна айтгинки, Искандардай улуг одам аллақандай Кайковус етган жойларга етмасдан уйга қайтиб кетолмайди. Равшамми?

— Ҳа, Искандар.

— Менинг йўл анжомларимни олиб бер!

Аммо шу пайт Фердикка унга мурожаат қилиб қолди:

— Сени бир юнон кўрмоқчи.

— Қаердан экан!

— Милетлик. Кайхусров даврида бу ерга кўчиб келганлардан.

— Ҳа-а!— деди Филипп ўгли хунук оҳангда чўзиб.— Бу ерга чақир уни.

Ярим юононча кийинган узун бўйли, олижаноб қиёфадаги оқ соқол эллин кириб келди.

— О, улуғ подшо!— У сүғдласига эгилиб таъзим қилди.— Шод бўл. Сени қандай қувонч билан кутганимизни изҳор эта олармиканман? Бизнинг қабила дошларимиз жаҳон ҳукмдоридан юон ва сувидан тотишими илтижо қиласидилар.

— Нон ва сув дейсанми? Айт-чи: сиз күчирма қилинган карийларданмисиз?

— Ҳа, шоҳ.

— Гавгамелидаги жангда менга қарши кураш-ғанимидинглар?

— Үз ихтиёrimiz билан эмас, шоҳ.

— Үз ихтиёringiz билан эмас? Яхши. Мен нон ва тузингдан тотиб келаман. Шаҳрингиз узоқми?

— Узоқ эмас, шоҳ,— ғўлдиради чол. Искандар-нинг дағал сўзлари унга ёмон таъсир қилган эди.

— Биз у ерга кириб ўтамиш.

— Бениҳоя миннатдорман, шавкатли шоҳ!

Эй Мароканд, ушалаётган орзулар шаҳри! Эй сиз, коронги саройларда бегам мудраётган оқсоқоллар! Эй, қурум босган ибодатхонада, сўнмас олов тепасида дуо ўқиётган коҳинлар. Сиз ҳам, шаҳар девори устида аста одимлаб, қора осмондаги юлдузларни са-нааб юрган соқчилар! Сиз ҳам тунги сукунатда олтин ва олмосларни саралаётган савдогарлар! Сиз ҳам, кундузги меҳнатдан кейин ҳордиқ чиқараётган ҳунар-мандлар! Эй, Мароканд!

Сен уйқу оғушидасан, уйларингнинг ясси томлари узра юксалган баланд минорада менинг ярим кечгача бедор юрганимдан бехабарсан. Мен, Сиёвуш авлоди, Спантамаъно, сенга фикран айтаман: агар менинг қалбимда куйлаётган қувончининг ярми сенда яшаётган одамлар қалбига ўтса, сен ҳозиргидай сукунатга чўммаган бўлардинг, Мароканд! Минглаб машъаллар қасрларинг деворларини ёритган, чорраҳалarda қувиоқ гулханлар ловуллаб ёнган ва гўзал қизлар майдонларингда рақсга тушган бўларди.

Суғдиёнада Спантамаънодан баҳтлироқ одам борми? О, Мароканд, рўёбга чиқаётган орзулар шаҳри! Болалик куиларимдан бери чидаганим хўрланишлар тугайдиган кун келди. Ўсмирилигимни заҳарлаган паст назар билан қарашлар, аччиқ қочиримлар, ғашингни келтирадиган имо-ишоралар ва тўғридан-тўғри ҳақсраллар энди ҳеч қачон такрорланмайди. Семурғ сингари сенинг қадимий минораларинг узра қанот қоқиб юрибман, эй Икки Бошли Қушлар шаҳри! Сиёвуш авлоди қуриб кетмади, унинг уруғи янги шуҳрат учун униб чиқди. Эй зулумот қаърида овораи жаҳон бўлиб юрган аждодлар! Аламзада юзларингизни бир лаҳза

құвонч табассуми ёритсін — бугун авлодингиз Спантамаъно номи ҳамма тириклар тилида яңграйди.

Бүгун Сүгднәнада Спантамаънодан баҳтлироқ одам борми? Мана мен сербар дераза ёнида ўтирибман, Сүгднәнаниң энг олди гүзали, Сиёвш авлодига мұнносиб маъбуда менинг тиззамга бошини қўйди. Мен унинг ҳаяжонли нафасини эшитяпман. У менинг қўлларимдан бўсалар олмоқда. Яхшилик тангриси Охурамазда пурофшон ишоғини бизда тұхтатди, зангори туман юмшоқ йўргаги билан бизни ўраб олмоқда ва гўёки булутлар устида, чирик ердан баландбалаандларда парвоз қилиб юргандай хаёлдамиз. Зарафшон қирғоғидан эсаётган ёқимли сабо очиқ елка-ларимизни силаб ўтмоқда. Ва биз нафасимизни ютиб, бутун тирик мавжудотин яратган Анихита овозига қулоқ солмоқдамиз.

Сүгднәнада ким Спантамаънодан кўра баҳтлироқ! Шоҳлар шоҳи, тангри Аммон ўғли Искандар Зулқарнайниниг ўзи мени севимли инисини қучган оғадай қучиб турибди. Мен ундан кўпдан-кўп совғалар олдим. Мен у билан бир қадаҳдан май ичдим. Олижаноб Искандарнинг номи минг-минг йиллар барқарор бўйсци. О, донишманд Паллант, сендан миннатдорман, чунки сен шубҳаларимни тарқатиб юбординг. Ҳа, Искандар даврида Сүгднёна эркин нафас олди, ҳалоскорни шарафлаб, Мароканд тантана қилмоқда. О Мароканд, ушалаётган орзулар шаҳри! О Мароканд...

Сукунатин кимнингдир аччиқ фарёди тилка-пора қўйди.

— Спитаме-с-ен!

Спантамаъно титраб кетди. Заро чўчиб бошини кўтарди. Пастанда ўнлаб итлар даҳшат билан ҳура бошлиди. Саройга кираверишда кимнидир сўйил билан уришди шекилли, у яна алам билан фарёд чекди:

— Спитаме-с-ен!

Спантамаъно хотинини ўзидан узоқлаштирди ва иргиб ўринидан турди. Бу даҳшатли фарёддан унинг томиридаги қони музлаб кетгандай бўлди.

— Баро! — чақирди у бўғилгудай бўлиб. Шу заҳотиёқ қўшни хонадан паҳлавон йигит кириб келди. Унинг забардаст қўлида шам милтиради.— Машъалларни олинглар.., билинглар-чи, ким у!..

Шу пайт яна чиңқириқ -- ваҳимали чиңқириқ эши-
тилди, киминингдир тилини сугириб олишаётгандай,
терисини шилишаётгандай эди.

— Спита-ме-е...

Кўрқувдан бақа бўлиб қолган Спантамаъно билан Заро бир-бирининг пижига суқилганча дераза олдида туради. Хос соқчилар тўдаси настда шовқин соларди. Машъаллар шуъласи безовта юзларни ёритарди. Дарвоза гижирлаб очилди. Бошқа хос соқчилардан олдинда Баро билан Вараҳраи қаандайдир одамии қўлтиқлаганча кўтариб келишарди. Улар орқасидан юзига парда тутган қиз эргашиб келарди. Жангчилар дарвозани ёниб, ҳовлига ўтишди ва муо-лиш бурчидан кўздан гойиб бўлишди. Бир неча дақиқадан кейин юқорига чиқиладиган тош зиналарда хос соқчилар одим шарпаси эшитилиб, яқинлаша бошлиди. Баро билан Вараҳраи қонга белангани кишини хонага олиб киришди. Унинг боши, кифти, қўли ва ҳатто оёқларида қон додлари қорайиб туради.

— Ерга ётқизинглар,— буюрди Спантамаъно.—
Машъалларни яқинроқ келтиринглар! Ўнгариб қўйинглар!

Баро бу бахти қаропи ўнгариб қўйди-ю, ҳайратдан ўзини орқага ташлаб, қичқириб юборди.

— Балаид!

Ха, бу Паллант эди. Аммо бу Спантамаъно яқиндагина қўриб келган Паллантга сира ҳам ўқшамас эди. Унинг донишмандона пешонасими янги қонили жароҳат кесиб ўтганди. Бурнининг учи ва лабларида қотиб қолган қон додлари...

— Оғзига мусаллас қўйинг,— деди Спантамаъно.

Кучли мусалласдан бир қултумгина ютингач, Паллант ўзинга келиб, хира кўзларини очди-да, ҳўнграб йиглай бошлиди.

— Улар ҳаммани қириб ташлашди! — деди у титроқ қўллари билан юзини артар экан.— Қексаларни ҳам. Аёлларни ҳам. Болаларни ҳам. Ҳаммани! Фақат Эгина иккимиз тасодифан омон қолдик. О Адрастея, муқаррарлик маъбуласи!..

— Ким ўлдириди? — Спантамаъно дўстининг кифтларига ёпишди.— Кимни ўлдириди?

— Александр шаҳримизни вайрон қилди.

— Нима?! — Спантамаъно чайқалиб Паллантдан узоқлашди. Суғд бир пима демоқчи бўлар, лекин то-

моғига нимадир тиқилиб қолғандай эди. У фақат хос соқчиларига күз югуртириб чиқди.

— Тұғрими шу? — Вараҳран Эгинага ўғирилди. У бурчакда ғарибона бош әгіб турарди. Устидаги ҳұл ва кир әпинчиғи кулранг тупроққа беланған.

— Ҳа,— алам билан пичирлади юонон қыз.

— Үнга яна мусаллас беринг! — хириллади Спантамаъно бир оз үзінга келгач.

Бир қадақ мусаллас Палланта қувват берди. У үзини босиб олди ва оғир-оғир хұрсииң, инграб гап-га түшиб кетди.

— Спнтамен, илгари сенга ўз ўтмишимиз тұғри-сида ғапириб бермаган эди. Ұялған әдим. Мен эллин-ларнинг браңхид руҳонийлар уруғиданман. Менинг аждодларим бу ерлардан узоқда, Эгей деңгизи бўйи-даги Милет шаҳрида истиқомат қилишарди. Эрон шоҳи Қайхусров оёғи Милетга етмагунча браңхидлар ғам нималигини билишмаган. Худоларнинг соғ ол-тиңдан қўйилган улкан-улкан ҳайкаллари форслар қўлига тушмасин деб браңхидлар уларни тупроққа қўмишган. Қайхусров шаҳарни эгаллагач, коҳинлар-ни тутиб олган ва ҳайкаллар кўмилган жойни билиш учун уларни калтаклаб сўроқ қилган. Бир неча кун уларни қиёнаб азоблаган. Ниҳоят қиёноқларга бар-дош беролмаган бир чол сирни очиб қўйган. Олтин-дан ясалган худолар форслар қўлига ўтган. Шундан кейин элладаликлар бизни ёмон кўриб қолишган ва ҳар бир браңхидни сотқин ҳамда худофуруш деб эълон қилишган эди. Қасосдан қўрққан браңхидлар Шарққа, Сугдиёнага кетишиган эди. Улар билан бир-га Элладанинг Карий қабиласи ҳунармандларидан бир қисми ҳам бу ерга кўчниб келган эди.

Ўшандан бери орадан юз эллик йил ўтди, қачон-лардир бўлиб ўтган воқеани қарий ҳамма браңхид-лар унутиб юборган эди. Бугун гетайралар бўлинма-си бошида Александр келаётгани ҳақидаги хабар ети-ши билан шаҳарчамизда шодлашмаган бирорта ҳам одам қолмади.

Биз байрамдагидай энг яхши кийимларимизни кийиб, ясаниб олган эдик. (Паллант ўз устидаги қимматбаҳо, аммо тилка-пора қилинган кийимини кўрсатди). Биз македонлар истиқболига асал ва ша-роб тўла идишлар кўтариб чиққан эдик. Мева-чева, сабзавот ва узум солинган саватларнинг оғирлиги-дан эшакларнинг бели синай дерди. Лабларда қувонч

табассумлари жи尔ва қиларди. Саховат қалблари лаңг очиқ эди. Успиринлар Аполлонни шарафлаб мадхиялар куйлашарди. Сен, Спитамен, беш йил бегона юртларда саргардон бўлиб юрдинг, шу беш йил мобайнида ватан фироқида қанча ўртандинг. Биз эса ватанимизни юз эллик йил кўрмаганмиз. Александрни кўрганимизда юзларимиздаги ажинларни текислаб юбориш учун бизни ватанимизнинг ўзи излаб келгандай туялган эди.

Паллант яна ҳўнграб юборди.

-- Маълум бўлдики, улар аждодларимиздан бири қилган жиноятни унутнишмаган экан. Улар ҳаммани қириб ташлашди! Ағдарилган-тўитарилган кўзалардан тўкилган мусаллас билан кексалар қони қўшилиб кетди. Болаларнинг бошлари тўкилган аиорлар қатори думалай кетди. Македон отларининг туёқлари узум бошлари билан хотин-қизларимиз қўлларини босиб, янчди... Мен жонсиз жасадлар орасидан судралиб чиқиб, Эгниани ертўладан тондим ва жар, сойлардан эмаклаб Марокандга етиб келдик. Менга айт-чи, Спитамен,— юнон сүғдга қараб қаддии кўтарди, унинг кўзлари ҳамдардлик тиларди,-- бир кишининг жинояти учун бутун уруғни, уларнинг узоқ авлодларини қириб ташлаш ваҳшийлик эмасми? Буюк Афлотуннинг шогирди Арастудан тарбия кўрган одам ана шундай иш қилиди...

Паллант ҳасрат билан қўлларини ёзганча жим бўлиб қолди. Спантамаъно узоқ сукут қилди. Ҳа, Искандар мугамбирилик қилиб ўзини кўрсатгандай яхши одам эмас экан. Аҳмоқ! Унинг мақтовларидан шундай шишиб ақлингни йўқотиб қўйдингки, хавф-хатарни мутлақо унутдинг! Тўғри, сени ҳақ йўлдан шу Наллант тойдирди. Лекин бу бечоранинг мутлақо гуноҳи йўқ. Чунки ўзи Искандарга ишонарди, мана, ўзи ана шу ишончининг жазосини тортди. Искандарнинг Марокандга келганига бир ой бўлмасданоқ, мана, аллақачон қон ҳам тўкила бошлади.

«Аммо...— Спантамаъно зўр бериб чаккасини қашиди,— аммо сүғд қони тўкилаётгани йўқ. Бранхидларни жазолаш юнонларнинг ўз иши. Спантамаъно ўзгаларнинг ишига аралашгани яхшими? Ҳеч бир алоқаси бўлмаган жойда бирорларнинг ишига аралашиш Сиёвуш авлодига муносиб ишми? Ахир Искандар бирорта ҳам сүғдга қўл теккизгани йўқ-ку».

Хос соқчилардан бирининг кириб келиши унинг хаёлларини бўлиб қўйди. Жаигчи деди:

— Мен уйга боргаш эдим. Отам сарой хизматчиси. Отамнинг айтишича, кечак юонон бошлиқлари ўртасида тортиниув чиқибди, Зулқарнайн ўзининг бир кўкрак эмишган укасини ўлдирибди.

Хос соқчи келтирган янгилик ҳаммага Паллантнинг ҳикоясидан ҳам қаттиқ таъсир қилди. Сугдлар қадим-қадим замоилардан бери она сутини муқаддас ҳисоблашарди. Бир кўкракдан сут эмганларин умр бўйи узилмас қардошлик инлари боғлаб турарди.

— Сен, юонилар бизни форслардан озод қиласди, деган эдин,— мурожаат қиласди йўлбошчига Баро,— аммо уларнинг эрони каллакесарлардан нима фарқи бор?

Бу сўзлар Спантамаънонинг иккиланишларига чек қўйди. У бир қарорга келди.

— Вараҳран!

Мисгар ўз бошлаги ортидан бошқа хонага эргашиб чиқди. У ҳатто Марокандла ҳам Спантамаънон ташлаб кетишни истамади. Кекса Фрад кўргани келгани ўглини бозордаги торгина устахонада қолишга ҳапчалик уринимасин, Вараҳран кўнимади.

— Беш юз аекар олгин-да, Искандар ортидан етиб бор. Сизларни унга ёрдамга юборганимни айтасан. Бегона подшопининг ҳар бир қадамига кўз-кулоқ бўл, чопар юбориб тур. Хавф тугилгундай бўлса — орқага қайт. Тушундигими?

— Ҳа.

— Ҳозироқ йўлга чиқ!

Вараҳран шонилини чиқиб кетди. Заро билан Эгина уйининг хотинилар бўлимига ўтишибди. Ҳолдан тойган Паллант уйқуга кетди. Аммо Спантамаъно узоқ вақт кўз юмолмади. Паллант келмасдан бурун бошида айланган ҳаяжонли фикрлар учун энди хижолат бўлмоқда эди. «Бутун Сугдиёнада Спантамаънондан баҳтироқ одам борми?» Эҳ сен, эшшак! Спантамаънодан баҳтсизроқ одам борми?— деганинг яхшироқ эди! Воқеалар ривожи қаер ва нимага қаратилган? Бу ишларининг боши ердаю обёги осмонда бўлиб кетмасмикан?

— Спантамаъно!— эйитди сугд қайтиб кирган Заронинг ташвиши шивирлашни.— Нима қилмоқчисан?

— Нимани сўраяпсан?— деди у майингиша.

- Нега Варахханий у ёкка юбординг?
- Қаерга?
- Искандар қўшилари ортидан.
- Қерак, маъбудам.
- Ўтишаман сендаи, жоним, юнонга қарши ёмонликини ўйлама. Агар Зулқарнайн билб қолса...
- Ҳаммаси яхши бўлади, ҳилолим, ҳаммаси яхши бўлади. Мени қуч-у, ҳеч нарсанинг ташвишини қилма.

«КИРЕСХАТА! КИРЕСХАТА!..»

Улар иш куни кечга яқин холибхар диеёра етиб келишади. Бу ҳалқ ҳен қаюн ер ҳайдаш учун ҳайвонларни қўшига қўшишиади, ширин-такар мева, сабзавот етиштиргайди.

Аполлоний-Родотий, «Аргонавтика»

Искандар қўшилари Марокандан чиқиб, Зарафшон водийиси бўйлаб шарққа йўл олди ва чекинатетган форслар талаб, авгор қилганг Панжакентдан ўтиб, истеҳком қишлоқ Заҳматга етиб келишди.

Бу ерда йўл ҳар гомонга бўлинниб кетарди. Зарафшонининг юқори оқимидаги тогли ўлкаларга олиб борадиган сўқмоқ тўтрига қараб кетарди. Бақтриялик Вахшунварта ўша ёқда қаердадир ўринашиб олганди. Иккичи сўқмоқ дарё ва унинг ортида юксалиб турган тогни кесиб ўтиб, жашубда, Окс томонда гойиб бўйарди. Учинчиси эса шимоли-шарқ томонга, машҳур Киресхата томонга бораради. Искандар ана шу йўлга тушиб олди.

- Киресхата! — куйларди тетайралар.
- Киресхата! — гижирларди қилич осиб юриладиган қайнишлар.
- Киресхата! чиреилларди гулханда ёнаётган шаъматак шохлари.
- Киресхата! — дерди қиямиллардан тушаётшиб бир-бирига урилаётган шагал тошлилар.
- Киресхата! — бўгиқ тарсилларди саратон иссиғидан ёрилаётган қақроқерлар.

Македонлар ер юзининг одогига қурилган деб ёништан шаҳарга тезроқ етиб боришга шошилардилар. Шунда Искандар чор-ночор орқага қайтишга

мажбур бўлади. Уйга!— бу сўзни ўн минглаб кишилар қисқа қўним пайтларида, уйғонаётib ёки уйқуга кетаётib ичларида тақрорлардилар. Аммо Клит тақдирига дучор бўлмаслик учун ҳеч ким уни овоз чиқариб тилга олмасди.

Искандар ҳам сукут сақларди. У лашкарбоши ва қўшинларининг янги галаёнидан чўчиб, пинҳон режаларини ошкор қилмасди. Ҳозирда ҳар қандай галаён тузатиб бўлмас фалокат билан таҳдид соларди.

Искандар босиб олган мамлакат нафасни ичга ютиб, дам сақларди. Суғлар янги ҳукмдорни диққат билан кузатишар, ножӯя босилган ҳар бир қадам, таваккал қилинган ҳар бир ҳаракат умумий қўзғолон, исенга сабаб бўлиши мумкин эди. Подшо аскарларига ўзларини сипо тутиш, маҳаллий аҳолини ранжитмаслик тўғрисида буйруқ берди. Уғирлик олдини олиш учун у Мароканддаёқ савдогарлардан ҳамма керакли нарсаларни сотиб олишни буюрган эди. Нои ва гўшт етарли эди. Аммо ем масаласида янгилишишибди. Йўлда ўтлоқлар кам бўлиб чиқди. Гамланган арпа ўнинчи кундаёқ адo бўлди — оғир тоғ йўллари ҳайвонларни ҳолдан тойдирар, аскарлар отларига одатдагидан икки баравар кўп ем беришга мажбур эдилар.

Бирор жойга қўниб, нафас ростлаш, сафларни бўлакларга бўлиб, отлиқларни кичик-кичик тоғ ўтлоқларига тарқатиб юбориш мумкин эди. Аммо Искандар шошиларди. Бундан ташқари, тўсатдан ҳужум қилиб қолинисе, лараварга тарқалиб кетгани қўшинларини тезлик билан бир жойга тўплаб бўлмасди. Тотликлардан арпа сотиб олишга қарор қилинди. Искандар Дракишли чақиртирди. Марафонлик эди озиқовқат ва см-хашнак билан таъминловчи бўлиб олган эди. Шоҳ Дракиилга бир ҳамёни олтин берди:

— Қишлоқларга одам юбор. Ҳақини тўғри тўлаб, зудлик билан қайтишиш буюр.

Дракиил ҳамёни кўргандаёқ томонига тиқилгани тулуғини ютиб юборди-да, тангларини қўйнига солиб, ҳаммаси жойида бўлади, леб ҳукмдорни ишонтирганча шошилиб жўнаб кетди. Лекин Дракиил карвонга боришдан олдин ўз чодирига биқиниб олиб, дирҳамларини қайта санаб чиқди.

— Шунча олтин ёввойиларга тегадими,— гўлди ради савдогар ва тангларининг ярмини ўз тўрvasига ағдарди.— Шунисиям бўлади. Бу ёввойилар ким-

сан — Искандарнинг элчилари билан савдолашиб ўтирмас, ахир.

У хурсанд ҳолда карвон ёнига келди-да, чўтири Ләэрт билан суҳбатлашгач, қолган олтинни унга топшириди.

— Ёввойиларга ҳақини тўғри тўла, кейин, бошинг бориб оёгинг келсин,— деб буйруқ берди дўстига.

«Жаҳаннам ютсин сени,— ўйлади чўтири Ләэрт.— Шунча пулни ёввойиларга бериб қўяр эканимми? Шунисига ҳам шукур қилишсин. Ёки биз наиза ўйнатишга қодир эмасмизми?»

Бўлинма тоққа кетганча йўқ бўлиб кетди. Македонлар кечгача ўртоқларини кута-кута тоқатлари-тоқ бўлди. Бироқ тун чўкини билан тоғларда беҳисоб гулханлар ловиллай кетди. Македонларга минглаб ўтли кўзлар даҳшат солиб тикилиб турганга ўхшарди. Гоҳ-гоҳ манзилгоҳга қулоқни қоматга келтирадиган чинқириқ ва ногораларнинг безовта гумбурлаган садолари етиб келарди.

Фалокат юз берганга ўхшайди. Искандар душманни аидармон қилини учун сафланнишга буйруқ берди. Эрталаб қўшинлар ҳар лаҳзада ҳужумга дуч келишини кутиб аста-секин йўлга тушди. Коялар чўққисида тоғлиқлар ўралашиб юришарди. Илғор бўлинмада бораётган Феаген Парпансида довонидан ошганларни эслади. Бу ерда ҳам яхшилик чиқмаса керак. Мугамбир ва эҳтиёткор водий аҳолисидан фарқли ўла-роқ тоғликлар дарҳол қуролга ёпишадилар.

Водий торайиб қолди. Йўл энисиз дарага кириб борарди. Подшо тўхташга буйруқ берди. Олдинга айгоқчи жўнатилган эди. Аммо жангчилар юз қадам юришга ҳам улгурмай туриб даҳшатли чинқириқ овозини эшиштидилар. Юпон кийими кийган бир кимса қияликтан думалаб келарди. Айгоқчилар юнонни ўрнидан тургазишини ва Искандар олдига судраб келишиди. Бу беотиялик Ләэрт эди.

— Сенга нима бўлди?— сўради шоҳ. Ләэрт шунчалик ҳарсиллаб нафас олардики, жавоб беришга ҳам мадори етмади. Унинг устидан совуқ сув қўйдилар. Аста-секин нафасини ростлади ва биринчи қишлоқдаёқ уларни тутиб олиб, калтаклай бошлиганларни айтиб берди. Ким қочишига улгурган бўлса эрталаб уларни ҳам тутиб олишибди. Бўлинма бошлиғи Ләэртнинг бир ўзи тирик қолибди.

— Елгон гапирмаяпсанми, ярамас?— дағдаға би-

лан сұрады Искандар. Төглиқлар бирон бир сабабенің юнонларға ұжум қилишінде түннің иштөңгисі көзмәдіңтән әттән әди. Ҳа, айтгандай... тағы ким билсін уларни? Қарынсынадагилар дөвонда тош әлемдегендегін әдіккү, ахир.— Эхтимол бирор ножұя ин әки таң билан өвөйнларни рашжитгандырсызлар?

— Адолат маъбудаси Фемида күриб турибди, ким ҳақ, ким ноҳақ!— деди юнон құзларини лүк қилиб.

Искандар унга яқынлашип да, күкендей тұтилиб кеттеган кийим қолдигини юлиб олди ва тасмасида осилиб турған силлиқ чарм тұрвага күзи тушди. Ләзерт оғиз очмади. Искандар тұрвани ечиб өлди, ичиңдегі тапгаларни ерга тұқиб, битта-битта санағ чыңди ва Дракилға юзланди.

— Колдан ярми, албатта, сенда бұлса керак?

Марафонлик ғамғинлик билан құлларини ёйді вай индамай тиз чўқди.

Сизлар мақсадымни чиншакка чиқардигиз, шасташ үгрілар, ҳозир адабияттың беріб құйманы, ғазаб билан деди подио.— Ечинларинг!

Искандар яқындан бүеи форс подшолари одаттың қилиб қызыл даражадан йүнилгән йүғон таёқни ўзи бүлсан олиб юради. Ү ёнбош томондан келиб, бир-бирағарига қыйиб қүйилгән тұрғта оёқ остиға қулоң-нацылаб таёқ билан ура бошлади. Дракил ва Ләзерт чүнқа болалари каби чиңқиришарди. Искандар бөннелаб үн калтак түнирғач, гетайраларни чақырды да, гүшөхкорларни аравага әлтиб ташлашин буюрдайды. Уларниң гунохы шиудай катта зәнки, гунохларының малигини аңглашта ақли қосирлари ожизлик қыларди. Подио эса узил-кесил ҳукмни құлайроқ фурсағ келгүнга қадар кечиктиришінде қарор қойылди. Ҳозир төглиқлар тақдирини ҳал қилиш керак әди:

— Битта әллишшінг ҳаёти,— деди Искандар гетайраларға,— мингта өвөйннің ҳаётидан қимматроқ. Бутун Сүгдіән шунин билди қүйсін.

Подио олтита камоничи, налахмоңчи бүлинмаларға илош изи сүқмоқлардан юқорига, қоя чүққиларига жүтарилиш, тоглықлар ортигасайлашиб үтиш ва иккі томондан ұжум қылғын, уларни дарага суріп түншігін буйруқ берди.

Режаси амалға ошди. Қамон үқи ва қүрғошин зұлдирдан миңгға яқын тоглиқ халок бўлди, қолғанлари қочиб кетди. Осиёликларнинг бир қисми халос бўлиш учун арқонларга осилиб дарага тушар, бу ерда эса

зарби зёр македон бўлинмасининг эгри мажайрала-
рига дуч келарди.

Аммо тоглиқлар билан жанг шу билан тугамади.
Македонлар энди текис майдонга чиқишга улгурар-
улгурмас ён томондаги юмалоқ тена ортидан жанг-
вар болталар билан қуролланган отлиқлар булатдай
ёнирилиб келди. Бу шундай кутимагандан рўй бер-
дики, гетайралар ўзларига келганича тоглиқлар улар-
нинг олдинги сафларини янчид ташладилар. Қандай-
дир жасур йигит, тишиларини гижирлатганча тўғри
Искандар ёнига ёриб кирди да, унинг боши уара ой-
болтасини ўйнатди. Искандар бақириб юборди ва
қалқон билан ўзини тўёди. Тоглиқ шундай зарб билан
урган эдики, ойболта олтин қопламали қалқони
парчалаб, бронза совутни ҳам кесиб ўтиб тангри
Аммон ўғлиниң чап елкасини қаттиқ яралади.

Шу лаҳзада Птолемайос Лаг баҳодир осиёлини
найза санчди, Фердикка эса ёнбошига ағдарилаётган
хўкмдорини ушлаб қолди.

— Биттаси ҳам қолмасин... — шивирлади Искандар
гезарган лаблари билан.— Биттаси ҳам қолма-
сии...

Фердикка ҳушидан кетган подшони кичик хос еоқ-
чилаар қўлига берди ва карнайчиларга ишора қилди.
Ўзини ўвглаган гетайралар текис майдон бўйлаб
ёнилиб, душман отлиқларини ўраб олди. Бенг йилдан
бери шундай ҳолларда нима юз берган бўлса, бу гаъл
ҳам шу бўлди: ингичка найзамар, калта сопли ойбол-
та ва ўқ-ёй билан қуролланган тоглиқлар гетайр-
ларини ўзин ва бақувват унобидош дарахтидан ясал-
ган найзаларига бардош бера олмадилар.

Кочиб қутулишининг иложи йўқ эди, шунинг учун
улар бронза ханжарлари билан имкони борича, токи
битталари ҳам қолмай ваҳнинлашиб кетган отлар
туёғи остига қулаб битмагунларича жанг қилинилар.
Македонлар улар жасади тепасида тўпланишиди ва
галаба нишонаси сифатида узун найзалари учини қо-
кунтиришди.

Шу маҳалда голлитлар, қиличбозлар; камончилар-
га палахмончилар лиёда тоглиқлар ўрнашиб олгай-
спаликкада ҳужум қилмоқда эди. Уларининг бир қисми
қиличдан ўтказилганди. Бошқалари ўзларини қоядан
танилаб, ўткир тошларда мажақланиб кетди. Жангда
қаташган ўттиза минг тоглиқдан саккиз мингга яқин
одам тирик қолган эди.

— Яхши,— деди ўзига келгап Искандар Фердикка унга шуларни хабар қилганда.— Аммо биз жангсиз иш битиролмаганимиз яхши бўлмади. Йигирма икки минг ёввойининг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар Марокандга етиб боради ва суғдлар орасида норозилик туғдиради.

— Лекин биз бугун тор-мор келтирган ёввойилар суғд эмас,— эътиroz билдириди Фердикка,— улар ўзларини «узрушон», мамлакатларини бўлса Узрущона деб аташар экан.

— Бари бир улариниг тили ҳам, қони ҳам суғдлар билан бир. Ҳозироқ Марокандга, Гефестион ёнига одам юбор. Ҳамма нарсага тайёр бўлиб турсин. Бирор гап бўлса қатъий ҳаракат қилисин. «Халоскорлик» ўйини Дракилнинг шарофати билан бой берилди, жаҳаннам ютсин уни. Спитаменга эса бирор ишончли баҳона топиш керак. Ҳа! Сиёвуш авлоди бизга қўшиб юборган одамни буёққа чақириб кел-чи.

Фердикка Варахрани эргаштириб келди. Марокандлик подшо олдида тиз чўқди ва Искандарнинг боғлаб қўйилган елкаснга қараб, нола билан дуо ўқиди.

— Ҳа, кутнлмаган воқеа бўлди,— ҳўрсниди Искандар,— афтидан, Киресхатага ўрнашиб олган форслар узрушонларни менинг қўшинимга ҳужум қилишга кўндирибди. Бундан нима чиққанини ўзинг кўрдинг. Спитаменга чопар юбориб, ҳукмдорингга айтгинг, у безовта бўлмасин. Мен унинг ва ўзимнинг душманларимни жазоладим, бундан кейин ҳам жазосини беравераман. Агар Спитамен буёққа мингта отлиқ юборса ва тогларга тарқалиб кетган галаёнчиларнинг қолган-қутганини тинчитиб қўйса яхши бўларди. Галимни тушундигми?

— Ҳа, жаноб. Сен буюрганча қиласман,— жавоб берди Варахран соддадиллик билан.

Узрушонлар нима учун македонларга ҳужум қилиганини суғд ўзидан ёмон билмаслигига Искандар шубҳа қиласди. Шунингдек, у Спантамаъно олдига бундан бир соат бурун чопар жўнаб кетганини ҳам каромат қила олмасди.

Клитарх сўзи:

«Узрушонлар билан бўлган жангдан кейин Александр қўшинлари улуғ Яксарт дарёси бўйига чиқди.

Айтисларича, у шимоли-шарқдаги самовий төғ-
лардан бошланади, бепоён чүл-саҳроларни кесиб
үтиб, уч иromoққа бўлинади ва массагетлар ўлкаси-
даги Оксiana¹ кўлига қўйилади. Биз Яксарт дарёсига
қирғоқларини қоялар қисиб турган жойдан чиқдик,
бу ер тор ва ўтиш учун қулай². Ихчам водий Фарго-
на мамлакатига ўтиш йўлини ҳосил қилган. Бу их-
чам төғ йўлида, айниқса тонготар пайтида гарб то-
монда ястаниб ётган саҳродан кучли шамол эсади.

Яксартинг жанубий қирғогида узрулонлар яшай-
ди. Улар тоғдаги қабиладошлари билан бўлган во-
қеаларни билганилари учун бизни душманлик билан
қарши олишиди. Яхши сўзлар ҳам, дўқ-пўписалар
ҳам шаҳар дарвозаларини очишга уларни мажбур
қила олмади. Александр ҳарбий қўргонларни ҳужум
билан олишга буйруқ берди. Биринчи бўлиб Газо
номли шаҳар атрофида хаشاқлар қазилди, кўтарма-
лар қурнildи, шундан кейин манжанақ, полибол ва
онагрлар ишга солинди. Аҳолини зўлдир ва ёй ўқи
билан ўйларига қочишга мажбур қилган македонлар
шаҳар деворига чиқиб олишиди ва қўргонга киришли.
Газодан кичикроқ бўлган тўрт шаҳарни девор мино-
раларига нарвон қўйиб, ўқчилар ва қамал қилиш ус-
куналари ҳаракатини уйгунилаштириш натижасида
иккиси кундаёт эгалланади.

Қолган иккита энг катта шаҳарни — Мамакен би-
лан Киресхатани кўп қўрбоилар бериш эвазига эгал-
ланди. Маҳаллий аҳоли қаттиқ қаршилик қўрсатди.
Мамакен аҳолиси жуда ҳам жасур. Улар бутун уруг-
и билан қўргонга кириб олган, бошқа уругдан
хеч кимни у ерга киритмайди. Уларининг қўргон-қалъа-
си девори ҳаддан ташқари қалин, ўртасида молхон-
напари бор. Мамакенлар демор орқасида ўзларининг
тор гумбазсимон ўйларидаги овқат пишириб, себ-инчи-
нади ва ухлашади. Мустаҳкам қўргонга кириш учун
девор остидан лахм қазишга тўғри келди.

Биз Киресхата ёнида ҳам кўп азиит чекнишга маж-
бур бўлдик. Биз куттандек бу ерда форслар йўқ экан.
Улар аллақачон шарққа қочиб кетган экан.

Шаҳарни маҳаллий аҳоли мудофаа қиласади. Жо-
ниллар македонлар ҳужумини шундай жасорат билан
қайтаришардики, бу ҳатто Александрни ҳам ҳайрон

¹ Оксiana кўли — Орол деңгизи.

² Ҳозирги Бекобод атрофида.

қолдирды. Қамал жуда ҳам чүзилиб кетгани сабабли, иодшо ўзининг оғир ярадорлигига қарамай, гоплит бўллимиаси бошида турив девор остидан оқова сув ўтадиган, ҳозир қуриб ётган ўзан орқали шаҳарга кирди. Қиресхата мағлуб бўлди.

Шундай қилиб, тангри Аммон ўғли дарё бўйидаги сўти шаҳарни бўйсундириб, улар аҳолисини қул қијиб олди».

Киресхата! Киресхата!. У македонлар умидини чиншакка чиқарди. Бу ер дунёнинг чеккасига ўхшияди. У аллақаерларда, узоқ-узоқларда бўлса керак. Унга етиб бориш учун яна беш йил, эҳтимол ўн йил керак бўлар. Жангчилар иолнишга ўтдилар. Нахот Искандар бу ерда ҳам тўхтамаса, наҳот қўиниларици Яксартдан нарига, осиёликлар мамлакатининг яна ҳам ичкарисига бошлаб борса?

Айниқса нэон ва агринилар манзилгоҳида норозилик кучли эди. Фракийлар мудом ўз қўрқмасликлари билан ажralиб туришар, лекин Искандар қўл остида истар-истамас жанг қилишарди. Чунки македон подшоси уларниг мамлакатини куч билан босиб олгани ва уларни мажбур қилиб шарқقا ҳайдаган эди.

Сугдиёна бозорларида маҳаллий халқ билан сурдча, ўзаро эса фракийча гаплашадиган қари кўчманчиilar учраб қоларди. Улар ўзларини «дахлар» ва «буюқ гетлар» деб аташарди. Ҳайрон бўлган фракияликлар боболарниг Болқонга шарқ саҳроларидан кўчиб келган киммерийлар ҳақидаги ҳикояларини эсладашарди. Гарbdагi даҳ ва гетлар ҳақида хотирлашарди. Осиёлик «дахлар» ва «буюқ гетлар» гарчи европалик фракийларга мутлақо ўхшамасалар ҳам уларниг томирида қариндошлик қони оқаётгацига амин бўлишарди. Айниқса маҳаллий халқ йўлбошчиси Синтаменинг ташки кўришиши қўйиб қўйгандай фракияликининг худди ўзи эди. Нэон ва агринилар наздида ўзларининг яқин қариндошларига қўл кўтариётгандай туюларди.

Искандар ҳаммасини кўрар, энгитар ва билиб турар эди. Нотиқ Демосфен сингари ақлли, жўшқин ва гўзал сўз билан одамларни руҳлантириш керак. Аммо подшонинг жароҳати шундай оғриб, азоб берардики, у қанчалик ҳаракат қилмасин, юрагидан бирорта ҳам илиқ сўзни сиқиб чиқара олмасди. Тангри

Аммон ўгли бутун вужуди билан газабланығанини аник күрсатиб, бу билан атрофдагиларни ҳам газаблантириб Яксарт соҳилида дайдиб юарди.

Бу орада, Шарқда айтганларидай, ишнинг оёғи осмондан келмоқда эди. Бир куни яқиндагина Искандар ўтиб келган тогдан икки ёлланма юони аскари ҳовлиқиб келиб қолди. Улар похуш хабар келтиришган эди. Гетайралар төг оралығыда додини беріб, тор-мор келтирғанига қарамай, узрушонлар яна құлға қурол олғашлар ва Мароканд билан Қиресхата орасындағы қишлоқ, шаҳарларда тартыб сақлаш учун подио қолдирған юони бўлнималарини қириб ташлаганлар. Жануб, Сугдиёна йўли кесиб қўйилған эди.

Ёлланма аскарлар қароргоҳга куйботар пайтда етиб келишган эди. Тунда, соқчыликда турғаплардан ташқары бутун қўшини ухлаб ётганда эса таңгри Аммон ўгли забт этган етти шаҳарга галаёнчилар ҳужум қилди. Ичкаридаги маҳаллий аҳоли ёрдами билан уйқудаги македонларни калтаклай бошладнлар. Узрушонларни қувиб юборниди, лекин шундан бери бирор кече осойиншта ўтгани йўқ. Тоглиқлар тоғ тепаликларда тўпланишар ва Искандар қўшинларини камондан ўққа тутишар, тоғ ўчаётган гулханлар томон бекиниб келишар ва мудраётган пиёдаларни сўйинб кетишар, тоғ айгоқчи ва чопарларни тутиб олишар эди.

Яксартининг ўнг томонида, Газо ва Қиресхата рӯпарасида кигиз қалноқли отлиқ одамлар тўплана бошлади.

— Булар ҳам узрушонларми? — сўради Искандар чақириб келингани уч маҳаллий қишидан.

— Йўқ,— жавоб қилди бири,— булар сак-тиграхудлар.

— Яксартлар,— қўшимча қилди иккинчиси.

— Сартлар,— деди учинчиси.

— Демак, у ерда уч хил халқ яшайди.

— Битта. Лекин ҳар хил ном билан аталади. Ҳаммасига уларининг қалноқлари сабаб. «Тиграхауд» дегани «унқир қалноқ» дегани. «Яксарт»—«бир калладор» дегани, «сарт» дегани эса «Калладор» бўлади.

— Улар қайси тилда гаплашади?

— Бизнинг тилимизда...

— Бир сўз билан айтганда, скифлар.— кинояли жилмайди Искандар.— Нимага тўпланияпти улар?

Чоллар сукут сақларди. Шимолга, Шошга йўл кесиб қўйилган эди.

Уч кундан кейин Ғазо шиддатли ҳужумга дучор бўлди, аммо бутунлай бошқа томондан, гарбда ястаниб ётган саҳро томондан...

Номаълум отлиқлар келиб шаҳар ташқарисида ивирсиб юрган бир неча жаңгчини ўлдириб, македонларнинг тўрт юз отини ҳайдаб кетди. Уларнинг изи жазирама, сувсиз саҳрога қараб кетган эди, улар орқасидан юборилган гетайралар ортга қайтишига мажбур бўлди.

— Булар қайси қабиладан? — сўради Искандар маҳаллий кексалардан.

- Тиай-тара-дайра саклари, — деди бир чол.
- Аласаклар, — деди иккинчиси.
- Дарё одамлари, — деди учинчиси.
- Улар қайси тилда сўзлашади?
- Бизнинг тилимизда.
- Қисқаси, скифлар.

Искандар яна истеҳзоли кулди. Ғарб йўли ҳам кесиляган эди. Бу ҳол гўё подшони хурсанд қилаётганга ўхшарди.

Кейнинг кун яна шарқдан осиёликлар ёпирилиб келди. Улар шовқин-сурон билан Қиресхатани қуршаб олдилар ва қўға билан ёпилган томларга ёниб турган камон ўқи ёғдира бошладилар. Ёнгин кўтарилиди. Отлиқлар ҳўқиз подасини ҳайдаб қумлик ва ботқоқликка кириб гойиб бўлдилар.

— Бугун қандай қабила келган эди? — яна чолларга мурожаат қилди Искандар, бодом гули тикилган тўрт бурчакли қора дўппини кўрсатиб.

- Фаргона! — жавоб берди чоллар бир овозда.
- Қайси тилда таплашади?
- Бизнинг тилимизда.
- Скифлар, — Искандар бошини сарак-сарак қилди. Шарқ томонга ҳам йўл берк эди. — Қанчаки скиф бўлса, ҳаммаси менга қарши бош кўтараётганга ўхшайди. Уларни кимдир гижгижляяпти. Бу биродарим Спитамен эмасмикин?

Искандар янгишмаган эди. Эрталаб Марокандан чопар етиб келди. У кийим-кечаги йиртилиб кетган, қалтакланиб, қора қонига ботирилган эди.

— Фалокат, Искандар, — чопар подшо чодирига югуриб кирди, ҳаяжони зўридан тиз ҷўкишни ҳам

унутган эди.— Спантамаъно қўзғолон кўтариб, Маро-
кандни қамал қилди. Бутун Сугдиёна қўзгалди.

Спантамаънонинг қўзғолон кўтартгани ҳақидаги
хабар македон подшоси юрагини қоплаб олган фурур
қобиғини тешиб ўтди. Бекорчилик кунларида йиғи-
либ қолган куч ташқарига отилиб чиқди. Ранги оқар-
ган, аммо чаққон, ҳамма ишга тайёр Искандар тепа-
ликка, қўшиллари ҳузурига чиқиб келди, сўнгги му-
ҳим сұҳбат учун тўйланганиларини ҳамма тушуниб
туради. Бугун ўн минглаб одамларнинг тақдирни ҳал
қилиниши керак эди. Ҳар ким ўз ичиде: «Етар! Уйга
қайтамиз! Қани бу жоҳил бизни юришини давом этти-
ришга мажбур қилиб кўрснинчи...» деб таъкидларди.
Жангчилар шиҷоат билан бир-бирига жўр бўлиб
қичқиришар, ҳеч кимдан қўрқмасликларини, ўзлари
ўзларини ҳимоя қилишга қодир эканликларини памо-
йиш қилиб наизаларини қалқонларига тўқиллатиб
уришар эди.

— Тинчланинг!— бақирди Фердикка.— Александр-
га қулоқ солинглар!

Шовқин-сурон тинди; жимжитликни фақат дарё-
нинг бир оҳангдаги шовуллаши билан кўкатлари қу-
риб қовжираб қолган ўтлоқда ўтлаб юрган тушов-
ланинг отларининг пишқиришигина бузиб туради.

— Биродарлар!— деди Искандар баланд ва меҳ-
рибон овоз билан. Жангчилар ҳайрат билан бир-бир-
ларига қарашибди. Подшо қўпдан берни уларни «биро-
дарлар» деб атамаган эди.— Юракни ўртаётган ҳам-
ма гапни очиқ айтини вақти келди. Шундай эмасми?

У майни, осойишта, салмоқ билан сўзларди. Унинг
очиқ ганиризни (жангчилар устамонлик билан гапни
айлантвиришини кутган эдилар) ва дилкаш овози
(улар дўйқ-тўпса кутганнилар) шу ерда ҳозир бўл-
ганиларни ҳангуда мағн қилиб қўйди. Бир лаҳза бурун
қаҳр газаб ва ваҳиний туйгулар билан турган одам-
лар энди маҳлис бўлганча обизларини очиб қолиши-
ган эди.

— Биз озмунча йўлни бирга босиб ўтмадик, оз-
мунча кулфат чекмадик,— давом этди подшо,— ҳар
биримизнинг бошимизга тунгани машаққат бизни бир
умрга қадрдан қилиб қўйди. Шунинг учун ҳар ким
кўнглида бор гапни бу ерда очиқ айтишига ҳаққи бор.
Адолат маъбуласи Дика номи билан қасамёл қила-
манки, қалбимнинг тўрида ҳеч нарсални яшириб қол-
майман. Шунингдек, биродарлар, шу тепалик устида

сиздинг ҳам түшнә-түгри, вижданап ва құрқмай гап-ришиңгизин сұрайман. Македонлар, эллинлар ва фракиялыklar, ҳақиқатни айтишта вәзда берасизларми?

— Ҳа,— қичқириши жаңғылар бирга.

— Яхшى. Бұлмаса әштинглар. Құпчилик македонлар, эллинлар ва фракиялыklar подшони әмде күрадилар. Шундай әмасми? Шундай. Нима учун? Қани, жазолашыдан құрқмай, ҳамманинг күзи олдида истаган одам бу ерга чиқиб, саволимга жағоб берсін-чі? Қасам соққиси Фемида номи билан қасамел қыламанки, менинг продам билап у одамнинг боши-даги бирор тола сочига ҳам зарап етмайды.

Хеч ким қимырламади. Искандар гапни дүк-пүци-садаи бишлаганда әди, одамнинг гашини көлтирган бұларди. Ғазаб эса құрқоқни ҳам ботир қилиб юбо-ради. Шуннинг учун улар шима құлинини билмасди-лар. Яқнидагина мардан билан наизаларни қалқо-ларга ургаш құллар ҳаяжондан шундай бұшашиб қолған әдікі, наизаларни зұрга тутиб турарди.

Аммо шу пайт турткынб-суриниб тепаликка па-лахмончы чиқиб келди. Тепаликдан нарироқда арти-ниб турған Дракия дарҳол Феагенин ташиди.

— Ҳа, Александр биз сени ёқтиirmаймиз!— қаттық гапири марафонлик. Палахмошчининг сүзи македон-лар ва бишқа қабила жаңғыларини бирдан ақлини жойига көлтириди. Эсақираш уларни шу ондаек тарк этди. Нима учун кенгашта келгендарни одамларниң эсига түшди.— Нима учун?— давом этди сүзида Феаген. — Мана, оталар юртшы тарк этганимизга беш йил бўлибди. Мана, беш йилдирки, кекса оналари-мизни кўрганимиз йўқ. Мана, беш йилдирки, Дионис шарафига бўладиган қишки байрамларда янграйди-ган қувноқ қўшиқларни әшитганимиз йўқ. Мана, беш йилдирки, осиёликлар мамлакатига бошланған лаъ-нати юриш ҳамон чўзилиб келяпти. Сен уруш бишланмасдан олдин: «Қылган жиноятлари учун форс-лардан узил-кесил қасос олиш бизнинг бурчимиз!» деган әдинг. Шундайми? Аммо, қасос олиб бўлдик-ку! Биз ўз ишимизни қилиб бўлдик. Душман енги-либ, тумтарақай бўлиб кетди. Яна нима керак сенга? Бизни қаёққа олиб бормоқчисан? Шунча юриш қи-ганимиз етмайдими? Уйга қайтиш пайти келмадими?

— Уйга қайтамиз!!!— бир овозда чугурлашиб ўн минглаб одам. Бу овоз дарә шовқинини босиб кетди, тоғ ёнбагридаги буталарда мудраётган қушларни ҳа-

волатди ва қоялар орқасида бекиниб турган узрушонилар қулогини динг қилди.

— Уйгами? — киностудия жилмайди Искандар. — Одам ўз ватанини эсдан чиқармагани яхши. Аммо... Мана, уйларингизга жуда кетгиларнинг келяпти. Нима учун? Уйларингда нима кутяпти? Наҳот сизни ёргулилар кўрмай ўсан ўша қора кулбаларингиз чорлаётган бўлса? Наҳотки эртадан-кечгача бир парча ерингизда терлаб-нишингиз келса? Еки қурум босган устахонангизда димиқишини истайсизми? Еки ўлибтирилиб қилинган меҳнат эвазига ярим оч ҳолда яшашними? Унумли ери, серсув чашмалари бўлмаган, одамларига нонгина эмас, ҳатто шу офтоб остида макон ҳам етмайдиган гариб ўлка — бечора Эллада сизни нима билан кутиб олади?

Нима учун бүёғини ўйлаб кўрмайсиз? Эслаб кўринг-чи: кўпларингиз ватанингизда ҳатто арпа нонга тўйғанимдингиз? Мен сизларни шарққа бошлаб келгавимдан бери эса мудом буғдой нон емоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз ҳозир интизор бўлаётган ўз ватанингизда тузланган балиқдан бошқа бирор нарса кўрганимисиз? Бу ерда эса гўшт, ширин-шакар мева, ажойиб-гаройиб сабзавотларни тановул қилмоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз шунчалик кетгингиз келаётган ўша Элладада эгнингиз бўз кўйлакдан бошқа нарсага ёлчиганми? Ҳозир эса ҳар қайсанигизнинг устингизда майин тўқилган матодан ажойиб кийимлар. Ватанингизда юрганингизда сестерций ва оболчақаларининг кўпмиди? Ҳозир эса ҳар бирингизнинг тўрвангизда озми-кўпми олтин жиринглаб турибди. Бу ларининг ҳаммасини берган ким? Александр, Филипп ўгли?

Энг аввало мен гариб кулбангизнинг тўрт деворидан бошқа ҳеч нарсани кўрмаган кўзингизга бутун дунёни очдим. Мен тоглари, водийлари, балиққа бой дарёлари, унумдор далалари, гуллаб турган боғлари, сершовқин шаҳарлари, бепоён ўтлоқлари ва сон-саноқсиз мол-ҳоллари билан, бутун мавжуд хазина дифиналарни билан дунёни сизнинг оғнингиз остига ташладим! Олинг! Ҳукмронлик қилинг! Маъқул келган жойларга шаҳарлар қуринг! Уйлар барпо қилинг! Дўкон ва устахоналар очинг! Қуллар сотиб олиб, деҳқончилик қилинг. Гўзал осиёлик қизларга ўйланинг ёки бўлмаса ўз хотинларингизни чақириб олинг. Ким ман қиласди? Ким халақит беради? Сизларни бу

ерга шунинг учун олиб келмадимми? Ўзинни шунча ҳавф-хатарга урганим сиз учун эмасми? Сизнинг хотиржамлигингиш учун эмасми елкамнинг мажақлангани?

Наҳотки Осиё ёлгиз менга керак бўлса? У сизлорга даркор! Мен сизга бутуни Шарқни ҳадя қилдим. Аммо миннатдор бўлиб, ҳамду сано айтиш ўрнига, мендан порози бўлмоқдасиз. Сиз ҳали кўзи очилмага кучук болаларига ўҳшайсиз. Тумшугини сутга қанча нуқисанг, улар шунча қайсарлик билан оёғини тираб олади. Еки гапим нотўғрими? Нотўғри бўлса, айтинг!

Подшонинг кўзлари чақнар эди. Шу пайтда ўзининг сўзларига ўзи ҳам ишонмоқда эди. Унинг овози шу қадар ишонтириш қудрати билан жаранглардики, бундан хижолатда қолган минглаб кишиларнинг боини айланниб кетганди. Уларга бу сўзларини Искандар тили билан Адолатининг ўзи сўзлаётгандай туулмоқда эди.

Елғиз Феагенгина Филипп ўғли оғзидан чиқсан сўзларнинг шиддатли оқимига қарши тура олди.

— Агар Шарқда қолиш сенга шунчалик ёқса,— деди у қатънят билан,— майли, қоловер. Биз уйга қайтишни истаймиз.

— Уйга қайтамиз!— яна илиб кетди жангчилар. Феагеннинг гапи подшо сўзлаганда гангиб қолган бошқаларни ҳушёр торттириди.

— Уйгами?— қайта сўради тангри Аммон ўғли. Унинг лабларини ёвуз кулги қийшайтириб юборди.— Маъқул. Мен этагингиздан тутиб турганим йўқ. Кетаверинг! Кетаверинг, агар кета олсангиз!— Кулганча қўлинини ёйиб, атрофни кўрсатди у.— Лекин, болаларим, бир арзимас нарсани унутиб қўйибсиз. Қўшин бутун дунёдан ажralиб қолган, шимол томонда, дарё ортида чўгир қалпоқли скифлар жангга тўпланмоқда. Шарқ томонда сизни гулдор дўппили скифлар кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда. Фарбий саҳролардан сизга қулоқчинли скифлар хавф солади. Жануб тоғлиқлари ҳамма сўқмоқларда девор бўлиб турибди. Спитамен исён кўтарди, Бақтра қўлдан кетди. Агар менга ишонмасангиз, чопарнинг сўзини эшитинг. Сизлар ҳамма интиладиган, аммо қайтиб кетиш камдай кам насиб қиласдиган бегона мамлакатда ёлғиз қолдингиз. Сиз катта хумга тушиб кетган сичқонга ўх-

шайсиз. Атрофингизда юз минглаб ёввойилар. Қани, қутулиб кетинг-чи!

Искандар тошга ўтириб, орқа ўгириб олди. Унинг орқасида шундай сукунат чўқдики, гўё у танҳо қолгандай эди. Үн минглаб кишидан садо чиқмасди. Фақат қотиб қолган юзлар, лаблар ва қошлар орасидаги тугуларгини уларнинг ички туғёнини ифода этарди.

Бобилдан то Понт Эвксинийгача бўлган гаройиб юришни ўзининг машҳур «Анабасис» деган китобида баён қилган Ксенофонт йўлбошлигидаги ўн минг юоннинг чекиниши кўпларнинг эсига тушди. Ушанда лашкар Эрон подшоси Ардашер аъёнлари томонидан ўлдирилган бошлиқларидан маҳрум бўлса ҳам, эсанкираб қолмай, янги раҳнамолар сайлаган ва жонажон ерларига эсон-омон этиб олган эди. Аммо Қиресхата билан Эллада орасидаги йўл Бобил билан Понт орасидаги масофага қараганда беш марта ортиқ. Бундан ташқари бу йўлда уларни биргина иомининг ўзи энг ботир одамии ҳам чўчитадиган скифлар пойлаб турибди.

Фикран уларнинг кўз олдида Осиёning бепоён жазира маҳалларин ястаниб, ҳайбатли баланд тоғлари қад кўтарди, ёнгин тутуилари буруқсий бошлади. Пистирмалар. Ҳамлалар. Бронза камон ўқларининг қаҳрли визиллаши. Ҳаинжарларнинг совуқ ярқираши. Бошлардан қурилган минаралар. Қисқаси, мақедон ва юонларни бегона ўлкада кутаётган қисмат тасаввури шундай жонланиб кўринидики, бу даҳшат уларнинг лабларини занжирбанд қилиб қўйди. Эҳ, Қиресхата!.. Қиресхата!..

Феаген ҳаммадан илгари ўзини ўнглаб олди ва тутилиб-тутилиб қичқирди:

— Сен... сен гуноҳкорсан!..

— Гуноҳим нима?— сўради Искандар палахмончига совуқ назар ташлаб.

«Ҳали ҳам тирикмисан, муттаҳам?— газаб билан ўйлади подшо.— Ҳозирча қасам ичин берган сўзим бошининг сақлаб қолди. Аммо энди сени эсимдан чиқармайман!».

— Сен бизни қопқонга туширдинг!— хитоб қилди марафонлик.

— Шундайми?— бўкирди Искандар.— Мен гуноҳкорманми? Аммо узрушонларни талаб, қўшинга қарши уларнинг газабини қўзгаган наҳот мен бўлсам?

Наҳот гулханлар ёнида мудроқ босиб, ёввойилар күнглига келганини қилишларига қўйиб берган мен бўлсам? Наҳотки бошлиқлар бўйругини эшигандада афтини буриштирадиган мен бўлсам? Наҳотки маизилгоҳ бўйлаб дайдиб юрган мен бўлсам? Кўшин нароказанда бўлмоқда. Сизлар ўз айбларингиз билан ёввойиларга ўлжа бўлдинглар. Ҳар бир оснёлик сизнинг устингиздан кулянти. Александр сизни жахангиздан тортиб олиши мумкин эди, аммо сиз ярамаслар итоат қилмай қўйдинглар? Сизларча мен энди ёмон бўлиб қолдимми? Майли, шундай бўла қолсин! Эшигинглар: мен ўзимни Спитамен ихтиёрига топишувраман, агар ундан пул билан қутулишининг иложи бўлса амаллаб уйга етиб оларман. Сизлар-чи... агар ўзларинг ўйлагандай доно бўлсанглар, кўнгилларингга келганини қилинглар. Хайр!

Искандар шартта шохли дубулғаси, сипарини туширди-да, тез-тез юриб теналикдан туша бошлади. Птолемайос Лаг ва Фердикка бошчилигидаги энг садоқатли хос соқчилар одамлар орасидан унга йўл очиб борарди. Жангчиларнинг кўзи очилди. Искандар уларни ташлаб кетяптими? Улар бирдан ҳамма ранжу аламларини унтуниши. Искандар уларни ташлаб кетмоқда! Жангчилар унга рағжиб уйни ташлаб кетаётган отасига жавдираб тикилаётган бевош болалардай тикилишарди. Искандар уларни ташлаб кетмоқда! Оёқлари остидаги жароҳати аллақачон битган, подшо қаҳрига учраб кўндан бери ўзларини қайга қўйинши билмай саиқиб юрган Дракил билан Лаэрт кўз уриштириб олиниди, бир-бирларини яхши тушуниши-ю, қул сингари ўзларини подшо оёғи остига ташланди.

— Александрга шон-шарафлар бўлсин!!!— македонлар шиидат билан қичқириши. Икки ўртоқларининг хатти-ҳаракати одамларни довдирашдан холос этинга туртки бўлди ва уларнинг фикр-ўйларини янги ўзанг бараборди. Искандар қўлинин кўтарди ва тўхтади. Унинг қўл ҳаракати ҳамма оғизларга бирдан муҳр босгандай бўлди.

— Мендан инма истайсизлар?

— Александрга шон-шарафлар!

— Менинг қолинимни истайсизларми?

— Александрга шон-шарафлар!— шовқин соларди оломон. Искандар орқага бурилди ва шонилмай теналик чўқисига чиқа бошлади. Кўшинлар яна жим

бўлишди, гўё ҳамманинг тили таинглайига ёнишиб қолгандай эди.

Искандар шошилмай дубулғасини ечди, жаглари-ни шундай қисдики, чиройли лаблари қийшайиб, худди тузалган жароҳат ўрнига ўхшаб қотиб қолди. У ўтқир нигоҳ билан соқоли ўсиб кетган жаңгчилар-нинг қалин сафларига — соддадил, айёрликни билмайдиган, узуқ-юлуқ лаҳзалар билангина яшайдиган, бирор фикрни охиригача ўйлай олмайдиган, бирор қийин ишни тажрибали раҳимосиз сўнгига етказолмайдиган кекса гўдаклар тўдасига синчиклаб қараб чиқди. Ҳукмдорининг совуқ пазари қаерга тушса, хижолат бўлган кўзлар ерга қарап, бошлари қўйи эгилар эди. Жаңгчилар саф кетидан сафи билан бўйни-ни хам қилишар, дубулгалардаги нахмоқ жун, сultonий ва от думидан қилинган укпарлар қўйи эгилиб, худди шамолда ҳиллираган ям-янини саҳро майсаларидаи чайқалар эди.

— Демак, сизлар менинг қолинимни илтимос қил-япсизлар? — подшонинг овози темир жаравнини эсла-тарди. — Майли, мени сизларни афв этаман. Аммо менинг ҳукмимни сўзсиз бажаришга ўлим маъбудаси Кера номи билан қасамёд қилиб, ваъда беринглар!

— Қасамёд қиласмиш! — бўғиқ жавоб беринди жаңгчилар, бу даҳшатли қасам билан улар ўзларини таингри Аммон ўғли тайёрлаган жабру жафоларга гирифтор қилган эдилар. Одамлар қалбида қуюкла-шиб қолган зулматин тарқатиш ниятида Искандар газабини шафқатга айлантириди ва оғзи қулогига етиб жилмайди. Бу жилмайиш шуъласи булуутлар ортидан кўринган қуёш нуридай шамол ва жазира маисида дағаллашиб кетган ўн минглаб юзларни ёритиб юборди.

— Боплаб қўлга тушириди бу ҳайвоиларни, — пи-чирлади Птолемайос йаг иршайиб турган Фердикка-га. Фердикка хўмрайиб қаради ва шўнгиллазди.

— Яхшиси, йўлбаре панжасидан боплаб қутулиб чиқди, де.

Искандар бу пайтда аллақачон буйруқлар бер-моқда эди:

— Бу ерлик ёввойилардан биз учун энг хавфлиси сугдлар бўлгани сабабли олдин Спитаменга ҳужум қиласмиш. Ликиялик Фарнуҳ сугд тилини яхши била-ди. У шу бугуноқ Қойнос, Карен ва Кратер бўлинма-ларини Марокандга бошлиб боради. Аммо у илгари-

ти төг йўли билан эмас, гарбий чўлни ёқалаб бориб, Илон ўти¹ дарвозасини эгаллайди ва Политимет² во-дийсига Спитамен кутмаган томондан кириб боради. Бу билан Фарнуҳ вақтдан ютади, узрушонларга чаң беради, дарё бўйи скифлари кўзидан нана бўлади ва Спитамен устига тўсатдан бостириб боради. Йўлга туш, Фарнуҳ!

Кутилмагандага мартабаси ошиб кетган, жангу жадал ишларида ҳеч нарса билмайдиган очиқ кўнгидлик иялийлик эътироуз билдиromoқчи эди, лекин Филипп ўғли шундай кўзининг паҳтаси чиқиб қарадики, янги лашкарбоши кийикдай чаққонлик билан тепаликдая жўнаб қолди.

— Энди,— давом этди Искандар,— гарб ва шарқ скифларидан ўзимизни бехавотир қилишимиз керак. Узрушонларнинг биз эгаллаб олган шаҳари мудофаага яхши мослајмаган. Уларнинг ичидаги маҳаллий халқ курагимиздан пичоқ уришга қулай пайтни кутиб турибди. Шунинг учун Газо билан Киресхата ўртасига мустаҳкам қалъа-шаҳар қуришимиз лозим. Биз кўпчиликмиз, шунинг учун йигирма кунда бемалол қура оламиз. Ундан кейин Яксартдан ўтиб, дарёнинг нарғиги томонида тўпланган ёввойиларни тумтарақай қилиб юборамиз. Шундай қилиб, скифларнинг Марокандга борадиган йўлини кесиб қўямиз, ана унда маҳаллий ёввойилар Спитамен қўзинига ёрдам бера олмайди. Тушунарлим? Қани, бўлмаса ишга! Ер ковланг! Лой қилинг! Ўрмон кесинг! Яшил қамишларни ўринг. Бир соатга ҳам ишни сусайтираманг!

У ўрг қўли, соғ қўли билан бошланглар дегани маънода амирона ишора қилди.

— Менинг номим — ўткир найза учида,— жангчилар манзилгоҳлари томон тарқалишар экан, шоир Архилохнинг тантанали қўшигини аҳиллик билан куйлашарди.— Унда бордир Исмар муссалласи ҳам. Уни иўши этган чоғим қўлимда бўлар наизам...

• Македонларни тогдан қузатиб турган узрушон ва скифларни ҳайратта солиб, қизғини кенгашдан кейин

¹ Илон ўти — Жилон ўти дараси ёни Темур дарвозаси.

² Политимет — Зарафшоннинг юононча номи.

Үн етти кун ўтгач, худди құдратли сеңграр иродаси билан пайдо бўлгандаи, дарё соҳилида Александрин Эсхата — баланд девору энли хандақ билан қуршалған, миноралари, уйлари, кўчалари, майдонлари, ибодатхоналари бор шаҳар бунёдга келди. Үн саккизинчи куни македонлар сол қуришга тушиб кетишиди. Ингирманчи куни эрталаб жанг бошлианди.

Дастлаб фракияликлар ва сак-тиграхаудлар дарё оша бир-биirlарига камонлардан булуутдай ўқ ёғдиришиди, лекин на у, на бу томонга айтарли зарар етмади. Шундан кейин юнонлар қирғоққа узоққа отадиган қуролларни ўрнатишиди. Искандарнинг ишораси билан манжанақлар, онагралардан узунлиги уч тирсакли юзлаб наизалар, оғирлиги уч қадоқ келадиган қўргошин зўлдирлар отилди. Зўлдирлар олти юз қадам узоқликка бориб тушар, дуч келган нарсанни япчиб-пачақлаб ташлар, уч тирсак келадиган наизалар эса ярим стадий наридаги мис қалқонни ҳам тешиб ўтиши мумкин эди. Сак-тиграхауд бўликлари пароканда бўлиб кетди.

Подшо бу қуроллардан отишни тўхтатмай, юон отлиқ аскарлари билан тўрт ила македон гетайраларини солга миндирди ва карнайлар садоси остида Яксартнинг ўнг қиргогига сузиб ўтди. Налахмончи ва камончилар дам берилган мешларда сузишиди. Даргалар эшкакларни ва енгил пиёдаларнинг тўлқинлар аро шалоплаётган кўлларидан сон-саноқсиз сув томчилари ярқираб сочилар эди. Отлар безовта пишқиради. Соллар гижиirlаб бир-бирига урилар эди. Гирдобга тушиб қолган ўқчилар бақирап, уларнинг юракни ўртаб юборадиган фарёдлари дарёдан узоқ-узоқларга ҳам эштиilarди. Дарё сол ва одамлардан қорайib, Саламин ороли ёнидаги кўрфазга — афиналик Фемистокл Эрон шоҳи Кайхусорвонинг жанговар кемасини чўқтириб юборган кўрфазга ўхшаб қолди.

Илгор бўлинма қирғоққа чиқди-ю, наизаларини олға чўзиб, скифлар устига отилди. Аммо сак-тиграхаудлар душманин қуршаб олиб, уларни уч бурчак бронза камон ўқлари билан кўмиб ташладилар.

«Шунда Александр енгил пиёдага ёрдам учун отлиқ аскарларни юборди,— деб ёзди кечқурун Клитарх.— Скифлар бизни кўзлан қочирмай узоқлашидилар. Улар томонидан бирор-бир шумлик бўлишини кутган подшо илгор бўлинмаларга отлиқ ўқчилар ва гетайраларнинг учта кичик фалангасини қўшиб ку.

чайтириди. Аммо камонлардан отишдан тұхтамасдан от устида чаққонлик билан ҳаракат қылған скифлар македонлар ҳужумини қайтардилар. Шунинг учун осиёликлар устига оғир отлиқлар билан Александринг ўзи бостириб борди. Скифлар бу ҳужумға бардош беролмай, минглаб жонсиз жасад ва юз әллікта асир қолдириб қочиб кетдилар.»

Солномачи македонлар берган қурбонлар қақида сукут қиласы, аслида эса улар ҳам катта зарар күрган әдилар. Сактиграхаудларнинг ўқи сира бекор кетмасди. Қамон ўқи қалин бронза совутни тешолмагани сабабли улар босиб келаётгандарнинг күзи ёки бүйини нишонга олардилар. Эпчил өткенде чавандозларның құвиб етиш, қилич ва наиза санчиш жуда қийин, тиғиз сағ бўлиб бостириб келаётган македон отлиқлари олдида скифлар бир зумда майдон бўйлаб сочилиб кетар ва душманга ён томондан зарба беришга ҳаракат қиласарди. Искандар икки қанотни ҳимоя қилиб турган енгил пиёда ёрдами билангина сак-тиграхаудларни улоқтириб ташлади.

Еввойнларнинг қаттиқ қаршилигидан газабланган Искандар энг сүнгги одамигача қириб ташлаш учун уларни таъқиб қилишга тушиб кетди. Таъқиб қилишга бериллиб кетган македонлар Яксартдан қанчалик узоқлашиб кетганларни сезмай қолдилар. Уларнинг ўнг томонида иссиқдан қовжираган тоғ этаги юксала бошларди. Олдинда ва чап томонда сувсиз тепаликлардан иборат саҳро чўзилиб кетганди. Осиёликлар изи шимоли-шарқ томонға, гира-ширада қорайиб турган тоғ чўққисига қараб кетган эди. Қеч кирди. Иссиқ ва ташниликтан ҳориган македонлар тұхтадилар. Суви қуриб қолған сой бўйида тунашга қарор қилинди. Яна гиперетлик — озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш бўлинимаси бошлиғи вазифасига тайинланган Дракил илон изи ўзандан суви илиқ ва ифлос бўлса ҳам катта бир кўлмак топди. Яқин-орада тузукроқ сув тошилмагани учун шу сувни чанг-тупроққа беланган хитонлари этагидан сузиб ичди.лар. Эрталаб ҳаммалари, ҳатто Искандар ҳам қориларини чанглалаб, тишлиарини гижирлатиб қолдилар.

Македонлар чекинаётган скифларга иккинчи купи ҳам ета олмадилар. Сак-тиграхаудларнинг елдиirim бўликлари офтобда қовжираган явшану янтоқ билан қопланган қўнғир тепаликларда лип-лип кўзга чали-

ниб қолар, олдинга ўтиб, ўз тұдасидан узоқлашиб кеттеган душманларни қириб ташлар ва сал-сариқ чанғ булутлари орасыда ғойиб бұлардилар. Яна кеч кирди. Ночор ахвозда қолган таъқибчилар ерга қаторқатор бўлиб чўзилиб қолган, азоб чекаётган одамларниң нолалари чиябўрилар фарёдига жўр бўлаётган эди.

Искандар узоқ вақт ухлай олмади. Унга безовтаслик азоб берарди. Сак-тиграхаудларниң бу қадар тез чекиниши ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Геродотниң ҳикоя қилишича, скифларга алданган Эрон шохи Қайхусров то ўзи пистирмага тушмагунча уларни саҳрова таъқиб қилиб юрган, Қайхусровининг бошини кестанлар. Бошқа бир форс, Доро Гунитасб ҳам қайсарлик билан скифлар ортидан қувиб юрган, сўнгра Қора денгиз бўйи чўлларидан зўр-базўр қутублиб чиққан.

Искандар Геллеспонтдан то Киресхатагача бўлган йўлни босиб ўтди, лекин бирор марта орқага қайтмади. Аммо бу ердан, Яксарт ортидан сирли мамлакат — тушуниб бўлмайдиган одамлар мамлакати бошланади. Уларниң ҳаломлиги, оқкўнгиллиги ва меҳмондўстлиги ҳақида ҳамма эшитган. Уларниң шафқатсизлиги ва маккорлигини ҳам ҳамма билади. Скифлар дўстларни яхши кутиб оладилар, душманниң эса шафқатсизлик билан таъжирини берадилар, Агар ўшангача бирор марта маглубиятга учрамаган Қайхусров уларниң қўлида ҳалок бўлган бўлса, ишма учун у, Александр галабага ишонади? Бу фикр Киресхатага келмасдан бурун подиога кўнгилли туяулган бўларди, аммо ҳозир уни чўчитиб юборди.

Тангри Аммон ўғли бир қарорга келди: қайтиш керак. Уят бўлмайдими? Нима бўлса бўлсин. Бу ҳалок бўлгандан кўра яхшироқ-ку. Кимки кўчма маънода бошини йўқотса, тўгри маънода ҳам уни йўқотиши мумкин. Жароҳат, касаллик ва сувининг ёмонлигини баҳона қиласин... Жангчилар қайсарлик қилиб ўтирмас, шундеқ ҳам ҳаммаси орқага қайтишга ҳозир нозир. Қайтиш керак.

Искандар оғир хўрсинди ва Птолемайое Лагни чақирди.

МАРОКАНД ДЕВОРИ ӘНИДА

Мароканд яқинида, Политимет қирғо-
гыда македонлар тұрт тарафдан қисиб
қўйилған ва шу дарёдаги кичик оролга
қочған юилар. Бу ерда скифлар ва Спи-
тамен чавандозлари уларни ўраб олиб,
кайын ұллари билан биттама-битта тер-
ганилар; фокат озгина қисмени қўлга ту-
шириб, буларни ҳам қириб ташлаган-
лар. Аристобул ҳикоя қилишича, қў-
шимиңнинг кўп қисми пистирмада яксон
қилингач, чунки скифлар үрмонга беки-
ниб олган ва және пайтида у ердан чи-
киб македонларга ҳужум қилғанлар...

Ариан, «Александриңг юришилари»

«Хозироқ Гефестионга чопар жүнат, ҳаракат қи-
ллаверсин»,— деб буюрди Искандар хос соқчиси Фер-
диккага тоғларда йигирма иккى минг узрушонни қи-
риб ташлагач.

Чопар подшонинг буйруғини Марокандга эсон-
омон етказди.

— Мәъқул,— деди Гефестион ҳозиржавоблик би-
лан,— ҳаракат қилиш бўлса ҳаракат қилиш-да.

У шаҳар дарвозаларидағи қоровулларни уч бара-
вар кўлайтирди-да, Ороба билан бирга бозор оқсо-
қоли ёнига йўл олди.

— Форслар лаврида яхши яшаганимдинг?— сўра-
ди қориндор оқсоқолдан Гефестион.

— Вой!— қичқирди савдогар.— Емон кун кўрар-
дик. Жуда ёмон!

— Энди яхшими?

— Ҳозир яхши. Жуда яхши.

— Қандай миннадорлик билдиридинг ўз халос-
корларингга?

— Вой!— гап нимадалигини оқсоқол дарҳол фаҳм-
лади.— Бозордаги ҳамма нарса сизники, жаноб,—
хитоб қилди у ялтоқлик билан бош эгиб. Ичида эса
қўшиб қўйди: «Ўзим омон қолсам бўлгани».

— Гап бундай,— деди Гефестион қатъий,— ҳам-
ма нарсани — галимни эшиятсанми?— бугун бозорга
келган ҳамма нарсани Искандарга совга қилишинг
керак. Бўлмаса сени, худо кўрсатмасин, Зулқарнайн

шашар дарвозасига осиладиган, яхшиликни билмай-
диган эшак экан, деб ўйлаши мумкин. Мени тушун-
дингми?

— Вой! — Оқсоқол қўрқувдан оқариб кетди.—
Ҳаммасини тушундим, жаюб, барини тушундим.

«Энди нима бўлади?»— деб ўйлади у.

— Агар!— ёндош қурилган бинонинг пастак эши-
гини қия очиб қичқирди.— Агар!

Қоронғи, тор ҳужрадан озгин, юзлари заъфарон,
кўзлари қизарган одам чиқиб келди. Оқсоқол унинг
қулогига эгилиб Гефестионг қараб-қараб, нима ҳақ-
дадир узоқ пицирлади, шуниси борки, у македонга
ўйирилганда догуланинг семиз башараси табассумга
гарқ бўлиб кетарди.

— Ҳой Мароканд аҳли!— ярим соатдан кейин
Агар тепаликда туриб жар соларди,— ҳой Мароканд
аҳли! Шодланинг! Подшо Искандар Зулқарнайн, по-
ми абадул абад барқарор бўлсин, ҳамма нарсаларин-
гизни сотиб олади.

Жимжитлик — ҳамма ҳайрон. Шундан кейин оло-
мон орасидан Вараҳранинг қандакор отаси Фрада
олдинга чиқди.

— Қандай — ҳамма нарсаними? Яхшироқ тушун-
тири!

— Ҳамма нарсани: идиш-товоқ, газмол, кийим-ке-
чак, қўй-қўзи, дои-дуни, ёғ — қисқаси, сизлар от-улов-
да ёки елкада бозорга олиб келган ҳамма нарсани...

Яна жимлик — одамлар нима дейишга дарҳол сўз
топа олмадилар. Бунақа муомалани Марокандда ҳа-
ли ҳеч ким эшитмаган эди. Сўнгра яна Фрада тилга
кирди:

— Искандар булар эвазинга нима беради?

Агар қўйиндан сопол нарчасини чиқарди ва боши
уэра баланд кўтариб деди:

— Эй аҳли Мароканд, ҳар биринги мана буна-
қангি Искандар номи ёзилган сопол пилакчани ола-
сиз. Уни йўқотманглар! Подшо, унинг номи шараф-
ларга тўлсин, Киресхата сафаридаи қайтиб келгач,
шу сополни кўреатган ҳар бир кишига қанча лозим
бўлса, шунча олтини ёки кумуш тангга беради.

Тангалар дейдими? Қачон беради? Искандар Ки-
ресхатадан қайтиб келганда! Агар у уч йилдан кейин
қайтиб келса-чи? Ёки бутунлай қайтиб келмаса-чи?
Одамлар галласини — идиш-товоқча, қўй-эчкини —
дехқончилик қуролига, қуритилган мевасини кийим-

кечакка алмаштириш учунгина, эхтиёт қилиб қўйган озигина молидан бир қисмини, ичи ачишиб бўлса ҳамки, хўжалик учун яна ҳам муҳимроқ нарсани харид қилиш учунгина бозорга олиб чиқади. Бу ерда бўлсеп ҳеч нимага ярамайдиган аллақандай сопол парчасини таклиф қилишмоқда... Бозор говур-гувур бўлиб кетди.

— Наҳотки уялмасанглар!— ҳайрон бўлиб қичқирди Агар.— Бессдан сизларни ким озод қилди? Искандар. Мен сизларнинг ўрнингизда бўлсам ҳамма нарсанни текинга берган бўлардим. Сизлар бўлса арзимаган кўзаю хурмаларнинг устида титраб-қақшаб ўтирибсизлар. Эҳ, одамлар-а!

Агар бош чайқади ва тупурди.

— Нарсаларингизни шу ерда қолдиринглар. Эшак ва от-уволовларни ҳам. Битта-биттадан ибодат майдонига чиқинглар. Қани, тез-тез! Одамлар шошиб қолди. Агар устларига ташлансалару форсларга ўхшаб талай бошласалар ўзларини ҳимоя қилишига уринган бўлардилар. Аммо бу ерда... ахир улардан сотиб олишяпти. Бир дехқон бугдой солнинган қопига кўз ташлади-да, ишонқирамай дарвоза томоц йўл олди. Бу ерда уни бозор оқсоқоли тўхтатди.

— Отинг нима?

— Хорванта.

— Қаердансан?

— Чоргард қишлоғидан.

— Нима олиб келувдинг?

— Бир қоп бурдой.

— Ёзиб қўй котиб...

Қотиб бронза идишнадаги сиёҳга қамиш қаламни ботириб олдида, ошланган бузоқ териси парчасига бир неча сўз ёзди (ёки ёзган қилиб кўрсатди).

Оқсоқол Хорванта қўлнiga сопол парчасини тутқизди.

— Қаранглар, кимдан нима харид қилинганини ёзиб қўйишшапти,--- дерди кимдир енгил тортиб.— Демак, ростдан ҳам молимизга ҳақ тўлашар экан-да?

— Утавер,— бош иргади оқсоқол Хорвантага.

Хорванта ибодатхона майдонига чиқиши биланоқ македонлар унинг бошига уриб ҳушидан кетказдилар ва қўлларини орқасига қайириб боғлаб, бир чеккага судраб кетдилар. Фалла-фалла-ю, аммо қул бари бир фойдалироқ мол.

Хорвантадан кейин бошқалар ҳам бирин-сирии

дарвога томон кела бошлади. Ҳаммасини битта-биттадан ўтказишарди. Ибодатхона майдонида уларни македонлар тутиб олишаверди. Эркаклар, хотнилар, болалар.

Олтмиш киши дарвозадаи ўтиб бўлганда қизиқсиниб бозор билан Ўт қасри ўртасидаги деворга чиқиб олган бир бола ибодатхона олдида рўй берастаган ҳодисани кўриб қолди. У қўлинин чайқаб, дод солди. Фрада шинтоб билан зинадан унинг ёнинга кўтарилиди.

— Ё худо! — қичқирди ҳайратга тушган қандакор.— Мана улар нимани мўлжаллаган экан! Эй, ҳалойиқ! Юнионлар бизни алдабди! Ибодатхона томонига ўтган ҳар бир кишини тутиб оляпти улар!

Бир зумга бозор жимиб қолди ва бирдан тоғдаги баҳор селидай шовқин-сурон, қийчув кўтарилди. Ҳунарманд ва деҳқонлардан иборат оломон дарвозада турган соқчиларни босиб-янчиб, ибодатхона майдонига ёриб ўтди. Ибодатхона бўйлаб, девор ёнида калтакланиб, қўли орқасига боғланган олтмиш киши тўда бўлиб олганди. Македонлар тисарилиб, наиза ўқталиб турнишарди.

— Ҳа, шоголлар! Бизни қул қилиб сотмоқчими-саилар? Ур уларни!

Бир лаҳзада бозор жанг майдонига айланди-қолди: гарчи сугдларнинг қуроли бўлмаса ҳам жон-жаҳд билан курашардилар, ҳамма нарса: қўзалар, омочлар, таёқ ва арава шотилари ишга тушиб кетган эди.

Гефестион исен кўтарган сугдларга қарши оғир қуролли пиддалар бўлинмасини ташлади. Ҳалқ қисқа, аммо шиддатли қаршиликдан кейин узун наизалилар ҳужумига бардош беролмай тарқалиб кетди. Ҳовлиларга, шаҳар атрофидаги далалар ва боғларга кириб яширинишиди. Кўплари ҳалок бўлди. Кўплари асири олинди.

— Шундай қилиб, улар дарё бўйидаги еттита шаҳарни босиб олибдилар-ла,— Спантамаъно қандай қилиб ўзининг етти бармоғини буқканини сезмай қолди. Унинг игоҳи букилмай қолган уч бармоғига тушди. У тезлик билан учала бармоғини ҳам буқди ва муштини муштига урди.— Аввал Клит, кейин бранхидлар билан узрушонлар... Ундан кейин Мароканд-

да қирғин... Тушунарлы! Ишга киришиш керак, сүғдлар. Баро, Алингарни чақир.

Вараҳрандан яширин мактуб билан Марокандга қайтиб келган навтакалик бор кучи билан пастга югурди ва қийшиқ бурун, узун соқол, қовоги солиқ коҳин Алингарни эргаштириб келди. Алингар зардыштиларнинг муқаддас китоби «Овестоғи» ёд олган, фақат сүғд тилидагина эмас, балки кўп Шарқ тилларида ҳам яхши ёза оладиган донишманд сифатида машҳур эди.

Сиёвуш авлоди кўзлари билан ниманидир излади-да, тополмагач, жаҳли чиқди.

— Қаерда анави лаънати идиш?

— Қанақа идиш? — сўради Баро.

— Кумуш идиш. Мусаллас солинадиган.

Кундан-кун у ўзининг мусалласга берилаётганини ҳис қўлмоқда эди. Ҳали ҳеч қаҷои Спантамаънода руҳий диққатлик бунчалик кучаймаган эди: диққат-пазликни эса нима биландир тарқатиш керак. Спантамаъно бир куни, Навтакадалик вақтида, Искандар билан бўлиш керакми, Бесс билан деган масалани ҳал қилиши лозим бўлған пайтда бир марта ичиб кўрди-ю, кейин ўзини тўхтатолмади ва беихтиёр ҳолда кайф берадиган ичқиликка ишқивоз бўлиб қолди.

Баро йўлбошлига иорози бўлиб қараб олди-да, кумуш идишини олиб келди. Спантамаъно лиммо-лим қадаҳни сипқорди ва енгил тортгандай хўрсениб қўйди.

— Кетдик, Алингар.

Иккаласи бурчакдаги хонага кириб, ичидан бер-китиб олди ва у ерга Бародан ташқари ҳеч кимни ки-ритмади. Навтакалик нон, гўшт, мусаллас олиб келиб турди, ўймакор эшикка яқинлашган Зарони майнинлик билан орқага қайтарди. Унинг бу иши аёлни хафа қилди. Спантамаъно жуда муҳим иш билан бандми? Аммо буни ўз оғзи билан айтиши мумкин эди-ку! Уларнинг муҳаббатидан кўра муҳимроқ иш борми? Заро эрининг ниятини билиш мақсадида хонадан секин эшитилаётган овозларга безовта бўлиб қулоқ соларди. Спантамаъно кўпроқ гапиради. Коҳин кўпинча жим ўтирас эди. Баро баъзи-баъзизда бирон-бир жангчини юқорига чақириб кетарди. У эса раҳнамоси ёнидан чиққан заҳоти ниманидир қўйнига яширади-да, ҳовлига югуриб чиқиб, отга миниб қайгадир гойиб бўларди.

Беш кундан кейин Спантамаъно хилватгоҳдан чиқди ва Заро қаршисида пайдо бўлди. У озиб кетган, аммо кўзлари чарақлаб турарди. Қулгиси жуда хушчақчақ, қўллари эса тоғлиқ раққоснинг қўлидай чаққоп ҳаракат қиласарди.

Эрининг оёқ товушини эшитган Заро хафагарчилигини унудти. Уни қанчалик соғинганини эндигина англади. Агар у ҳижрон аламида қийшалган қиёфада кўринса Заро ҳам унинг истиқболига учган бўларди! Аммо унинг қувноқ табассуми... Демак, ёр ҳажрида ўртамабди-да? Заро ерга қаради ва тескари ўгирилиб олди.

— Хафа бўлма!— ёнма-ён ўтириди йигит ва уни ўзинга тортди.— Ўзим ҳам билмайман нима бўлганини. Ишга берилиб кетибман.

Шундайми?! У ҳатто ўзини айблор деб билмайди ҳамми? Уни қучгиси келаётганига қарамай, ўзини четга тортди. Эрга текканининг дастлабки кунларидаёқ шунақа қарама-қарши туйғуни ҳис қила бошлиган эди. Хотин қалбида қайси бирни ғолиб чиқиши Спантамаънога боғлиқ эди. У буни фаҳмлади ва бўсага хасислик қилмади.

— Ранжима, юлдузим,— шивирлади унинг қулоғига.— Қулинг ҳеч уят иш қилгани йўқ.

— Нима қилдинг?

— Қаттиқ ўйладим, мактублар ёздим.

— Қанақа?— Қуруққина сўради у аста-секин таслим бўлиб.

— Турли оқсоқолларга... Тез орада мен... тез орада сен билан биз... улуғ ишлар қиламиз!

— Нималарни хаёл қилдинг?— қўрқиб хитоб қилди у.

— Буюк ишларга бел боғладим! Омадим келишига аминман! Эҳ! Сен билмайсан, Заро, кайфиятим жуда яхши...— қувончи ичига сиғмай қаҳ-қаҳ уриб кулди ва хотини мағлайидан ўпиб, ўрнидан сапчиб турди.

— Сен шу ерда қол, мен тезда қайтаман..

У шунчалик тез гойиб бўлдикни, Заро унинг этаги учини тутиб қолишга ҳам улгурмади. Хотин қизариб кетди ва эри орқасидан узатилган қўлларини туширди. Заронинг юzlари гўзаллигини йўқотиб, газабли тус олди.-

Спантамаъно Ороба саройи зинасидан учиб чиқди. Оёқлари шу қадар тез ҳаракат қиласарди, гўё у

оेрига эллинлар маъбуди Хермеснинг қанотли шип пагини кийиб олганга ўшарди. Сиёвуш авлодининг овози жарчи қичқириридай қасрнинг ҳамма хоналарида жараглаб эшитилмоқда эди.

— Қайдасан, Ороба?

— Бүекда! — жавоб берди Ороба айвоидан.— Келдингми и-ниҳоят. Қаерларда ю-юрибсан? Э-ҳа! Бир и-нимадан хурсанд кўринасан чоги? Хўш, гапиравер.

Оқсоқол жўёжа атрофида парвона бўлаётган курк товуқдай кўёви атрофида гиргиттон бўла бошлади. Бўлмаса-чи! Ҳар кимга ҳам нонбга қайноталик насиб қиласвермайди.

— Мусалласдан қуй! — Спантамаъно олачипор қаллопини ёнига отиб юборди-да, гиламга ёнбошлиди.— Ич ва шод бўл, Ороба, давринг келди!

— Искандар а-жойиб с-совғалар юборибдими? — дудуқланиб сўради наутакалик қадаҳларга мусаллас Қуяркан.

— Совғалар? — Спантамаъно қаддини кўтариб, қайнотасига ҳайрат билан тикилиб қолди. Унинг вужудини жўшқин хурсандчилик тўлқини қамраб олди.— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Ҳали ҳеч гапдан хабаринг йўқми? Тўғри, мен сенга ҳеч нарса деганим йўқ. Энди сирни очсам бўлади. Мен исён кўтаряпман.

— А?.. — Ороба қўлидаги қадаҳни тушириб юборди.— Қанақа исён?

— Искандарга қарши!

— Нима? — Наутакалик гўё бирдан моховин кўриб қолгандай, Спантамаънодан ўзини четга олди.— И-нима деяпсан?

— Ҳа, исён! — давом этди гапида Спантамаъно Оробанинг ҳолатига эътибор бермай.— Ҳозир энг қулай лайт. Узрушона тоглиқлари юонларнинг Мароқандга қайтадиган йўлини кесиб кўйган. Мен тиайтара-дайра, тиграхауд сакларнiga ва Фаргона ҳалқига чопарлар жўнатганиман. Улар Искандар атрофини ўраб олишади ва бу ерга Ҳориен, Вахшуварта ва бўшқа оқсоқолларнинг қўшинлари етиб келишга ултурмагунча уни сиртмоқдан чиқариб юборишмайди. Шунда биз Искандарга ҳамма томондан ҳужум қиласиз. Шу билан унинг куни битади.

— А-ақлиндан... о-озмадинги? — пўнгиллади Ороба, Спантамаъно қайнотасининг юзидағи меҳри-бон табассумдан из ҳам қолмаганини кўрди.

— Сенга нима бўлди? — сўради у ҳайрон бўлиб.

— Бу ишинг м-менга ёқмаяпти,— қуруққина жа-
воб берди шавтакалик.

— Нима учун?

— Чунки, қ-құллингдац ҳеч и-нарса келмайди! Иса-
кандар ҳамманғизни д-дайди и-итларга ўхшатиб
д-додингизни бериб, тұмтарақай қ-қилади.

— Ұзингни эсніг жойида эмасга ўхшайди!— жақ-
ли чиқди Спантамаънонинг.— Бутун Сүгднәна бош
күтариб чиқса, массагетлар келиб құшилса, ким биз-
ни тұмтарақай қилиб юбора олади? Тушунсанғ-чи,
Искандар тузоқда! Агар ҳаммамыз бирдан ёпирлиб
борсак у тамом бўлди деявер!

— Билмайман, қ-қайси бирнегиз т-тамом бўлар-
канесиз,— деди Ороба.— Мен сени ақллироқ д-деб
ў-ўйлаган эдим. Нега үзингни й-йўлбарс чаңгалига
т-ташляяпсан? Искандар с-сени С-сүгднәна ҳокими
қилиб қ-қўйди. С-сенга яна и-нима керак?

— Ўҳ-ҳў! Булбулнгўё бўлиб кетдинг-ку,— Спан-
тамаъно қошини чимирди.— Билиб қўй: Сиёвуш ав-
лодининг қонуний ҳақи бўлган Сүгднәна ҳукмдорли-
гини бегона подшо қўлидан олиш мен учун шарман-
далик. Тушунарлами? Спантамаъно янги хўжайини
бўйнига миндириш учун Беседан ҳалос бўлган эмас.

— Телба! Шу иш қ-құллингдан к-келишишга ишон-
чинг к-комилми?

— Нима учун комил бўлмасин? Қаерда айтилган:
«Сүгднәна абадий босқинчи подшолар томонидан
бошқарилиш учун яратилган», деб. Худолар уни бош-
қа бирор мамлакат қилиб эмас, фақат Сүгднәша қи-
либ яратган экан, демак, қуёш остида ўз ўрнига эга
бўлишга ҳақи бор.

— Буларнинг бари бекорчи гап,— деди шавтака-
лик газабланиб.— Менга деса Сүгднәна тепасида тог-
лиқ бир кўзли девлар турмайдими, фақат улар ме-
нинг ҳ-ҳаётимга ш-шафқат қиласа-ю, мол-мулкимни
ярмини ў-ўзимда қ-қолдирса бас.

Спантамаъно унинг юракдан айтган гапларидан
ҳайратта тушиб, аинча вақт сукут сақлади. Ниҳоят бў-
гиқ овоз билан деди:

— Қанақа одамлигинги энди билдим. Ўз паст-
кашлигинг билан форслар марҳаматига сазовор бўл-
гандай, юнонлар муруватига ҳам мұяссар бўламан
деб хомтама бўлма. Искандарнинг Үзрушонада қан-
дай жиноятлар қылганини эшитдингми?

— Эшитдим. Үзидан кўрсин, ваҳшийлар. Ҳудо ёқ.

қан ғулханга тупуришмасин эди. Хотириң жам бўлсин, мен янгишмайман.

У Спантамаънога қарамай сўзларди. Бетийиқ кўзлари атрофда олма-кесак терарди. Оробанинг хасислик ва гуноҳлардан озиб-тўзиб кетган юзлари Сисвуш авлодининг кўзига шу қадар жирканч кўрнишиб кетдики, ёғи билан тепиб юборишдан ўзини зўрга тутиб қолди. Энг даҳшатлиси: Ороба шунчалик жоҳил ва нодон эдики, ўзининг ҳақлигига сўзсиз ишонар, ёнида ўтирган одамни эса эшаквачча ва ўтакетгани аҳмоқ деб ўйларди. Бу фикрдан Оробани Охурамазданинг ўзи ҳам қайтара олмасди.

— Ҳеч, сен ҳеч қачон янгишмайсан!— Спантамаъно овози газаб билан отилиб чиқди.— Илгари сен ўзингни форсларга сотган эдинг. Эпди юоноларга сотмоққа тайёрсан. Шундай экан, яхшиси менга сотил, ўз қондош сүғдингга!

У Оробанинг олдига бир қисим қимматбаҳо тош ташлади. Ороба дарҳол ўзига келди. Бир лаҳза бурун қўрқув яширнинган қўнғир кўзлари қувонч билан порлаб кетди. Аммо бу кўпга бормади. Ороба оғир руҳий қийиноқ билан, ич-ичидан ўртаниб, олдидаги жавоҳирларни сурниб қўйди ва зўрга деди:

— Керак эмас... Ҳеч нарсанг керак эмас. Агар сенга қўшилсам, мени Искандарнинг ғазабидан бу тошлар қутқариб қолади деб ўйлайсанми?..

— Демак, менга ёрдам бермайсан!— қичқирди Спантамаъно.— Менга, қизингни эрига-я?

— Нима исёнчиларга ёрдам берайми?— қўл силтади Ороба.— Бечора Заро! Агар шу фитначи бошнингда нима гаплар борлигини билганимда сенга қизими берармидим? Мен унга, уйга қайт, деб айтаман. Йўқол кўзимдан. Мен бунақа хавфли одам билан алоқа қилишин истамайман.

— Кетаман,— Спантамаъно ўрнидан турди ва Оробани ўтирган жойиндаёқ бўғиб ўлдирмаслик учун қўлларини орқасига қилиб олди.— Сен ҳам билиб қўй, мен учун бунақа жирканч одамга куёв бўлишдан кўра оғирроқ иснод йўқ. Бир нарса менга далда беради: Суғдиёнанинг ҳамма оқсоқоллари ҳам сендан ифлос, разил эмас. Эснингда бўлсин: Спантамаъно юоноларни қириб ташлагач, бу суҳбатни ёдингга тушириб қўяди. Ҳозир ҳам кекирдагингни ғажиб қўярдим-у, лекин ортиқча шовқин-суронга тоқатим йўқ.

Ороба эсанкираб қолди. Эх, у Сиёвуш авлодига жуда қўпол муомала қилиб қўйди-да! Агар Спантамаъно ростдан ҳам Искандарни енгса-чи! Унда... Навтакалик қўрқиб кетди. Унинг юзларида табассум пайдо бўлди, аммо Спантамаъно шиддат билан бурилди-да, жўнаб кетди.

«Аҳмоқ! — ўзини лаънатларди Ороба.— Ким сени тилингдан тортувди? Қўйнини пуч ёнгоққа тўлдириб юборганингда олам гулистон эди. Эх-ҳе! Хўп, бўлар иш бўлди,— тишчлантириди ўзини-ўзи.— Энди... ўзими ни энди қандай тутишим керак? Агар бу дайди Искандарни енгса, бир кунмас-бир кун томогимдан олади...».

Энг разил одам — дунёдаги ҳамма нарсадан ўзини яхши кўрадиган одамдир. Мулойим табассумига ишониш керак эмас — мугамбирлик қилаётгани бу. У ўз моҳияти билан разил, шунинг учун ҳам хавфли. Бунақа одамлар очиқ зарба бермайди. Улар одамга пинҳона заҳар соладилар, ҳақиқий заҳар билан бўлмаса ҳам, иғво заҳари билан... заҳарлайдилар.

«Агар енгса... Жуда соз! Шундай қиласайликки, қадрли Спантамаъно, сени Искандарни енга олмагин».

Спантамаъно арвоҳдай оқариб қайтиб келди. Заро уни кўриб бошини мағрур кўтарди. Аммо Сиёвуш авлоди хотинига қайрилиб ҳам қарамай, айвонга ўтиб кетди. Аёл ҳайрон бўлди — эри келиб, ялиниб-ёлвориб уни эркалатишни кутган эди. Агар шундай қиласа хотин уни совуқина ўзидан итармоқчи, худо билсин, эри қандай жонига текканини кўрсатмоқчи ва бу билан кўнглени ёзмоқчи эди.

Аммо Спантамаъно уни эсидан чиқариб юборганга ўхшайди, бу қилиғидан хотинининг кўзларига ёш келди. Эрининг дилини оғритиш учун Заро чўрини чақирди ва кетгиси келмаса ҳам Оробаникига жўнаб кетди. У эшитиб, орқамдан югурсин деб ўймакор эшик тавақасини қарсиллатиб ёпди. Бироқ Спантамаъно кар ва кўр бўлиб қолгандай эди.

— У дайдиникига қайтиб борма,— деди дарғазаб отаси,— у сени адойи тамом қилади. Олмосларини олсину кўзимга кўринмасин.

— Худо олсин уни! — хитоб қилди Заро аччиқ йиглаб.

Иккаласи фирибгар Спантамаънони узоқ ва ҳам-

жиҳат бўлиб қаргашди, яхшиямки «фириғар» йинг ўзи эшитмади, Сиёвуш авлодидан бутунлай халос бўлишга қатъий қарор қилиб, уйқуга ётишди.

Спантамаъно аламидан қарийб ярим кўза мусалласни ичди. Яна кўза ҳақидаги қўшиқ эсига тушди. Лавннати Ороба! Суғдиснанинг энг йирик ҳукмдорларидан бирининг қўшини жуда қўл келарди. Вахшунварта билан Хориен ёрдам берали, албатта, аммо Ороба одамларисиз қўшин тўлмаган ўқдондай гап. Эҳ! Вахшунварта билан Хориен етиб келсин, ким аҳмоқлигини Оробага кўрсатади!

— Вахшунвартадан чопар келди!— хабар берди Вараҳран. Кандакор кеча Киресхатадан қайтиб келган, энди Спантамаънодан нари жилмас эди.

— Тезроқ чорла!— Спантамаъно очилиб кетди. Нихоят! О, Вахшунварта, дўстим! У Спантамаънони кулфатда ташлаб кетармиди?

— Вахшунварта ҳадиянгни қабул қилмади,— деди улоқда чарчаган отдай ҳорғини, қовоги солиқ чопар икки дона олмосни Спантамаънога узатар экан.— У сенга ёрдам бернишдан бош тортди. «Спантамаъно, нинг эси йўқ,— деди Вахшунварта.— Худонинг балдасидан қайси бири Искандарни енга олади? Хўжайинингга бориб айт: менга ўҳшаб тоғлар орасига яшириниб олсин, худо ёққан гулханга қараб тупурмасин».

«Ороба шундай деган эди,— ёслади Спантамаъно. У шунчалик ҳаяжонга тушдики, овоз чиқариб ярим оғиз ҳам гапира олмади.— Э, худо! Ўқдонимдан яна битта ўқ тушиб кетди. Энди ҳамма умид Хориендан».

— Хориендан чопар келди!— хабар қилди Вараҳран. Унга белангани тегирмончидай йўл чангига ботгани чопар қўйнидан икки дона марварид чиқарди.

— Хориен ёрдам бернишдан бош тортди. У, мени кечир, сени аҳмоқ дели ва яна айтдики, тоққа яшириниб олсин, худонинг қўли билан ёқилган гулханга тупурмасин деди.

«Ороба ҳам шундай деган эди»,— ўйлади Спантамаъно ва ўтирганларни ҳайратга солиб хохолаб кулади.

- Обгардан чопар келди!
- Наҳшобдан чопар келди!
- Ёркатдан чопар келди!
- Маймурғдан чопар келди!
- Биҳардан чопар келди!

Ҳамма рустаклардан -- Сүфдиёнанинг йирик мав-
зеларидан толиқсан чопарлар келар, ҳаммасининг
жавоби бир хилда эди — састанлар, ихшидлар, пат-
лар, афшинлар, хваблар ва бузургонлар деб баланд-
парвоз ном билан атаган кўчманчи жамоаларнинг оқ-
соқоллари македонларга қарши курашишдан бош
тортган эдилар. Уларнинг ҳаммаси Спантамаъни
«аҳмоқона фикридан» қайтишга ундашар ва худо-
нинг хоҳини билан ёнгай гулхани эслатишарди.

Сўнгги чопар келтирган хабарни ҳам эшитгач, ит-
лар дара тошларнга қисиб борган бўридай ув тортиб
йиглаб юборди. Унинг юзи хитой гилидан ясалган
чиңцидай оқариб кетди. Жанговар болтасини қўлга
олди-да, ўнг ва чаига селлиганча хоналар бўйлаб
югурга бошлиди. У нақшинкор эшиклар ва қизил да-
рактдан ясалган хонтахталарни чопиб, майдалаб таш-
лади. У броиза қурбонгоҳларини бузар, лойдан ясал-
ган ҳайкалларни майдалар, қимматбаҳо чинши кўза-
ларни чил-чил қиласарди. Юракни ўртаб юборувчи ўки-
рикдан бурчак-бурчакда пафасини ичга ютиб турган
қулларнинг кўзлари нақ косасидан ўйнаб чиқиб кет-
тудек эди. Сарой ичини алғов-далгов қилиб Спантамаъ-
ни айвонга югуриб чиқди ва оқсоқоллар рад қил-
ган қимматбаҳо тошларни кўриб қолди. Сиёвуш ав-
лоди уларни ҳовузга тениб юборди, болтани ҳам сув-
га отди-да, наматга ўзини ташлаб, аёлларга ўхшаб
хўнгиллаб йиғлай бошилади.

У узоқ йиглаб ётди, сўнгра ухлаб қолди. Ярим ке-
чада совуқдан уйгониб кетди ва бир кўзача мусал-
ласни симириб юборди; гўё қўрқувдан сукутга чўм-
ган сарой хоналари бўйлаб гамгин овоз янгради:

— О-о-о! Кўзани ўртар ҳижрон... така-тум, тум-
так! Уч бўлак бўлди шу он... така-тум, тум-так!

У торайхон буталари орасига йиқилиб, хуррак
тортишга тушмагунича шундай қўшиқ айтиб, гуллар-
ни босиб-янчиб ҳовуз бўйида тентирайверди. Баро
уни ёш боладай кўтариб олди, айвонга олиб келиб
ётқизди ва иссиқ кўрпа билан ўраб қўйди. Вараҳран
Барони ҳовуз бўйинга чақирди ва улар тонгга қадар
нима ҳақдадир пиҷирлашишиди. Эрталаб Вараҳран
ечинди, ҳовузга шўигиди-да (хайрнат, сув тиниқ
эди), унинг тубидан жавоҳирларни топиб чиқди.

Спантамаъно каракт бўлиб уйгоиди ва дарҳол кў-
зага қўл чўзди. Аммо Баро юмшоқлик билан унинг
кўйини кўздан узоқлаштирди,

— Сенга нима, аҳмоқ? — қаҳр билан дўқ урди унга Сиёвуш авлоди.

— Ичиш керак эмас, жаноб,— меҳрибонлик билан гапга кўндиromoқчи бўлди Баро.

— Керак эмас,— тақрорлади Вараҳран.

— Эсингиз жойидами? Бўлмаса нима «керак», баҳтсиз тўнкалар? Бечора Спантамаънони ҳамма ташлаб кетди. Ҳатто хотиним ҳам қочиб кетди. Бутун Суғдиёнада ёппа-ёлгиз қолдим. Мен ичишдан бошқа яна нима қилишим керак?

— Ичиш керак эмас, уриш керак,— лўнда қилиб деди Вараҳран.

— Кимни?

— Искандарни.

— Ў! Қандай ботирсан-а! Қандай қилиб уриш керак? Бузургонлар мендан юз ўғирдилар. Биз дахлар, панжакентликлар ва Навтакада Вахшунвартадан ажралиб қолган бақтрийлар билан бирга бор-йўги мингтамиз. Бошқалар тарқалиб кетган. Юононлар эса өллик минг киши. Бунииг устига Ороба ҳам уларга қўшилади. Улар бизни тумтарақай қилиб юборишади.

— Тумтарақай қилолмайди,— эътиroz билдириди Вараҳран.

— Нима учун?

— Чунки биз сен ўйлаганча оз эмасмиз.

— Демак, мен ҳисоблашни унугтиб юборибманда,— заҳарханда кулди Спантамаъно,— айт-чи, дошишманд, биз қанчамиз?

— Беш юз минг,— жиддий жавоб берди Вараҳран.

— Нима? Ҳа-ҳа-ҳа! Беш юз мингта нима? Мароқанд томларида юрган қарғаларми? Ёки Зарафшондаги бақаларми? Ё бўлмаса телпагнингдаги бургалиарми?

— Йўқ. Бени юз минг ҳинарманд ва деҳқон, қишилоқ ва шаҳарларда яшовчи беш юз минг сүғд.— Вараҳран ўриндан турди.— Тўхтаб тур! Мен ҳозир...

Бир лаҳзадан кейин у соқоллари оппоқ икки чолни эргаштириб келди. Спантамаъно уларни таниди: бири — озгии, ҳаракатчан уста Фрада — Вараҳраннинг отаси, иккинчиси --- бўйдор ва бақувват деҳқон Ману — Баронинг отаси, Навтакада Спантамаъно ёнига келиб, уларни Бесснинг одамларидан ҳимоя қилишини сўраган одам эди. Кекса, минг қилса ҳам кекса, бойми, камбағалми, бари бир ҳурмат қилиш керак эди. Спантамаъно ишқиллаб кўтарилди ва қў-

лини юраги устига қўйди. Фрада билан Ману мағрур таъзим қилиб, гиламга ўтиришиди. Вараҳран отасига бош ирғади:

— Гапириб беринг!

— Узоқ гапириб ўтирадиган ҳеч гап йўқ! — хитоб қилиди Фрада жаҳл билан.— Бу юнонлар қанақа ха-лоскор бўлди? Айтчи, жаноб ҳоким? Бизни сўнгги бор-будимииздан халос қилмоқдалар...

— Сен бузургонларга ҳат ёзиш билан банд бўлган пайтда, Марокандла қолган юнонлар сардори Ге-фестион халқни талагани мавзеларга аскар жўнат-ди,— тушунтириди Вараҳран Сиёвуш авлодига.

— Шундайми?— ҳайрон бўлиб сўради Спантамаъно.

— Ҳа! — алам билан такрорлади Фрада.— Иўл бўйларнда посбонлик жорий қилдилар, йўловчилар-ниш молларини тортиб олишмоқда. «Бож,— дейиша-ди,— бож!». Шундай деб хоҳолаб кулишади ер ют-гурлар. Дарёдан сузиб ўтсанг, кема ҳақини бер. Қўп-рикдан ўтсанг, ҳақини тўла. Бозорга кирадиган бўл-санг, ҳақини чўз. Бир нарса сотиб олсанг, бозор ҳа-қи тўла. Сотадиган бўлсанг, чўнтағнингни кавла. Уй-жойингни, даромадингни ҳатга олишса, ўндан бири-ни топшир. Яна ҳар бир кишидан жон ҳақи талаб қилишади, шу қадар усталик ва айёрлик билан та-лаш мумкинлиги сира ҳаёлимга келмаган эди.

— Мана,— Ману қўйнидан сопол парчасини чи-қарди.— Омборни тозалаб кетишиди, бир дона дои тоғолмайсан, эназига мана шу сополни қолдиришиди. Устига бир нима ёзишиди... Нималигини қайдан била-ман? Нимага керак менга бу сопол. Еб бўлмаса. Юнонларнинг таңгаси шунақа бўлса керак деб ўла-дим, бозорда кўрсатсан ҳеч ким олмайди, ҳамма ку-лади. Эҳ, арвоҳ, Айшмага ем бўлгур.

У жаҳл билан сопол парчасини ҳовузга отди.

— Халқ безовта, жаноб ҳоким,— деди Вараҳран қатъият билан.— У ўзи учун курашинига тайёр! Аммо унга йўлбошли керак. Даъват этсанг, эртагаёқ ҳузу-рингга минглаб мард одамлар келади.

— Таёқ билан қуролланган жасур одамлар! — деди Спантамаъно масхараомуз.— Ўша жасур одамлар юнонларнинг узун наизаларини кўрган заҳоти жуф-такларини ростлаб қолишлар.

— Оддий одамлар ҳақида ёмон ўйга борма,— қо-воқ солиб деди Баро.— Оддий одамлар бузургонлар-

дан кам әмас, балки түзүкроқдир. Бу гаплардан раңжима, аммо... ҳали үзиниң күрасан -- бузургонлар сени сотишиди, ҳалқ әса хиёнат құлмайди.

— Ҳалқ! -- хитоб қилди Спантамаңпо жазаваси туғиб.— Ү бизга қулоқ солади дейсанми? Ҳунармандлар табақа оқсоқолига бўйсунади, дехқонлар жамоа бузургонларига, бузургонлар бўлса...

— Бузургонлар! -- жаҳли чиқди Баронинг. -- Бугун бузургон бўлса-ю, агар ҳалқ иродасига қарши бореа, ёргатга ҳеч ким бўлмай қолади. Улар хос аскарлари билан горларга бекиниб ётаверсин, уларсиз ҳам ишик миэ битади.

— Агар ҳамманинг қўлида таёқ әмас, қилич на қалқон бўлишини истасанг, олмоеларингни ўнгга ҳам, сўлга ҳам сочаверма; яхшиси, саклардан бронза сотиб ол, ҳунармандлар қанча қилич көрак бўлса, шунча ясад беради.

Вараҳран ҳовуздан олиб чиққан тощларни Сиантамаңнога узатди.

— Ҳм... -- Спантамаңпо кандакор ва дехқонга ҳайрон бўлиб қаради. -- Сизлар мен ўйлаганчалик по-дон әмас экансизлар. Сизлар бу ишимиздан бир ниша чиқади деб ўйлайсизларми?

— Албатта чиқади! -- хитоб қилди Вараҳран.

— Чиққанда қандоқ! -- қўшиб қўйди Баро.

Спантамаңно ўрнидан сапчиб турди. Сен ҳеч кимга керагим йўқ деб ўйлаганимидинг? Мана кўрдингки, керак экансан! Сен ўзинига ўзини ёлғизман деб уқтирганимидинг? Мана кўрдингки, бошингга оғир кун тушганда ёнингда сени ташлаб кетмайдиган минглаб одамлар бор экан. Гўё сугд йигитнинг кўз олдини тўсган парда кўтарилгандай бўлди. У таянч излаган, аммо уни тополмаган эди, мана у, таянч! Мана, бир қўл силкни билан токларни суриб, ардариб, япчиб ташлайдиган куч!

— Хўш, нимага қараб ўтирибсизлар? -- бақирди Спантамаңно. -- Ҳокиму бузургонларни арвоҳ урсин! Ҳалқни оёққа тургазишлар!

Ҳалқ оёққа турди ҳам. Минглаб кентлар Спантамаңпо чақириги билан ҳаракатга келди. Илон Дарвозадан Биҳаргача ва Биҳардан Наҳшобгача гўё бирбири билан хабарлашаётгандай, бутун Суғдиёна бўйлаб иогоралар безовта ва зарб билан янгради. Жа-

мөа көнгашларыда уруг оқсоқоллари билан оддий халқ ўртасида қызғин тортышувлар бўлиб ўтарди. Бу зургопларнинг дўқ-пўписаларирига қарамай, халқ ҳар эллик оиласдан бир йигитни қуроллантирап ва Спантамаъно учун қўй-зчки, галла билан мой ажратиб беришарди. Сугдиёна йўллари бўйлаб тўда-тўда бўлиб биҳарлик ва наҳшобликлар, панжакентлик ва маймургликлар келишарди. Баронинг отаси Ману Навтакадан юз деҳқонни зргаштириб келди. У ўз одамларини Варахрапнинг отаси Фрада ясад берган найзалар билан қуроллантириб, панжакентликлар бўлинмасига келиб қўшилди. Хилма-хил оломон Мароқанд атрофини ўраб олди ва юнонлар мустаҳкамлануб олган уч минорали саройни қамал қилишга киришиди.

Спантамаънонинг на манжанақ, на замбараги бор эди. Сугдлар ва даҳлар қийиниқ деворлардан пичоқ-қа таяниб, учига илмоқ боғланган арқонларга осилиб, минораларга шалоқ нарвонларни қўйиб юқорига чиқишишар ва душман зарбасидан пастга қулардилар. Спантамаъно бронза келтириш учун сакларга одам жўнатган эди. Аммо улар қачон келишади? Жангчилар камон ўқлари учига ўткир суюклар боғлаб отишарди. Бундай ўқлар мис қалқонли македонларга, уларнинг қўлларидаги арзимас тилинганд-шилинганд жойларни ҳисобга олмагандা, зарар етказа олмасди. Бунинг устига ҳамма сүф қилич билан муомала қилишини билавермас эди. Деҳқонлар қуролга эмас, омочга суюги йўқ эди, уларни ҳарбий табақадан чиққан одамлар сингарни уруш қондаларига ўргатишмас эди. Аммо таёқ ишлатишга келганда улар билан ҳеч ким тенглашолмасди, агар бирор юнон гафлат босиб қўлларига тушиб қолса борми, на дубулгаси, на қалқони қутқара оларди, ариани туйғандай туйиб ташлашарди уни.

Македонлар бу ерда уича кўп эмасди, улар қайсарлик билан ҳамма томондан босиб келаётган сугдлар ҳужумини қайтара олмасди. Уч минорадан бири маҳаллий халқ қўлнга ўтди. Шунда македонлар қамалда қолганлар қиладиган ишга киришдилар: Ороба саройи ёнидан ўтиб, қамал қилиувчиларга ёнбодан ҳужум қилишди. Узун найзаларнинг ўткир тифи билан қалқонсиз одамларни эпчиллик билан санчиб, ўзлари зарар кўрмай, ўттизга яқин кишини ўлдириб, саройга қайтиб келишди. Агар Ороба македонлар

йўлини тўсганда, уларнинг ҳоли хароб бўларди. Бироқ у бундай қилмади. Унинг тиш-тириғигача қуролланган минглаб одамлари девор устида туриб, бу қирғинни бемалол томоша қиласарди.

Қамалнинг тўртинчи куни чўпонлар Спантамаъно-га Илон дарвоза томонидан юонилар Марокандга қараб келаётгани ҳақида хабар қилишди. Демак, улар қамални ёриб чиқишибди. Спантамаъно ғазаб билан сўкинди. У жасур, аммо ёмон қуролланган, ҳарбий ишга ўргатилмаган сүфлар узун наизалар зарбасига бардош беролмаслигини биларди. Македонлар билан очик майдонда жанг қилиш керак эмас, скифасига пистирмалар ёрдами билан курашиш лозим. Спантамаъно қўшинларига Зарафшоннинг ўнг қирғонига чекиниш учун буйруқ берди.

— Лъяннати Ороба! — пўнғиллади Спантамаъно дарёга от солиб. — Қўёнюрак Хорис! Вахшунвартачи? Ўзини авлиё ҳисобласа-да, у ҳам қўрқоқ, сотқин. Бу авлиёлардан ҳеч қачон ёруғлик чиқмаган, жаҳашнамга кеттурлар! Савлат тўкиб юришади, қорин солишади, қарашлари магрур, сўзлари чиройли, иchlари эса... иchlарига аблаҳ ўрнашиб олган. Эҳ, кошки ўша олижаноб башарангизни таёқ билан шудгорлаб ташласам!

— Мен Спантамаъно қўйга ўхшаган ҳафтафаҳм деб бекорга айтмаган эдим, — деди Ороба чекинаётгани сүфларни кўриб. — Искандарнинг қораси кўрининиши билан бу жулдуровоқилар тўдаси думи остига мой суртилган эшакдай қочиб қолишиди.

Заро лабини тишлиди ва жим тураверди.

Марокандга Искандар эмас, Фарнуҳ кириб келди, подшо эса Яксартдан нарида тиграхауд саклари орқасидан қувиб юрган эди. Фарнуҳ бўлинмаси Киресхатага жанговар юриш бошлаш олдидан Марокандда қолдириб кетилган Гефестион бўлинмаси билан қўшилди ва Спантамаънони таъқиб қилишга тушди. У юзлаб пиёда сүфларни тутиб олишга муваффақ бўлди. Қолганлар эса Зарафшон бўйига ёйилиб кетган қалин чакалакзорга кириб яширининишига улгурди.

Утиб бўлмас буталар билан қопланган жазирама водий. Айиқнинг биқинидаги қалин жун сингари тип-па-тик ва эгри-бугри ёввойи буталар, гадир-будир, йўғон тераклар, узун илдизлари шағал ва майда тошлиар орасига чўзилиб кетган юлғунлар, баҳайбат шум-

толлар, қайрағоч ва мажнунтоллар, жийда, итбурун, олволи, қарағай, рұвак, ёввойи олча, дўлана, наъматақ, тут сингари пасту баланд, турли-туман дарахтлар аралаш-қуралаш бўлиб, ўрашиб-чирмашиб кетган эдикি, бу тўқайзордан ҳатто йўлбарс ҳам ўта олмас эди.

Қилт этган шамол йўқ. Ҳамма нарса ҳаракатсиз қотиб қолгандай. Тўқайзор ҳатто яланғоч одамни ҳам қуюқ, ҳўл ва қиздирувчи ҳавоси билан босиб, пафасини қайтариб, терлатиб юборадиган каттакон ҳамомга ўхшайди.

Спантамаъно ўйноқи тулпорида тўқайзордан ўтиб бораркан, Барога масхараомуз деди:

— Мард йигитлар жуфтакни ростлаб қолишимми? Сен бўлсанг: «Юонлардан ном-нишон ҳам қолдирмаймиз», деб мақтанган эдинг.

— Қурол бер!— деди бўғилиб Баро.— Урушинши ўргат бизга!

— Қурол,— такрорлади Спантамаъно ва хаёл сурриб орқага қаради. Буталар чайқалиб, тўлганиб, қисирларди. Озиб кетган минглаб сугдлар ўжарлик билан йўлбошли ортидан йўл очиб келмоқда. Ўзларини яхши тутмоқда бу жулдуровқиалар!

Атрофдаги оддий ва очиқ кўнгил одамлар руҳининг тетикилиги Сиёвуш авлодини ҳаяжонга солди, юрагига умид баҳш этди. Юонлардан қочяпмизми? Қочсак нима бўпти! Вақти келиб улар биздан қочади.

— Эҳ форслар!— деди Спантамаъно, унинг овозида яхшилик аломати кўринмасди.— Агар сизлар бўлмаганингизда... мамлакат ўзини ҳимоя қилолмайдиган шу аҳволга тушиб қолармиди?

Спантамаъно лашкарни аста-секин шимолга қараб борарди. Фарнуҳ қўшини ҳам имиллаб унинг изидан келарди. Ёввойиллар чекинмоқда, қувнуб етамиз ва ер билан яксон қиласиз — ўйларди ликиялик. Қўшиннинг ҳамма жангчилари ҳам шунн ўйлаб борарди. Бостириб келаётган «ескифлар»дан кўра чекинаётгандаридан кўпроқ қўрқиш кераклиги ҳеч кимнипг эсига келмасди. Ўтмиш сабоқлари упутилганди. Унущиши одати эса ҳеч қачон яхшиликка олиб келган эмас.

Суғдлар тоққа етганда юқоридан учли памат қалпоқ кийган отлиқлар бўлинмаси улар томон тушиб кела бошлади. Бўйдор, пахмоқ тулпорлар. Баланд бўйли, сочи ўсиқ одамлар. Уларни икки киши бош-

лаб келарди: бири новча, қотмадан келган, күзлари бургут күзларидай ўткир, ошноқ соқолли, бу — йўл бошчи. Йўқинчиси: семиз, хира кўзлари қизарган, юзлари шишинқираган, паша чекканидан ранги сарғайган жангчи эса ушишт ўғли.

Ҳа, булар массагетлар, жазирама Қизилқум фарзандлари. Олти юз кўчманчи ва беш ярим минг сурғуд бир-бирларни қувноқ хитоблар айтиб қутлашарди. Чол отидав тушди ва Спантамаъниони қучди.

— Менинг отим Раҳмир, — деди массагет. — Бу менинг ўғлим Дейока. Мактубингни олдик. Броиза олиб келянмиз.— У белида осилиб турган тўрвага қўлини тиқиб, иккита жавоҳир чиқарди.— Ма, қайтиб ол. Бусин ҳам ёрдам берамиз. Тошлилар учун эмас, қардошлик учун. Сугдлар билан массагетларниң қони бир. Форсларга қарши бирга курашган эдик, македонларга қарши ҳам бирга курашамиз.

Спантамаънионинг кўзлари чараклаб кетди.

— Сен, яхшилик тангриси Охурамазда юборган бруғлик фариштаси Сурушсан!

У яна чолни қулоқларкан, Раҳмир ўғли Дейока-нинг Варахран қўйнига тушаётган ёқутни қандай ҳирслли ишгоҳ-ла кузатиб қолганини найқамади.

Массагетларда камон ўқи кўп. Ҳаво ҳаддан ташқари исеб кетгани туфайли македонлар ҳарбий аслада ҳаларини очиб қўйишган. Тогдан эсеб турган шабада тегсин учун баданларини очиб қўйишган. Қуёш нури учун ҳам. Массагет камон ўқларни учун ҳам. Массагетлар ўқи эса зое кетмайди.

Кўчманчилар келиб қўшилигач, Спантамаъно отипи орқага бурди ва тўқайзорда дайдиб юрган македонларни ўраб олди. Қирғинбарон бошланди. Тўқай бўйлаб бепарво тарқалиб кетган кўп македонлар шу ерда ўлим топди. Фарнуҳ қўрқиб кетди. У бўлинмаларни кенг майдонга олиб чиқди, тўрт бурчак қилиб сафга тизди-да, Марокандга чекина бошлади.

Тогдан Политиметгача бўлган йўл жуда машақ-катли. Кундузи жангчиларни беаёв Осиё қуёши ҳолдан тойдирарди. Тунда ботқоқлардан булутдай ёпириладиган чивин чақиб чиқарди. Аммо-лекин ҳар бири Фарнуҳ жангчиларининг ўнтаснга арзийдиган эпчил кўчманчиларниң броиза ўқлари ундан баттарроқ чақарди.

Фарнуҳ тўхтовсиз Политиметгача, ёки сугдлар Намиқми ёхуд Зарафшонми деб атайдиган дарёгача

қочиб борди ва фақат дарёдан ўтиб олгандан кейин-гина очиқ майдонда тұхтади. Фарыұх нима қилишга ҳайрон. У ҳарбий киши әмас, бу ерда әсә жаңг олиб бориши санъатига моҳир одам керак. Ликиялик ёніга Койнос, Кратер, Қаран ва бошқаларни чақириб, деди:

— Иш чатоқ. Еввойшлар бостириб келипшапты, менинг әса жаңг соҳасида ҳеч нарасаға ақдім етмайди. Меви озод қыллинглар. Янги лашкарбоши сайланглар, у нимави маъқул күрса шунин қылсан.

Ха, македонлар аниқ күриб турибдишарки, бенора ликиялик уруш соҳасида ҳеч нараса билмайди. Искандар уни шундай катта бўлиммага лашкарбошиликка тайинлаб хато қылган. Аммо... агар Койнос, Кратер ва Қаран бошқа лашкарбоши сайласалар бу билан Искандарин янгилишган деб ҳисоблаган бўладилар. Таңгри Аммон ўғли әса камчилигини эслатганинг ёмон кўради. Бу орада Фарыұх билан македонлар ўртасида тортишув бошланиб кетди.

Иссиқдан толиқсан жаңгчилар тилларини итдай осилтириб чодир атрофида ўтиришпар, лашкарбонилар жанжалига қулоқ солиншарди. Баҳс Қаранинг — семиз ва оғиркарвон одамнинг жонига тегди. Дим чодирда нафаси қайтиб кетганидан ташқари чиқди. Бу ер ҳам ичкаридан қолиши масди. Қуёш чидаб бўлмас даражада қиздирмоқда. Қаран соясига бекиниб жон сақлаш учун, яқин орада бутазор йўқмикан, дегандай атрофга аланглади. Аммо чор-атроф тап-тақириб, фақат офтобда қовжираб қолган гиёҳларнинг нозиз пояларидан бошқа ҳеч нараса йўқ. Бироқ дарёнинг нариги томонида баланд девордай ўрмон ва тол, тераклар остида қорайиб, ҳавасин келтириб турган салқинлик.

— Лаънати! — тўнгиллади Қаран. — Қани энди у томонга ўтиб бўлса...

Шу пайт дарё шохобчасининг ўнг қирғоғида паст бўйли юнон пайдо бўлади, Кратернинг енгил отлиқларидан бўлса керак.

— Эй, сизлар,— қинқиради юнон тожсимон мисқалпогини силкитиб, — пимага у ерда ётибсизлар? Бу ёққа келинглар. Бизнинг тўдамиш шу ерда. Ҳаммага жой етади.

У юнийлар лаъжасида гапиряпти, демак, ҳақиқати ҳам афиналикларнинг бир қисми кирган Кратер бўлинимасидан бўлиши керак. Юнон қўлларини сувга

чайди, юзларини ювди, эринчоқлик билан қирғоқ бўй-
лаб ивирисиб юрди ва бутазорга кириб ғойиб бўлди.
Сўнгра яна пайдо бўлди ва шовуллаб турган терак
соясига ўтириб олди. Унинг роҳати олдида ким тоқат
қилиб тура оларди. Қараш ўз бўлинмасига буюрди:

— Отларга менинг! Менинг ортимдан нариги қир-
гоққа.

Жангчиларга ёлвориши ҳожати йўқ эди шу топ-
да. Ҳамма бир лаҳзада сакраб отига минди ва Ка-
ранга эргашди. Бўлинма Политиметни кенг, шовқин
солиб оқадиган еридан кечиб ўтди ва тўқайзорга тар-
қалиб кетди. Буни кўрган пиёдалар ҳаяжонга туш-
дилар. Жазирама шу қадар ҳолдан тойдирганидан
хавф-хатарни ҳам унтунишди. Бўлинма ортидан бў-
линма сувдан кечиб ўтардн. Одамлар шохлари тар-
вақайлаб кетган дараҳтлар соясига шошилар ва нам
ерга ҳорғин чўзнишар эди. Парокандалик. Ҳеч қан-
дай тартиб йўқ.

— Иланг қани?— сўради Қараш ҳамон қирғоқда
ўтирган юондан.

— Анави қайрагоч остида,— деди юонон тўқайзор
ичкарисидаги баҳайбат дараҳтни кўрсатиб.— Тутун-
ни кўряпсанми? Агар истасанг, юр, борамиз. Биз бир
қўзи тутиб олдик. Уни гулханда пиширилмиз.

— Ү-ў!— Қараш қорни очганини энди ҳис қилди.—
Яхши. Борамиз. Эй, Левкон, Перисад, орқамдан
юринглар!

Қараш хос соқчилар ҳамроҳлигига тўқайзор ичка-
рисига йўл олди.

— Ким сизларнинг...— гап бошлиди Қараш, лекин
уларнинг иласи бошлиғи кимлигини сўрашга улгур-
мади. Бута орқасидан бошига калтак тушди. Қараш
воҳ деганча бошини чангллади-ю, нам ерга қулади.
Унинг устига ўқ еган Левкон йиқилди.

— Бу сизларга бранхидлар учун!— қичқирди кич-
кина юон. Перисад унга узун найзасини санчди.
Лаҳза ўтмаёқ унинг ўзига ҳам ханжар санчишди.

— Спитамен,— деб шивирлади кичкина юон
унинг устига эгилган суғдга.— Улар дўстинг Паллант-
ни ўлдиришди...

Шундай дейя Паллант юраги енгил тортиб жон
берди. У қасос олган эди. Суғд, массагет ва дахлар
дарё кечиб ўтган македонлар устига ташланишди.
Тўрт томондан ҳужум қилинди! Қўрқинчли маизара!
Қонли ур калтак-сур калтак қилувчи одамлар тўда-

си. Ногоралар жарангি. Үқ-ёйлар. Ханжарлар жа-ранг-журунги. Зарба тушган қалқонларнинг тарақ-лашию ёрилган садоси. Гурсиллаб тушган оғир таёқ-лар. Яна ўқ-ёйлар. Үқ-ёйлар. Қонга тўлган кўзлар. Ғижирлаган тишлар. Даҳшатга тушгаплар чинқири-ги. Массагетларнинг танташавор қичқириқлари.

Фарнуҳнинг икки минг саккиз юз отлиқ ва пиёда-ларидан қирқта отлиғу уч юз пиёда омон қолди. Ран-гида қон қолмаган македонлар галаси бир амаллаб Марокандга етиб келди ва қалъя деворлари панасиға бекиниб олди.

Гефестион дарвозани ёпган заҳоти таъқиб қилув-чилар болталари билан жараплатиб ура бошлади-лар. Кўпчилик сүғдлар бошини македонларнинг кун-гурадор дубулғалари безаб турарди. Баъзиларнинг қўлида душмандан олинган узун найзалар. Бошқа-ларда темир қиличлар. Айримлари ўлдирилган юнон-лардан ечиб олинган совутларни кийиб олишган эди. Кимга қилич ёки найза етмаган бўлса, у ҳеч бўлма-ганда қалқонга эга бўлганди. Сиёвуш авлоди Маро-кандин иккничи марта қамал қилишга киришди.

Эрталаб Спантамаъно чодирлараро санғиб юргаи Датা�фарни учратди.

Форс-гоҳ-гоҳ тўхтаб қолар, гапларга қулоқ солар, бош чайқар, оғзини очиб, ўйчашлик билан мўйлови-ни силар ва манзилгоҳин айланишда давом этарди.

— Нима гап, донишманд?— деди кулимсираб Спантамаъно.— Ҳалиям одам зотидан нафрат қилиш билан кўнгил ёзиб юрибсанми?

— Мен ишқақманми?— деди Датафарн, аммо унинг овозида на биринчи марта баҳслашганиларидаги зарда, на қатъий ишонч бор эди.

— Нимада сен ҳақсан?— деди жаҳл билан сугд.

— Ҳамма нарса замираиди ёвузлик ётади деган масалада. Мен каромат қилганимдай сен Бессни йўл-дан олиб ташладинг. Энди Искандарни йўқотмоқчисан. Нима учун? Жавоби оддий: у сени сб қўймаслиги учун сен уни емоқчисан. Сен Искандарни йўқотиш ҳисобига хотиржамликка эришмоқчисан. Шундай эмасми?

Спантамаъонинг жаҳзин чиқди. Бу чалажон одам, у, Сиёвуш авлоди бутун ҳаётининг мазмунин деб ўйла-ган курашни йиртқич ҳайвонларнинг бир бирини га-жишига ўхшатиб турса...

— Дошишманд!— Спантамаъно кўзлари чақиаб

кетди.— Утган сафар Йўлбарс ва буқалар тўғрисида ганирган эдинг. Агар одам сенинг фикрингдан келиб чиқиб ҳаракат қиласидига бўлса, ё ўзини сўйиб ташлаши, ё итоат билан Йўлбарс олдига бўйин эгиб бориши ва: «Оч қолдингми, бечора? Мени еб қўи қол»... демоги керак. Йўқ, донишманд! Ҳамонки дунёда икки хил ҳақиқат: йўлбарс ҳақиқати ва буқа ҳақиқати мавжуд экан, мен иккинчисини қабул қиласман. Менинг яшагим келади. У мени еб юбормаслиги учун мен унинг қорнини ёриб ташлайман. Бирорта ҳам йўлбарс қолмасин. Буқалар ўтлоқларда бемалол ўтлаб юрсин. Мана мен учун олий ҳақиқат. Эсингда тут: ҳақиқат менинг томонимда.

Суғд кескин бурилди ва нари кетди. Датафарн уни астойдил меҳр билан кузатиб қолди.

Фарнуҳнинг маглубияти ҳақиқати ҳабар бир лақзада бутун шаҳарга ёйниди ва Ороба саройига ҳам ёриб кирди. Чол қўрқувдан ўзини қаерга қўйишини билмай қолди.

Ўҳ! Шундай бўлишини наҳот билмаган бўлса? Сиёвуш авлоди юононлардан голиб чиқади деб ким ҳам ўйлади? Наҳотки ҳаммаси тугаги бўлса?

Ўзини Спангамаънодан қутқарини керак. Қандай қилиб? Ороба эрталабга қадар ухлай олмади. Тонг отгач энг садоқатли одамларини ёнига чақирди ва уларни Искандар ҳузурига жўнатди.

Бири коҳин, бири чўпон, бири майда савдогар киймини кийиб олган Ороба вакиллари гадой тоғмас сўқмоқлар орқали Шарққа, Киресхатага қараб шошилиб йўлга чиқди.

Шундан кейин Ороба Мароканд бозорида сангигиб юрадиган дайдиларни ўзи ҳузурига тўплади. Турли сабаблар билан ўз жамоаларидан ажралиб кетгап оч-яланғоч одамлар доим бозорда ивирсиб юришар, бенарвороқ сотувчиларни кузатишар, кўзларини шамгалат қилиб бирон нимани уриб кетишарди. Ороба ўттиз чогли қовоги солиқ гадо ва киссанур билан узоқ сухбатлашиди. Нима ҳақида гап борганини ҳатто Заро ҳам билмасди. Кечга яқин қорни тўйган, демоги чоғ дайдилар кумуиш таңгаларни жаранглатиб саройдан чиқдилар ва қўзғолончилар тўдасига аралашиб кетдилар. Улар гулхайлар ёнига бориб ўтиришар ва эҳтиёт бўлиб баҳсларга қўшилишар эди. Қўкракларига уришар, қасам ичншарди. Ииглашар-

ди. Олазарак бўлиб алаинглашарди... ва шивир-шивир қилишарди.

Бу Ороба ўйлаб қилған ишининг бир томони, сирли томони эди. У бошқа томонининг ҳам чорасини кўрди. Аммо Искандар келиб ултурмасдан, Охурамазда аерасин, Спантамаъно Оробани бошидан жудо қиласа-я? Вақтдан ютиш керак. Чол гўё ўзининг иожўя хатти-ҳаракатларидан нушаймон бўлиб, «азиз кубёв»ига уч юз бош қўй совга қилди. Аммо Спантамаъно уларни олмай, қайтариб юборди. Ороба бе-звоталаниб, Заро ёнига келди.

Спантамаъно хотинини жонидан ортиқ севишини у яхши биларди. Шунингдек, қизи бу бебон одамии қаттиқ севишини ҳам биларди. Жанжаллашиб қолганиларидан кейин уч кун ўтмаёк хотини Спантамаънодан хафалигини уцутганди. Сиёвуш авлоди шу топда унга ҳали ҳам биринчи марта учрашган кундаги-дек чиройли, чаққон ва хушчақчақ бўлиб қўрнимоқда эди. Хотин унинг қайнок-қайнок эркалашларини эслар, эри билац ўтказган тунларини қайта-қайта ҳаёлида жонлантирас ва аламидан озиб-тўзиб борарди.

Спантамаъно Марокандан чиқиб кетаётганда хотин унинг қўшини орқасидан эргашишга оз қолганди. У македонларни шуидай мувваффақият билан тор-мор келтириб, яна шаҳар деворлари ёнида пайдо бўлганда, азиз ёстиқдошини шу қадар қўргиси келдики, ҳатто ҳўнграб йиглаб юборди. Агар отасидан қўрқмаганида турурни оёқ ости қилиб бўлса ҳам Заро эрининг олдига бош эгиб боргаш бўларди. Мана, отасининг ўзи унинг рўпарасида пайдо бўлди, кўзларидаги ифодадан отаси нима демоқчилигини қиз дарҳол фаҳмлади.

— Хўш, аҳволинг қалай?— сўради отаси бир дамлик иккиланишдан кейин.

— Тоқатим қолмади,— деди Заро кўкрагига муштучаси билан уриб.— Манави ерим ўртаниб кетяпти.

— Согиндингми?— деди зўрга Ороба қуруқшаган лаблари билан. Заро терс ўгирилди ва юзини рўмоли билан бекитиб олди.

— Ҳа.

— Нимаям дердим,— гўлдиради чол тиржайиб.— Хотин кинининг эрини ташлаб кетиши яхши эмас. Сени ушлаб турганим йўқ, қайтиб боравер.

Заро чўрилар за хос соқчилар қуршовида Спан-

тамаъно чодирига кириб келганда у гиламда ёнбошлиганича, севимли қўшиғини ҳуштакда чалиб ётган эди.

Жувон ўзини қандай кутиб олишларини билмай, чодир остонасида тўхтаб қолди ва итоаткор кўзларини эрига тикди. Спантамаъно шошилмай қаддини тиклади, икки-уч дақиқа кўзларига ишонмай қимирламай ўтири. Бу Заро-ку! У қоплондай саншиб турди, тезлик билан хотини ёнинг келиб тўхтади ва эши-тилар-эшиштилмас пичирлади:

— Заро...

Спантамаънонинг кўкенда қувонч тантанаси тўлқинланиб — тўлқин ҳам гапми! — бўрон, тўфон, йўқ-йўқ, қуюн бўлиб қайнамоқда эди. У кўнглида кўпирб-гошаётган чексиз қувончини қандай ифода қилишини билмасди.

— Заро, — деб қичқирди Спантамаъно ва ўзини унуттиб, суёдча вазмину оҳиста ўйнига эмас, чақон ва қувноқ хоразмликларни тезкору жўшқин рақсига тушиб кетди.

Спантамаъно ҳузурига Барони чақирди ва деди:

— Галла туғаб қоляпти. Навтакага бориб, Оробанинг омборларини титкилаб кўр, бирор нарса бордир.

— Навтакага? — Баро ўзини орқага ташлади. Оғзи катта очилди. Қўллари дармонсизланниб, пастига тушди. — Нима учун Навтакага?

Спантамаънонинг бўйруғи бу али қомат одамни хурсанд қиадими ёки ранжитдими — билиб бўлмасди. Эҳтимол Баро хотини билан рўй берган воқсадан кейин қадрдан жамоасига кўринишни истамаётгандир.

— Нима учун Навтакага дейсанми? Бўлмаса қаерга? У ерда сени танишади. Халқ ёрдам беради. Иложи бўйса яиги бўлнича туз. Қорамол, эчки, қўй, қўлинига нима тушса олиб келаюер. Беш кундан кейин сени шу ерда кутаман. Йўлга чиқ.

— Бўпти, — Баро ўридан туриб, чодирдан чиқди.

Бир кундан кейин ўттиз отлиқ билан Навтакага етиб келди ва одатда оппоқ соқолли жамоа оқсоқоллари тўпланинг олов ибодатхонасига қараб йўл олди. Ўниг келини юртдошларини бунча хурсанд қиласди деб ўйламаган эди. Болалар шаҳар атроф кўчалари бўйлаб югуриб, Баро келгани ҳақида ҳам-

мага хабар беришди. Халқ әдәп ёндай чопиб кела бошлади. Чол ва каминрлар Барони ҳурмат билан қучишар, жамоадошлар бир-бирлари билан қондош-қариндең әдиллар, шу сабабли Барони бири ўз үгли, бири певараси, бири жинни, бири акаси ёки тогаси ҳисобларды.

— Бизнинг Баромиз!... дейиншарди аёл ва әркаклар.

— Қаранглар, қандай изамат бўлиб кетингти!

— Ҳозир у катта одам бўлиб кетган!

— Бўлмаса-чи! Спантамаънинг дўсти-я.

— Лекин у магрурланиб кетмабди, бизни унутиб юбормабди. Қаранг, худди илгаригидай хунимуомала.

Баро хиёлгина жиҳтимаярди. Нима бўлганда ҳам ўзишиларинг орасида юриш қишини-да. Ибодатхона ҳовлисида меҳмонларга аталған қўйлар пишгунча Баро оқсоқолларни бостирмага чорлади-да, нима мақсадда келганлигини айтиб берди. Орага жимлик чўкидиди. Сўнгра оқсоқоллардан биридан садо чиқди:

— Ўзимизгаям қийин бўлянти. Ғалла йўқ, хумлар бўм-бўш. Аммо... Спантамаънига кўмак беришимиз керак. Бошигни ҳам қилма, Баро, излаб кўрайлиқ, оз бўлса ҳам толиб берармиз. Тўғри гапиридимми, бирордлар?

— Ороба омборидаги ғаллани тозалаб олиш кепак?

— Ўзимиз ҳам йигамиз, чарвими, қўйруқ ёғими, пишилоқми, кимда нима бўлса.

— Тўғри! Янги ҳосил ўримига оз қолди, у-бу қилиб етармиз.

— Ташвишланма, Баро, қуруқ қўл билан қайтмайсан!

— Яхши,— бош иргади Баро.

Зиёфатдан кейин Баро ёнига уч жангчини олиб хотини Мандашанинг ота-онасиницига йўл олди. Форслар кўкрагини мурдор қилган хотиницикига. Баро келганлиги ҳақидаги хабар гариб кулбага ҳам етган эди. Мандаша бўсагада туради. Бир оғиз гап йўқ. Фақаг шаҳло кўзлар алам билан Барога тикилган.

У отдан тушди. Жангчилар ўтиб кетишди. Улар Баронинг бошига тушган кулфатдан хабардор эди. Бу икки баҳтесиз одамга қарап уларга оғир эди. Мандаша эрининг дикқат билан қараб турган нигоҳи остида ғужанак бўлиб қолган эди. У кечиримни қан-

дай қабул қиласа, ўлимни ҳам шундай кутишга тайёр эди.

Баро олға қадам ташлади. У оғир қўлини оҳиста Мандана бошига қўйди ва уқувезилик билан унинг қўра, майни сочларвни силади.

УЗУН НАЙЗАДОРЛАР БОСҚИНИ

«Мина дунё чистдан сон-санёксиз жонлар оёқда туриб, шимол маъмакати ҳалқи келмоқда. Қўлида камон ва пайза. Қаҳри қаттиқ унинг, шафқат қилмайди! Унинг оволи дечиззайдай гувеъланиди, сенга қарши жанг қилиши учун бир кишидай бўлиб афлансан, Сион қизи!. Да-лагага чиқма, низода торма, чунки ҳамма ерда душман қилини ва даҳнат...»

Иеремия, VI, 22—25

Қариб бутун шаҳар қамал қизувчилар қўлига утди. Аммо қаср уларнинг барча ҳаракатларига қарамай мустаҳкам турарди. Тўгри, бу унчалик қўрқинчли эмас, Искандар ёрдамидан маҳрум бўлган македонлар эртами-кечми бари бир таслим бўлнишлари мумкин эди. Қанчалик галати туюзмасин, Спантаматыони чўчитадиган хайф... ўз қўшинилари томонидан тугилмоқда эди.

Спантамањо бир куни тунда қўйинидан хабар олиб саройига қайтиб келди-га, хос соқчиликарига эшикларга эҳтиёт бўлшини топшириб, хотинлар бўлимига — Заронинг ёнинг йўл олди.

Ой тўлингган кечака эди. Жануб томонда, Илонюлдуз туркумида Миррих ҷарақларди. Катта, юм-юмалоқ ва кўзин қамаштирадиган даражада нурга тўлган ой шувдоққина дераза тенасида осилиб турганга ўҳшарди. Унинг бегубор ва тиниқ шуъласида ҳовлидаги тошлилар ялтиарарди, уй саҳни ва девордаги ёриқлар кундузгидай аниқ кўзга ташланиб турарди. Бурчак ва шифтлардаги аниқ тасвирилаинган ҳандасавий тўрт бурчак, тўгри бурчак ва ясси ёйсимон чизиклар бирикмасини ҳосил қиласар эди. Бундай ёругда ҳатто мураккаб оремий ёзувининг синиқ ҳарфларини ўқиса бўларди.

Енбошдати узун айвоңдаи ўтиб бораркан, у очиқ дераза олдида турған хинча аёл гавдасини күриб қолди.

— Ким бу? — жиддий сұрады Спантамаъю. Енгиз, калта қилиб тикилған, белбогли юонча күйлакка тикилиб қарапкан, ҳайроц бўлиб сұради: — Семисан, Эгина?

— Мен... — Қиз унга узоқ тикилди ва яна ёғоч ра-воқди очиқ деразага ўгирилди.

Спантамаъю Налланти эслади ва Эгинага рахми келиб, ичи ачишиб кетди.

— Акашта қайғуряпсанми? — деди у мәхрибонлик билан. Эгина титраб-қақшаб хўрсани, аста-секин ва алам билан бош чайқади, бирдан бошини кўтариб, Спантамаънога шундай тикилдини, бундан унинг оғиз қақраб кеггандай бўлди.

— Бу ерда нима қилиб турибсан? — Спантамаъно оҳиста Эгинанинг елкасидан тутди ва унинг сесканиб тушиганини аниқ ҳис қилди. — Кимни кутяпсан?

Қиз унга талиниди, аммо шу заҳоти ўзини қўлга олиб жим бўлиб қолди. Спантамаънионинг миясини ҳайрат ва хаёл шуъласи ёритиб юборди. Аммо у қизга бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган заҳоти Эгина кўча томонда аллақандай сояни кўриб жонжади билан қичқириб юборди ва яшин тезлигига бурилди-ю, Спантамаъно бўйнигга осилиб олди. Унинг орқасида иягичка ва узун қамиш пояси совуқ ялтираб кетди. Қамиш поянинг думи титраб турарди. Панжара орқасида, кўчанинг нариги бетида камон ушлаган қандайдир одам қочишга тушибди ва тор кўчада кўздан гойиб бўлди.

— Баро! — қичқирди Спантамаъно. — Баро!..

Бир лаҳзада хое сокчилар тўласи атрофии ўраб олди. Улар яқин атрофдати ҳамма кўча ва тор кўчаларни алгов-далгов қилиниди, аммо қотил гойиб бўлган эди. Спантамаъно Эгинани гиламга авайлаб ётқизди. Коҳин Алингар ёй ўқини оҳиста сүгуриб олди ва қопни тўхтатмоқчи бўлди, аммо бу фойда бермади.

— Упутма... сугд, мен сени севардим,— деди Эгина. У Спантамаънионинг қўлини ўпди ва жон берди.

— Аттаги! — Спантамаъно ёй ўқини майда-майда қилиб ташлади ва донг қотиб қолди.

«Унутма... сугд, мен сени севардим»... Қиз уни севар-кан! Бу ўқ унга мўлжалланган эди, қизга тегди, чунки қиз уни севган, шунинг учун ҳали эркак эркалаши ни-

малигини күрмагац, навқирон вужуди билан уни түсди. Қизнинг кўигил қўйганини нега олдинроқ сезмади? Спантамаъно саройнга ўчиб келганда бери бир соат ҳам ярадор акасидан пари кетмади, фақат Паллантинг гами билан бандга ўхшарди. Баъзи-баъзида Спантамаъно ўзида қизнинг сеҳрли, оташ ингоҳини сезиб қоларди. Ростини айтганда, Спантамаъно бу сирли ингоҳиниг маъно ва аҳамиятини ўйладиган ҳолатда эмасди. Унга бир нарса таъсир қиласарди — қиз Спантамаънога қанчалик меҳр билан қараса, гўзал ва мағрур Зарога нима учундир шунчалик нафрат билан қарарди.

Паллант ҳалок бўлгандан кейин — Фарнуҳ аскарларини қўлга туширган пистирма ҳақидаги ҳийланни у ўйлаб чиқарган эди — Эгина қайгадир йўқолгани эди. Балки чўрилар орасига бекиниб, қийналиб, азоб чекиб Спантамаъно ҳақида ўйлагандир, лаънати худбин эса ҳеч нарсага эътибор бермаган. Эгинанинг ҳалокати ва ўлим олди сўзлари Спантамаънони ҳаяжонга колган эди. О, ҳаёт! Нимасан ўзинг? Сен кимсан, инсон? Мұхаббат-чи, нима у? Мана, дунёда юрибсан, ённингда кимдир юрибди, сенинг у билан мутлақо ишининг йўқ — эътибор бермайсан, балки худди шу одам сенга керакдир, умр бўйи шу одамни излаб юргандирсан...

— Кўриб турибман, шу юони қиз учун қаттиқ гамчекаётганингни,— газабини соғди унга Заро, хизматкорлар Эгина жасадини олиб кетгач.

У хотинига совуқ назар ташлади ва ғазаб билан кескин жавоб берди.

— Мен... одамга ачинаман. Тушунасапми?

Шу кундан бошлаб шаҳарда кўпгилсиз ҳодисалар юз бера бошлади. Биҳар, Ёркат ва Маймурғдан келгани, тўрт минг камон ҳисобланган бўлинмалар кутилмаганда қамални тўхтатиб, Спантамаънодан ижозат ҳам олмасдан Мароканди ташлаб кетди. Йўлдан қайтариш учун улар ортидан борган Баро, Вараҳран ва қоҳин Алингарни чавақлаб ташланаларига оз қолди. Шундай қилиб, учта энг йирик бўлинма аскарлари ўз кентларига тарқалиб кетди.

Хафа бўлган Спантамаъно биҳарлик, ёркатлик ва маймурғлик одамларнинг қўшишдан ажralиб кетиш сабабини ўйлаб бош қотириб юрганда дахларнинг кўпчилиги ҳам қамал қилишни тўхтатиб, шаҳар атрофидаги аҳолини талон-торож қилишга тушиб кетди.

Нәхшобликлар бекор туришарди. Ҳұнартамандлар Ва-рахранинг отаси Фрадага бўйсумай қўйиши ва Раҳмир массагетлари келтирган броиздан қурол-ярог ясашдан бош тортишди. Обгарликлар шаҳар ат-рофида тўда-тўда бўлиб шовқин солиб юришар, ҳең кимни писанд қилмай қўйишган эди. Бақтрияликлар йўлга ҳозирланмоқда эди. Қўчаларда шовқин-сурон шуинчалик авжига чиққан, гўё эртага қиёмат-қойим бўлиши кутилаётганга ўхшарди. Қўшин кўз ўигида пароканда бўлаётган эди. Фақатгина панжакентликлар, Ману бошлиқ юз кини, Раҳмир массагетлари ис-теҳкомни ўққа тутишда давом этарди.

— Билинглар-чи, қайси иблис бу одамларининг бо-шини айлантирибди,— буюрли Спантамаъно хос соқ-чиларига.

Баро, Вараҳран ва Алингар ҳаяжонга тушган ва эртадан-кечгача баҳслашаётган жангчиларни узоқ вақт оралаб юриб, ноxуш хабар келтиришиди. Қўшин-ларни қаҳр-ғазаб, итоатензлик ва жанжал маъбуласи Айшма бузмоқда. Кимдир бўҳтон ва иғвони ишга солган. Фисқ-фасодчи, хунасан даргоҳ ялмориз кам-пирлар, қовоқбош, ҳасис, ҳасадгўй ва сотқин савдо-гарваччалар, бойўглидай бахтсизлик келтириб сай-ровчи бутларастлар, ўzlари учунгнина яшовчи, ўзга-лар учун бирорта ҳам яхши иш қилмаган жирканц одамлар тўдаси мана қандай пайтда ўзишининг мараз босиб, сасиб кетган ифлос уясидан судралиб чиқди. Спантамаъно кўзларидан порлаган шуъла уларга тиичлик бермас, ҳаддан ташқари дарғазаб қиларди, у кун сари яшиаб, опилиб борар, уларининг нақадар арзимас, ақли наст ва маънавий оқизлигини ёритиб, бўрттириб кўрсатиб турганидай бўлаверарди. Ниҳо-ят уларга қандай пайтда адватларини намоён қи-лиш имкони тугилди, ўз разилликларини Зардуший динининг жарапндор оятлари билан ниқоблаб қуёш сиймо Сиёвуш авлодини бадном қилиш, маъсан за-ҳарлаш учун на вакълари, на кучларини аяшди. Ҳат-то Спантамаъно ёмонлик қилмаган, ҳеч қачон ёмон-лик қилини мумкин бўлмаган кишилар ҳам лойқа иғво ариғига ўз ифлос сувларини ҳузурланиб тўки-шар, чунки худо бу одамларга қарагандай Спантамаъ-нога кўпроқ берган эди. Ҳатто нуроний чоллар — турмуш тажрибаси ақлини пишитган кексалар ҳам аҳмоқлик қилаётган ёлғончилардан газаб билан юз ўгириш ўрнига жирканц тиржайншдан ўzlарини тия

олмасдилар. Ҳиринг-ҳиринг кулиш мумкин бўлганда нега ҳиринглашмас экан? Айшманинг қудрати шунака ўзи.

— Кимdir сен ҳақинигда хунук мишишлар тарқатмоқда, — деди Вараҳран ғамгин.

— Хунук гаплар? — ҳайрон бўлди Спантамаъно. — Ҳўш, нималар дейишити?

— Ҳар хил гаплар... — қандакор кўзини олиб қочди. — Айтишга тил бормайди.

— Очиқ айтавер!

— Сен қабиҳ одам эмишсан, Бессни юоннларга бизни форслардан ҳолос қилиш учун эмас, унинг бойликларини эгаллаб олини учун тутиб бериссан. Айтишитики, шунинг учун сенда қимматли тошлар шучча кўн эмиш.

— Шундайми?

— Айтишитики, сен жинни эмишсан, хотинингни сочларини юлиб олган эмишсан, шунинг учун сени ташлаб кетгани эмиш.

— Шундайми?

— Эртадан-кечгача наша чекиб, Охурамаздан сўкканинг-сўккан эмиш. Айтишитики, сен Аҳраманга сотилган эмишсан, шунинг учун қора дев болалири, ҳалол зардунитийларнинг дуимами бўлган массагетлар сенга ёрдам берастгани эмиш.

— Шундайми?

— Сен ўтакетгани бузуқ эмишсан, ишонтириб айтишитики, Марокандла эри уйида йўқ пайтда сен тегмаган бирорта ҳам иёл қолмаган эмиш.

— Шундайми?

— Айтишитики, сен болаларни ёмон кўрар эмишсан, кўзингга қўринган заҳоти уларни ўлдирап эмишсан. Яна айтишитики, ўз отангни ҳам, онангни ҳам, биринчи хотинингни ҳам ўзинг ўлдирган эмишсан. Тағин айтишитики, сен ҳеч қандай Сиёвуш авлоди эмасмишсан, сен одам зотидан эмас, бир кўзли тоғ девидан бунёд бўлганишсан, шунинг учун сен Сугдиёна подиоси бўлинга лойик эмасмишсан, акс ҳолда бу ер сенинг ифлос қардошларнинг яшайдиган жойга айланаб қолармиш.

— Шундайми?

— Аммо энг даҳшатлиси шундаки, — деди Баро, — сени ҳалқ баҳти-саодати учун эмас, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб исен кўтарди деб таъкидлашити. Агар

тахтга уни ўтқизсек, бизнинг бор-будимизни форслар-дан бағтар шиплиб олади, дейишияты.

— Шундайми?

Спантамаъно түғрисида илгари ҳам бўлмагур гаш-сўзлар юрарди. У бемаъни миш-мисшларга кўниги кетгани, кўп ҳам наурво қиласавермас эди. Баъзан эса Сиёвуш авлодининг ажойиб-гаройиб ишлари ҳақида-ги гаплар уни ҳатто хурсанд қиласади. Аммо бундай қабиҳ бўхтоини ҳали ҳеч қачон эшитмаган эди.

Бессининг хазинасини? Спантамаъно македонлар қамал қиласи Тир шаҳри кўчаларидаи бирда қим-матли тошлилар солинган халтани тасодифан топиб ол-ган эди. Уни бирон финикийлик бой тушириб қолдир-ган бўлса керак. Бутуни шаҳар ловиллаб ёпар, девор ва миноралар қулақ тушар, уйлариниг томлари босиб қолар, туну кун тепадан ююн палахмону сопқонлари ўқ ёғдирар, агар бу дўзах талатуни ичиди кимдир ўз хазинасини йўқотган бўлса, бунинг ҳайрон бўладиган жойиң йўқ.

Заронинг сочларини юлиб олибдими? У ой тугса ҳам, кун тугса ҳам Зарога демасмиди, ахир? Бўлиши мумкин эмас! Наша чекадими? Ҳеч қачон, у тугил-гандан бери ҳеч қачон чилимни оғзига олган эмас! Узгалариниг хотининга кўз олайтирадими? Э, худо! Үйлай қиласман деса қиз камми? Болаларни ёмон кў-раркаими? Эҳ, қизи Отана билсайди! Отасини ұлди-рибдими? Уни форслар үлдирган-ку! Онаси-чи? Спантамаъно уни кафтида кўтариб юрарди. Биринчи хотиними? У шамолланидан ўлган. Бир кўзли тобе деви-та келгавда эса, бу аҳмоқона ваддирашдан бенча парса эмас.

— Одамлар ишониниятими? — ичирилади у.

— Бирор ишонади, бирор ишонмайди.

— Сизлар-чи... ишонасизларми?

Вараҳран боли әтиб, ўйланиб қолди. Баро қовогнини ўйиб, ўзини зўрлаб бўлеа ҳам қатъий деди:

— Станг, биринчи хотининг, болалар, чекининг ва бошқа гапларининг бари ёлгои. Биз сени биламиз-ку. Аммо... сен нима учун исен кўтардинг? Бизнинг кўзимиз билай тахтни өгаллашга интилаётганинг, тахтга ўтиргандан кейин бизни хўрламоқчи бўлганинг тўрими?

— Кимни?

— Мени, Вараҳранини. Ҳалқни.

— Сен билан Вараҳран — ҳалқми?

-- Бўлмаса-чи? Биз -- халқмиз. Минглаб Варахран ва минглаб Баролар. Тўғрисини гапир, Спантамаъно, биз билан сенинг тақдиримиз ҳал бўладиган кун келди. Агар халққа қарши ёмон ниятда иш бошлигаган бўлсанг, халқ сени ташлаб кетади.

Спантамаъно ҳайрон бўлиб Барога қаради. Но дои эмас экан бу содда навтакалик. Унинг ҳар бир ҳаракатидан Спантамаънода бўлмаган бир қудрат ёғилиб турарди. Агар шу тоңда уни ҳибсга олмоқчи бўлсалар, Сиёвуш авлодининг ҳатто пичорини суғнишга ҳам кучи етмас эди.

«Халқ...» Спантамаъно илгари бу сўз устида ўйлаб кўрмаган эди. Коҳинлар бор эди. Жангчилар, савдогарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чўпонлар бор эди. У ҳаммасига бефарқ қарапди, чунки ўз ташвиши бошидан ошиб ётарди.

Аммо сүғд ҳаёт сўқмогидан ичкарилаб боргани сари боі-бот минглаб тўрли-туман одамларга дуч келмоқда. У бундай учрашувларни истамасди. Халқнинг ўзи уни топиб оларди. Бузургонлар Сиёвуш авлодидан юз ўғирганда, халқ уни ўз йўлбошчиси қилди. Ҳозир ҳам унинг омади ўзини халқ деган мағрур ном билан атовчи ҷарчаган ва кийим-кечаги бир ҳолатдаги одамларга боғлиқ. Халқ уни тезоб тўлқинлар устидаги омонат қайиқдай елкасида кўтариб бормоқда, агар шу асов тўлқинлар устидан қуласа борми, сувга тушган тошдай чўқади-кетади. У бугун шунга амни бўлди. Халқ Спантамаънодан юз ўғирган заҳоти Сиёвуш авлоди арзимас нарсага айланади-қолади.

Спантамаъно муштини зўр бериб пешонасига ишқади. Бошида фикрларчувалди, гардани сирқираврди -- ахир Сиёвушнинг ёш авлодига бунақа мураккаб нарсалар ҳақида бош қотиришга тўғри келмаган эдида. У халқдан ажралиб қолса куни битишини қалби билан эмас, ақли билан тушуниб турарди. Спантамаъно одатда оғир дамларда бўлганидай бир қадаҳ мусалласин симириб юборди, бу одати ҳақиқатда унинг ахлоқсизлик майлига айланиш хавфини тутдириши мумкинга ўҳшарди. Аммо иғвогар бу ҳақда гаптарқатмади, унугтан ёки хабари бўлмаган, иғвонинг ўзига хос хусусиятини шундан ҳам кўрса бўлади.

— Нима десам экан? -- чуқур ва оғир хўрсинди Спантамаъно. -- Тўғрисини айтаман: уёқда, Навтакада Бессга қарши курашганимда, мен халқ ҳақида ўйлаган эмасман. Спантамаъно подшо бўлишини истар-

ди. Сизлар Бесси юноналарга тутиб беришга мени мажбур қылғанларнанда кейин, ҳа, Баро сенинг отанг шундай қилишга мени мажбур қылған эди — мени сизларни яқынроқдан күрдим. Сизларга юрагимда ҳурмат пайдо бўлди.. Аммо у пайтда мен подшо бўлгандан кейин сизлар билан қандай муносабатда бўйлишим устида бош қотирганим йўқ эди. Мен Суглиёнани душмандан озод қилиш орзусида эдим. Шундан бошқа нарса ҳаёлимда йўқ эди. Нима десам экан?— Спантамаъно яна хўрсинди. Мен ҳокимман. Уз табақмадан ажралишим жуда оғир. Уз насл-насабимни севаман. Аммо Сугднёнани --- сизнинг ва менинг оталаримиз ватанини, бир тилда сўзланадиган, бир хил қўшиқларни куйладиган ва бир хил кийим киядиган одамлар ватанини уидан ҳам кўпроқ севаман. Шунинг учун... (Спантамаъно ўйга толди, узоқ жим қолди, сўнгра иккиланишини енгib, бир қарорга келди.) Шунинг учун мен ким Сугднёнани озод қилиш учун курашаётган бўлса, шулар тарафидаман. Ҳоким ва бузургонлар бизнинг ишимизга хиёнат қилдилар. (Сиёвуш авлодининг овози дадиллашиб.) Улар менинг душманимга айландилар. Сизлар менга ёрдам беряпсизлар. (Спантамаъно чеҳраси ёришди.) Сизлар менинг қардошим бўлиб қолдинглар. Халқсиз бир қадам ҳам юролмаслигимни кўрпб турибман. Менинг ноним — сизнинг нонингиз. Менинг сувим — сизники. Маъбуда Анахита номи билан қасамёд қиласанки (Спантамаъно ўриндан турди ва сопол сапамини тантанали равишда боши узра кўтарди), ҳеч қачон халқ ишинга хиёнат қилмайман!

У ўнг қўли ёнгини шимарди, ханжарини сугурдида, у билан билагини тилди. Вараҳран тантана билан тутгани қадаҳга қирмизи қоп томчилари томди. Сўнгра Вараҳран билан Баро ҳам билакларини тилди. Спантамаъно дуо ўқиб, қадаҳни мусаллас билан тўлди. Учаласи павбатма-павбат уни ичди. Сўнгра тутувган ака-укалар қўчоқлашибилар ва саройдан Халқ томони чиқдилар.

Спантамаъно номи тухматдан покланди.

Аммо зақт ўтган эди. Ороба ўз ишини қилганди. Одамларнинг ярми рустакларга тарқалиб кетди. Спантамаъно улар орқасидан чонар жўнатди. Аммо жангчилар Мароканд деворлари остинга келишга улгура олмади. Искандар қўшиллари Киресхатадан чиқиб, шошилинич равишда келаётгани маълум бўлди.

Спантамаъно отлиқ ва пиёдалар юзбошилари кенгашини қақырди. Гап узоқ чўзилмади. Мароканд остонасида Искандар билан жанг қилиш ҳақида ўйламаса ҳам бўлади. Майдонда македонлар оз сонли ва яхши қуролланмаган сугдларни янчидан ташлайди. Кенгаш Намиқ дарёси ортига чекинишга ва ўтиб бўлмас тўқайзорда душманга пистирма қўйишга қарор қилди. Бўлинмалар ўришга жойларидан олиниб, шаҳардан тезлик билан дарё ортига жўнай бошлидилар.

— Оробанинг олдига кириб, хайрлашиб чиқамиз,— деди Спантамаъно биродари Вараҳранга,— иғвони шу тарқатган, мен кесиб ташлашдан аввал унинг разил тилини бир кўрмоқчиман.

Улар массагетлар тўдаси билан Ороба саройига бостириб кирдилар. Аммо ифлос чол қасодан қўрқиб эрта тонгдаёқ қочиб кетган эди. Массагетлар қўрқиб кетган хизматкорларни тарқатиб юбориб, сотқининг маконига ўт қўйдилар. Кун жуда иссанқ эди, деворининг қуруқ ёғоч қилеми ловиллаб ёна боилади.

Спантамаъно хотини ёнига борди ва аччиқ киноя билан деди:

— Марокандда қолсангмикин? Қийин бўлади. Бу нағис кийимларинг бутазорда тез тўзиб кетади. Хўп, деявер!

У, шубҳасиз, Заро билан ажралишини истамас эди. Аммо унга бўлган муҳаббатини Заро разил одамнинг қиён бўлганини ҳақидаги ўй заҳарларди. Ким билсин, зидан зарар етказиш учун уни исенчилар қарроғоҳига балки отаси юборгандир? Спантамаъно ўзининг поҳақлигини ҳис қиларди. Аммо ҳақорат қилинган иззатталаб одам кимдан шубҳа қилмайди?

Заро отасининг қилмишларидан бехабар, шу сабабли эрининг ҳолатини англай олмасди. Нима учун унга қолишини таклиф қиляпти? Нима учун унинг кўзларидаги меҳр тез-тез қаҳрга айланиб туради? Наҳот Спантамаъно ўз Заросидан совиган бўлса? Хотин нима қиларини билмай йиглаб юборди.

Бу Спантамаънога таъсир қилди, шошилиб уни бағрига олди ва ўпа бошлиди, сўнгра авайлаб отига миндириди — чунки тўқайзордан арава юра олмасди. Кун ботишга яқин пашжакентликлар, дахлар ва Рахмир массагетлари қуршовида келаётган Спантамаъно ва унинг хотини Зарафшондан кечиб ўтиб, чакалакзорга кириб олишди.

Оробадан Фарнүх тор-мор қилингавлиги ҳақидаги хабарни олган Искандар қаттиқ газабга келди.

У Искандария-Эсхатала йирик бир бўлнима қолдириб, гетайраларниң ярмиши, қалқондорларниң ҳаммасини, балакр, агрнаи, икки қанот енгил ўқчи-ларини ўзи билан бирга олиб, уч кунда бир минг беш юз стадий йўл босиб, тўртинчи куни тонготарда қўрқувдан даҳшатга тушган Мароканд девори остига етиб келди.

Подио пойттахтда узоқ турмади. Қочишга улгурмаган шаҳар аҳолисини қатл қилиб, бечора Фарнүхи қаттиқ жазолади ва баҳти кулаган Оробага мөҳрибончилик кўрсатгач, тангри Аммон ўғли Спантамаъно изнга тушди.

Узун Найзадорлар македон қўшинининг энг яхши қисмини суғдлар қириб ташлаган жойга етиб келдилар. Искандар ҳалок бўлғанларни наридан-бери кўмидиди ва фикру зикрини Спантамаъно қўшинини тошиш, ўраб олиш ва йўқ қилинига қаратди.

Суғд ва массагетлар тўқайзорининг инсон қадами стмайдиган жойига ўриашиб олган, уларга етиб олиш ишмушкил эди. Агар бирор етиб борса ҳам, ўша қалин йўқайлар ичидаги қолиб кетарди. Узун Найзадорлар ҳамма ерда пистирмага дун келарди.

Искандар Политимет бўйлаб зир югурадар, ўз ишорлиги уни ақлдан оздираётгани эди. Отлиқ гетайралар ва пиёда камончизлар фаланглари бу ерда иш Сера олмасди. Енгил пиёдаларга ҳам бошини бурининг иложи йўқ. Сугдлар дарёнинг у томонида экан, уларга зарар етказиб бўлмайди. Олов иш берини мумкин, олов!

Тангри Аммон ўғли енгил ииёданинг тўрт бўлни масига ўсиқ ўтлар орасидан кўзга кўринмай айланниб ўтиб, тўқайзорга шарқ ва шимол томондан ўт кўйинши буюрди. Чакалакзор гуриллаб ёна бошлиди. Ўзу шайт тогдан шамол эсиб қолди ва кенг кўлам бўйлаб баҳайбат гулхан кўтарилди.

Куруқ майсалар гуриллаб ёнарди. Қамишлар чирсимларди. Нозик мажнунтолларниң шохлари алантала чирсиллаб синарди. Теракларининг ширадор барглари буралиб-буралиб куярди. Олтинсимон-қизғищ ғангли думи узун тустовуқлар буталар остидан гала-гала бўлиб югуриб чиқар ва қанотларини қарсиллашиб, қуёш нурида саргайиб товланаётган қуюқ тутун орасида гойиб бўларди. Йиртқичлар сўқмоғида даҳ-

шатга түшгән чиябўрилар югуриб ўтарди. Хушбичим оҳулар ёнриндан салмоқли қадам ташлаб қочмоқда, дарё ирмоқлари соҳилига йўл-йўл йўлбарс ва ола-чинор қоплонлар ўкирганча югуриб чиқарди. Ёнвойи тўниғизлар тўдаси түёги ва қозиқ тиши билан дуч келган ҳамма нарсани бузиб-яничб ўтарди. Кўн ўтмай дарё бўйи ҳайбатли олов кўлига айланди ва тутун орқасида қуёш кўринмай қолди.

Спантамаъно қаерда ахир? Нима учун у ловиллаб ёнаётган тўқайзордан македонлар истиқболига чиқмайди? Наҳотки Искандардан шунчалик қўрқиб, ёниб кетишни афзал кўрса? Йўқ, исёнкорлар қиргоқда қўрина бошлади. Аччиқ тутундан нафаслари қайтган эди. Кийимлари ёнимоқда. Қурумдан юзлари қорайган. Улар газабдан бақириб-чақиришарди. Қўллари ханжар дастасида эди.

Зарба! Кечув жойини қўриқлаб турган еигил пиёдалар бўлинмаси йўқ қилинди. Зарба! Қалқондорлар бўлинмаси эзиб-яничилди ва тўзғитиб юборилди. Зарба! Гоплитлар эс-хушини йўқотиб қўйган одамлар ҳужумига бардош беролмай қочмоқда... Тезроқ шимолигарб томонга! Яна тўқайзорга кетиш керак. Яна дарёни кечиб ўтилади. Ўнг қирғоқ бўйлаб то Қизилқумгача. У ёни чўл, чўлда эса халос бўлиш мумкин.

Сиёвуш авлоди бу жангда икки минг аскарини ўйқотди, улар орасида энг содиқ сафдошлари Вараҳран ва Баронинг оталари Фрада билан Ману ҳам бор эди. Спантамаъно панжакентлик юз жангчига Зарони топширди ва уларни олға жўнатди, ўзи эса Узун Найзадорлар ҳамласини тўхтатмоқ учун массагетлар билан орқада қолди. Отасининг ўлимни туфайли чуқур қайғуга чўмган Вараҳран ҳунармандларни бошлаб Спантамаъонининг ўнг томонида, фамгин Баро эса деҳқонларни бошлаб чап томонида борарди.

Душманнинг еигил отлиқлар бўлинмаси чекишаётгани исёнкорларга янги кечув жойида етиб олди. Спантамаъно пистирма қўйди. Македонлар таваккал қилиб боришибдан чўчиди ва Искандар билан гетайраларни кутиб тўхтади. Улар бир жойда тўхтаб турганда Вараҳран билан Баро Намиқдан кечиб ўтди. Спантамаъно билан Раҳмир эса билинтирмай македонларни ўраб олди ва аскарларнинг ярмини қириб ташлади. Қолғанлари дуч келгани томонга қараб қочди. Душманнинг ўзи билан ўзи овора бўлиб қолга-

нидан фойдаланган Спантамаъно тезлик билан шимоли-ғарбга қарабўлга туанди.

Қисқа тўқнашувдан хабардор бўлган Искандар гетайраларни бирнас дам олдирди ва сўнгра бор кучи билан Спантамаъно изидан қувди. У Спантамаъони Қизилқум чегарасида қувиб етди ва ҳамма томондан йўлни тўсиб олди.

— Биродарлар, Искандар йўлни тўсиб қўйди,— леди Спантамаъно сугдлар, дахлар, бақтрийлар ва массагетларга,— ҳаётнингиз қўлингиздаги қиличин-гизда. Жанг қиласиз, пешонада борини кўрамиз!

Жанг бошланиб кетди. Спантамаъно олисадан ма-кедоннинг бурама қўй шохи қадалган дубулгасини кўрди.

— Салом, Искандар!— шижаот билан қичқириди сүғд камон ишини торта туриб.— Бу сенга мендан совга!

Искандар қичқириб юборди. Броиза учли ўқ ма-кедоннинг ўнг қўлининг елкадан пастроғига теккан эди. Птолемайос Лаг тезлик билан ўқни суғурниб олди ва ярасини боғламоқчи бўлган эди, бироқ газабланиб кетган тавгри Аммои ўғли учига жун шокила боғланган узун найзани қаттиқ қисганча Спантамаъно устига от қўйди. Худди шу пайт Баро унга қараб оғир ойболтасини селпиди. Фердинка қалқонини тузиб зарбани четга буриб юборди... Ойболта қийша-йиб бориб Искандарнинг дубулгасига тегди ва ўнг шохини учирив юборди. Искандарнинг шокилали найзаси эса Спантамаъно ўрнига массагет Рахмирга сан-чилди.

Рахмир ҳалок бўлди. Яна уч минг сугд қурбон берилди. Даҳлар, бақтрийлар ва массагетлардан ҳам кўп одам ўлди. Спантамаъно тўрт юз массагет, ўттиз чогли даҳ ва бақтрийларни бошлиб қамалини ёриб чиқди ва чўлда кўздан гойиб бўлди. Якка қўргон ортида жангда қатнашмаган панжакентликлар билан бирлашиди ва йўлни давом эттириди.

Спантамаъно йигитлари душманин чалғитиш учун кўчманичилар сўқмоқларида от чонтириб узоқ кезиб юрди ва фақат кечқурун водийдан узоқдаги чўпон қу-дуқлари олдида тұхташди. Отлардан тушилди. Ва-рахран билан Баро Зарони авайлаб отдан тушириши-ди. У бир қадам қўйди-ю, инграб юборди. Ёнида ку-затиб бораётгашларининг бақувват қўллари суюб қол-маганда, шу заҳоти йиқилиб тушарди. Жон аччиғида

от чоптириб юриш юмшоқ гилам устида роҳатланишига қўнишиб кегган аёлни толиқтириб қўйган эди.

Массагетлар отларини сугориб бўлгунча панжакентликлар Спантамаъного чодир тикишди. Гулханлар ловиллади. Қудуқ атрофини маизнлигоҳ қилиб олган чўпонлардан харид килинган қўйларининг гўшти гулханларда жизиллай бошлади.

Спантамаъно индамай Зарога тикиларди. Эгни даги кийиммининг давдаласи чиқибди. Юзлари чаигдан қорайнб кетибди. Оғриқдан оппоқ, бир текис тишларини қисганча зўрга хуржун олдига етиб келди-ю, ундан кумуш ойнани олиб, ўзига қаради ва «вой-бўй» деб юборди...

Вараҳран қуруқ қумга тўшалган намат устига броиза идиша куйиб чала пишган гўшт келтириб қўйди. Заро бир бурда гўшт олдиди, оғзига келтирди, лекин жирканни очлиқдан устунилик қилди. Хотин қўлидаги гўшти тушириб юбориб, кигизга ўзини ташлади ва йиғлаб юборди.

— Марокандда қол, деган эдим сенга,— гамғин пицирлади Спантамаъно, хотинининг қалин, аммо чаиг боғсан соchlарини силар экан.

— Кетайлик! — хитоб қилди Заро Спантамаънонинг бўйнидан қучоқлаб.

— Қаерга?

— Марокандга. Мени бу ерда ваҳм босяпти. Массагетларнида бизга ишма бор, ўйлаб кўр! Қум. Гулхан тутуни. Қўйол одамлар. Кетайлик! Ўз ихтиёринг билан Искандарга таслим бўлсанг, у сенга ҳеч нарса қилмайди...

— Эҳ! — хўрсаниб қўйди Спантамаъно.— Нега бу нақасан? Яхшии дамингни ол. Эрталаб яна йўлга чиқамиз.

Заро ўрнида Эгина бўлганда, кўзёши қилмаган ва уйга қайтамиз, демаган бўларди, деб кўнглидан ўтказди у.

Саҳро. Мавҳумот олами бошланадиган чегарани босиб ўтишга Искандарининг юраги дов бермади.

Саҳро узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Самарасиз бенойи кенгликлар ичкарисида Искандарни шима кутмоқда? Тоқат қилиб бўлмас даражадаги жазира, қум бўронлари, алдамчи рўйлар. Шамол эсиб, жазирама қовжиратиб, қумтепалар узра ахмоқона сочиб ташлаган бута шохлари. Үрмалаган заҳарли илонлар —

күлвор илои ва уннинг беўқиов, аммо ҳавфли синглиси ўқилон, узун, аммо маккор кўзойи пакли илон ва заҳарли илонлар ичидаги даҳшатлиси кичкина, кўз илгамас симилонларнинг ўткир тишлари. Эгри-буғри, налид маҳлуқларнинг йиринг раиглиси — чаёнларнинг нишлари, бундан ҳам жирканчроқ пахмоқ оёқли қорақуртлар ва номи кетган ганглар. Бу налид жонзотлардан дуч келганини таёқ билан бир уриб ўлдириш мумкин. Бу жонзотлардан дуч келганини бир чакниша одамини ўлдириши ҳам мумкин. Саҳро Искандарга таҳдидли тикиларди, шунида тангри Аммон ўғли отини орқага бурди.

Подшо Суғдиёна билан Кизилкүм саҳросини ажратиб турувчи тое чизмасининг давоми бўлгани теналиклардан бирининг чўққисида тўхтади. Рӯнарада бошқа тоглар қорайиб туривди, атрофда чапдаи ўнг томонга кетган Политмет водийси ястаниб ётибди. У аллақаерда узоқ-узоқлардан, шарқ томонидаги яқин бориб бўлмас чўққилардан бошланниб, Биҳардан нарида қайларладири йўқолиб кетади. Суғдиёна. Олтин Дарё водийси. Тўшига-тўғри олингани сойлар қўёшда ярқирайди. Яхлит-яхлит bogлар кўзга ташланади. Тентекис майдонлар ястаниб ётибди. Узоқлардан кентъарининг миноралари кўриниш туривди.

Тангри Аммон ўғли шу кицкина мамлакатга ҳайрони бўлиб назар солади. У дунёнинг ярмини босиб олди, аммо ҳеч қаерда сугдлар сингари бўйсунмас қабила билан тўқишацмаган эди. Буюк шаҳарларнинг деворлари қулади. Кудратни давлатлар пойдевори яксон бўлди. Милионлаб одамларнинг ҳукмдорлари тангри Аммон ўғли олдида бош эгдилар. Аммо бозингни буриш қийин бўлган шу торгина водийда яшовчи оч-ялонгоч осиёликлар тўдаси.. шу чоққача бирор марта маглубият нималигини билмаган мажхур саркардага қаринилик кўрсатмоқда ва кучли зарбалар бермоқда.

Булар қанақа одам? Пима ҳақида ўйлашади? Нималарни билишади? Уларнинг мақсади нима? Уларнинг юраклари нимадан ясалган экан?

Бир вақтлар Арасту ёш подшога деган эди: «Жоҳил ҳалқлар ва қуллар бир-бирига ўхшаш тушунча, улар учун қул бўлиш ҳам фойдали, ҳам адолатлилар». Искандар ҳар бир осиёлик қиёфасида қулни кўрарди. У бир парсаци -- қулининг яхши ишлашини хоҳларди.

Шундай замонлар келдики, у қул ҳисоблаб юрган одамлар подио қаршишида бор бўйлари билан намоён бўлдилар. Улар ҳайиқмай унинг кўзига тик қарамоқдалар. Таңгри Аммон ўғли эса улар кўзидағи ифодани тушумай ҳайрон. Эҳромлар ўлкасидағи Сфинклар унга шундай қараган эди.

Халқнинг сирли нигоҳи Искандарни ҳайратга солди. Илгари ҳам унга қўрқув туйғусини ҳис қилишга тўғри келган эди. Ўз давлати тақдирдан қўрқарди. Ўз жангчилари тақдирни учун хавотирланарди. Ўз режаларининг тақдирдан қўрқарди. Аммо умрида биринчи марта оддий одам сифатида қўрқмоқда эди!

Искандар титраб кетди. У давлатни унуди. Дунёга ҳукмронлик қилишини эсдан чиқариб юборди. Энди унинг қулоқларида Қабуралик коҳинининг қўшиғи жарангламай қўйди. Таңгри гойиб бўлди, гариб одам --- ҳамма қатори битта боши, икки оёғи ва икки қўли бор, худди томоғига осиёликлар ишоғи қадалгандай титраб-қақшаб турган оддий одам қолди. Зарафшон водийси — Даҳшат Водийсига айланди. Искандар юрагига таҳлика тушди. Энди у ҳеч қачон ўзи ҳозир тушиб кетгани илоҳий юксакликка парвоз қила олмаслигини аиглади. Ўзгалар учун таңгри Аммон ўғли бўлиб қолаверади. Аммо шу кундан бошлиб умрининг сўнгги кунига қадар ўзи учун Пелладан чиққан оддий македониялик бўлиб қолади.

Искандар вужудига буюклик учқунини янгитдан алангалатишга беҳуда тиришар эди. У қайта ёймайдиган бўлиб сўнганди, халқда қарши қаҳр-ғазаб қамраб олди вужудини. Шундай экан, Олтин Дарё водиysi осиёликларининг ўзлари учун ҳам Даҳшат Водийси бўлиб қолсан.

— О, ўлим маъбуласи Қера! --- хириллаб қўлларини олдинга чўзди македон. — Мен бу ўлкани ўлимга гирифтор қиласман.

Узун Найзадорлар бўлинмаси гўё уч иromoқ бўлиб Зарафшон водийсига қўйилди.

— Вайрон қилинг!

— Ут қўйинг!

— Зўрланг!

— Ўлдиринг!

Искандарининг буйруги шундай. Узун Найзадорлар қишлоқларга ҳамла қилишади, қамал қуролларини ўрнатишади ва портловчи мушаклар, уч тирсак келадиган темир ўқлар, қўроғини зўлдир ва камон ўқла-

ри ёмғирдай ёғилиб, девор устидаги соқчи ва ҳимоячиларни супуриб ташлайди. Сүнгра манжанақ билан дарвозани бузиб шаҳарга ёриб киришади ва енг шимарип дуч келган одамни — оппоқ соқолли чолми, мункиллаб, тўкилай деб қолган кампирми, иккиқат аёлми, хушбичим йигитми, яшиаб турган қизми, норасида гўдакми — сўйиб ташлайверишиди.

Узун Найзадорлар аҳолини қириб бўлгач, молхоналарни очиб, туз, от, эшак, сигир, эчки ва қўйларни ташқарига ҳайдаб чиқишиди. Шундан кейин уйларни тинтиб, кийим-бош, пойабзал, идиш-товоқларни олиб, гиламларни судраб чиқишиди, гуруч, бугдой, арна, тариқ, мусаллас ва ёғ солинган катта-катта хумларни ташибдиilar. Буларнинг ҳаммасини шу сенда тортиб олинган моллар устига ортадилар. Ҳаммаёни шип-шийдам қилган Узун Найзадорлар қишлиқка ҳар тарафдан ўт қўйиб, навбатдаги деҳга йўл оладилар.

Ортда буралиб-буралиб тутуни кўтарилади, аммо ҳеч ким унга қайрилиб қарамайди. Узун Найзадорлар йўл-йўлакай экинзорларни иймол қиладилар, боғларни кесиб ташлайдилар, тўғонларни бузадилар, тошқин сув анҳор қиргоқларини емириб, майдонларни босиб кетади.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Ўлдиринг!

Македонлар вайрон қилмоқда, ўт қўймоқда, зўрламоқда, ўлдирмоқда. Сугдиёна Марокандан то Бинҳаргача ўтда ёнаётир, қотиб қолган қондан Узун Найзадорларнинг қўллари қорайган. Уларнинг юзларига ёнғишилар тутуни сингиб кетган. Қон ҳидидан уларнинг кўнгли айнииди, тун бўйи даҳшатли тушлар азоблайди, аммо улар бари бир ўлдираверади, ўлдираверади, чунки Искандар шундай буйруқ берган.

- Вайрон қилинг!
- Ўт қўйинг!
- Зўрланг!
- Ўлдиринг!

— Йўқ! — қичқиради Феаген ва наизасини синдириб ташлайди.— Мен қассоб эмасман, жангчиман,— лейди марафонлик ўз бошлиги Кратерга,— бегуноҳ болаларни ўлдириш жангчининг иши эмас.

— Үз калланға ачылмайсанми? — ҳайрон бұлади Кратер.

— Истаганингизни қилинг! — жавоб беради Феаген. — Аммо мен Искандар учун ортиқ урушшни хоҳламайман!

Бұлди, Феаген тамом. У Пирей билан Афинна күчаларида ион излаб, дайдиб юрган ўша совуқ күнни хотирлади. Ўша күни у Эригийининг ёлланма бўлимасига келиб қўшилган эди. Қанча замонлар илгари бўлган эди-я бу воқеа! Ўша лаънати күни унинг ўйлиб кетгани яхши эди. Шунча йил бегона мамлакатларда саргарден бўлиб юрмаган бўларди. Етар! У касал. Уни қон заҳарлади. Қундан-кун юрагида ғазаб тўпланиб борарди. Шафқатсиз ғазаб. Мана, нижоят у қиргогидан ошиб кетди. Жазодан қўрқадиганлар тоқат қиласверсин. Феаген қўрқиш туйгусини йўқотди. Үзига ёмон. Майли, имма бўлса бўлар! Етар шунча қиласини. Афуски, Ирина билан ўғли Мариладни ҳеч қачон кўра олмайди. Аммо энди бирор нарса тўғрисида пушаймон қилиш вақти ўтди...

Уни тутиб олиб, подшо олдига судраб кетишди Э-ҳа, бу анати Гавгамели жаңги олдиндан подшо ҳақида бемаъни фикр билдириган абллаҳ эмасми? Ҳа, бу ўша Киресхата остонасидағи кенгашда Искандарининг тишкасини қутилган ярамас-ку. Мана, қандай вақтда сени жазолаш пайти келди Эй, Певкест! Певкест пайдо бўлади, кекирдаги кесилиган Феаген тупроққа йиқилади. Феаген деган марафонлик одам ўз ҳаёт ўйлани шундай тутатди.

Биҳар ҳам қулади. Үзун Найзадорлар боргани сари олга — Политимет жазирама қумлар орасида қуриб қозадиган жойгача ҳаракат қилишаверди.

Суғдиёна ортда қолди. Бир юз йигирма минг ўлдирилган сүгд орқада қолди. Олтин Дарё водийсини энди ким таний олади? У баҳор фаслидагидай ям-яшил, ёз пайтидагидай зангори, куз чогидагидай олтин ранг, қишиш вақтидагидай оппоқ эмас, то уфқа етгунча у тундай қоп-қора. Ер қалин гилам сингари кул бизан қопланған. У ер-бу ерда қирқиб ташланған даражат таналари сўпнайиб турниби. Фақатгина дарё ва унинг ирмоқлари ўрмалаётган илондай танга тўлқинларини хира ялтиратиб текислик бўйлаб оқиб турибди.

Ҳеч ерда на одам ва на қуш кўринади. Бу — ер ости маъбути — Лид даргехи. Даҳшат Водийси.

УЧИНЧИ КИТОБ ҚОПЛОН ОВДА ҚИЗИЛҚУМДА

Массагетларнинг бир қисми төгларда, бошқа бир қисми төкисликда яшийди, учинчи қисми дарё ҳосил қилган болғоқликда, түртнинчи қисми шу ботқоқликлардиги оролларда ҳаёт кечирада, дедилар. Улар фақат қуёни тангри деб тан оладилар ва от сўдаб қурбонлик қиласидилар.

Страбон: XI, 1, 6—7

Клитарх сўзи:

«Бўронлар ҳокими Арктур юлдузи чараклааб чиқадиган ой келганилиги ва кузнинг совуқ куплари бошланганлиги учун тангри Аммон ўғли Александр қишини жанубда ўтказишга қарор қилди. У Марокандда Невколай қўл остида ҳаммаси бўлиб уч минг ииёда аскар қолдириб, Бақтрага йўл олди, қўзголончилар тақдирга тан берган, исёчи Спитаменнинг эса изи ўчган, шунинг учун иодшо янги галаёнлар бўлишидан хавотир қиласди.

Бақтрада бизни қувончли хабар кутмоқда эди: Эллададан Неарх йўлбошчилигига ёлланган юнонлардан иборат катта қўнина ёрдамга етиб келгани эди. Бу Киресхата юришида толиққан жансчилар руҳини мустаҳкамлади.

Жасоратли Александринг порлоқ галабалари узоқ-узоқдаги ҳокимларнинг юракларини унга мояил қилди. Понт Эвксиния деңгизининг нариги томонида яшовчи скифларнинг вакиллари қимматбаҳо совгалар келтирди ва тангри Аммон ўғлига ҳарбий ёрдам иттифоқи ҳамда гўзал маликалиғи қўлини тақлиф қилди. Бақтрага Хоразм ҳукмдори Фаразмаш ҳам ташриф буюрди. У билан бирга бир ярим минг отлиқ ҳам келган эди. Фаразман, унинг мамлакати суворий аёллар ва колхийлар мамлакати билан чегардошлиги ҳақида сўзлади ва агар Александр улар

билин жанг қилмоқчи бўлса, озиқ-овқат ҳамда йўл кўрсатувчилар билан ёрдамлашишга ваъда берди. Жаҳон ҳукмдори скиф ва хоразмликларни катта сөвғалар билан сийлади ва Ҳиндиистон юришидан кейин уларниң тақлифини қабул қиласагини билди.

Кўп ўтмай Бақтрада атоқли оқсоқоллар кенгашни бўлди. Доро Кодомоннинг ўлими учун қариношиб Бесс ўлим жазосига ҳукм қилинди. Унинг бурни, қулоқларининг учи кесиб ташланди, кейин бошини олиб, танасини қиймалашиди. Шу кенгашда Александр маҳаллий вилоятларни идора қилиш учун янги ҳукмдорлар тайинлади. Уларга ҳам форс ҳоқимларига берилгандаи ҳуқуқ берилди, лекин танга зарб қилиш ва ёлланма қўшин сақлаш ман этилди.

Бизга шунчалик қимматга тушгани беқиёс Сугдиёнага Ороба ҳоким бўлди...».

Қўчманчилар баҳтига қарши бу йил қиш жуда эрта тушди. Зулмат ўлкаси томондан туну кун шамол эсар, унинг кескин шиддатида кўз илғамас муз кенгликларининг аччиқ нафаси сезилиб турарди. Сўнгра шунчалик кўп қор ёғдики, ҳатто қари массагетлар ҳам бундай қорни кўрмаган эди.

Қўчманчи массагетининг тўқ ва фаровонлиги ҳайвонлари билан боғлиқ. Мол-холлар қишин-ёзин яйловдаги ўт билан боқилади. Қишида отлар қор тепаларни сидириб, сийраклашиб қолган ўтлар устини очади — уларниң озуқаси шугина холос. Улар ортидан туялар, қорамоллар, қўй-эчклилар ўтади. Бу ҳол баҳоргача, қор эриб, қуёш ҳароратидан уйгонган тупроқ усти лола ва ширали майса ёничиғи билан қоплангунча давом этади.

Аммо бу қотиб қолган қор қатламини, шу йил қишида саҳро кийиб олган бу жараингдор муз қалқони ҳатто отлар туёғи ҳам теша олмади.

Илгари қиш совуқ келганда қўчманчилар жанубга, Окс ортига, Мургоб томонга, ҳатто қор ёғмайдиган Гиркан тарафларга кўчиб кетишарди. Аммо ҳозир жануб йўли кесиб қўйилган. Гиркан дengизидан тортиб Бақтра ва Киресхатагача бўлган ҳамма ерларни юнонлар босиб олган. Ҳамма сўқмоқларда уларниң соқчилари ивирсиб юришибди. Икки ёки учта қўчманчи уруг Окс дарёсидан кечиб ўтишга уриниб кўрди, бироқ уларни македонлар тўхгатди.

Мол-ҳоллари тортиб олинди, одамларини эса қулликка сотиб юбориши. Шундан кейин ҳеч ким олис күчувларга журъат қилолмади. Мабодо айланма йўллар билан Мурғобга етиб борган тақдирларида ҳам уларни у ерда вима кутаётнубди? Македонлар. Ҳа, ҳамма ерда македонлар. Очлик. Туялар ўркачи кичрайиб борарди. Отлар бронзадай қаттиқ, яланғоч саксовул шохларини гажишар, ўз тезакларини чайнашар, бир-бирларининг думларини узиб олишар эди. Сигирлар ўларди. Кўй-эчклилар музламоқда эди. Одамлар уларнинг гўштини ейишар, қанча мол баҳоргacha сақланиб қолиши ҳақида алам билан ўйлашарди.

Озиб, ранги зальфарон бўлиб, соқол-мўйлови ўсиб кетган Спантамаъно чордана қуриб, пахмоқ пўстинига ўраниб чодирдаги гулхан ёнида ўтирас, кўриниши ҳозиргина зиндандан озод қилинган одамга ўхшар эди.

Гоҳ ловиллаб тенага ўрлаётган, гоҳ ҳар ён тўлғаштган алана суғдга Зарафшон ёқасидаги тўқайзорда бўлган ёнгинни эслатади, ўшанда Спантамаъно буталар орасида ҳалок бўлишига сал қолган эди.

Унинг кўз ўнгидаги яна бир ўзи кўрмаган, аммо тақрор-тақрор эшигтан ёнгин — Олтин Дарё водийисини Даҳшат Водайсига айлантирган ёнгин жонланарди.

Нима учун у ўшанда Дейока бўлинмаси сртидан эргашди? У Суғдиёнада бўлганда эди, Искандар бу қадар бебошлиқ қилимасди. Шуниси ҳам борки, Спантамаъно юздан ортиқ панжакентлик, бақтрий ва даҳлар билан ўн минглаб аскари бўлган юоннларга қарши вима қила оларди? Бекорга қирилиб кетарди, холос. Бир марта Искандардан қочиб қутулади. Аммо иккинчи марта ҳам қутулиб қолармикин? Искандар қўшинининг ярми қирилиб кетса ҳамки потинч Сиёвуш авлодидан қутулишга ҳаракат қиласди. Демак, Дейока билан бекиниб Спантамаъно яхши қилибди.

Яхши қилибди? Суғдиёна нима бўлади? Суғдиёна сиз у, Спантамаъно ким? Массагетлар орасида, Марокандан узоқда бехавотир яшайти, аммо мақсади, шунча йиллар жон куйдириб интилган мақсади узоқларда қолди-ку.

Фикрлар турли рангда товланувчи тутун сингари Спантамаъно миясидачувалашарди. Бундан унинг кўз олди хиралашиб, боши оғирлашиб кетарди, ни-

мадир кечең күндөз иңда, юраги олдида бегиним нола қыларди. Сабр көсаси түлиб кетган Спантамаъно бир неча марта Дейокани чақириб, юрини бошлаш учун одам бер, леб талаб қылди. Аммо массагет ҳар сафар қисқа ва лўнда қилиб «Қиши...» деб жавоб берарди. Ростдан ҳам, қишида бош кўтаришдан нима фойда? Спантамаънига мусаллас ичиш ёки шашқол ўйнаш билан күнларни қисқартиришга тўғри келарди. Ҳаҳор! Эҳ, маънаги қачон келасан?..

Эшик пардаси кенг очилди. Чодирга этии жунжиктирадиган шамом ёнирилиб кирди. Шуъла телбалавиб чайқалди, йирик-йирик учқуплар тўласи юкори ўрлади. Дейока кириб келиди. У энник парласини яхшилаб бекитди-да, Спантамаънига бош иргади. Гулхан ёнига чўқкалашиб, совуқдан қизарип кетган қўйларни оловга тутди. Намат қалпогининг туширилган қулоқлари энгати остидан бодланган эди. Шўстини ёқаси кўтаришган, Мўйловидаги қиров эримоқда эди.

— Ишлар қандай?— Дейока Сиёвуш авлодига хушомадкорона жилемайди.— Совуқ эмасми? Утип борми? Гўйт етиб турибдими? Агар етмаётган бўлса, айтаман, олиб келишади.

— Ташаккур сенга,— қуруққина жавоб берди Спантамаъно.— Ҳаммаси старди.

У Дейокага тикилди. Массагет қизарган, олазарак кўзларни олиб қочди. Дейока ҳалоқ бўлган отасининг бутуцлай акси. Раҳмир тўғри сўз, бефараз одам эди. Саҳроийлар ҳали бой ва камбагалга ажралмаган, уругнинг ҳар бир ажоси умумий меҳнат маҳсулини тенг баҳам кўрадиган замонилардаги одатлардан кўплари унда сақланиб қолган эди. Дейока эса ўзининг беҳисоб подалари билан бетўхтов мақтанар. Херазм шохи Фаразманинг бойланлари ҳақида ҳасад билан гапирар эди. Бир куни эҳтиёт бўлиб Бесс ҳақида, гўс унинг қимматбаҳо жавоҳир солинган тўрасини кимдир ўғирмагани ҳақида Спантамаънига гап очиб қолди.

Бу бефаҳм одам ўз хатти-ҳаракати, тап-сўзлари, олазарак қарашлари билан Оробани эслатар, Спантамаъно шунинг учун Дейокави бир қўришдаёқ ёмон кўриб қолган эди. Аммо сугд тоқат қилишга мажбур эди. Фақаттинг Раҳмир хотирасининг ҳурмати учун эмас. Ахир бошқа бирор эмас, шу Дейока унга беш-

пана берган, уй-жойсиз Сиёвуш авлодини бағрига олған эди-да.

— Вой! Бутунлай эсимдан чиқибди.— Дейока құл сипатади ва гулханинг нариги томонида ўтирган Зарога мулойим табассум қылди.— Хоразмлик савдо-гарларин күрган әдим. Айтишларича, Искандар отағни Сүгдиёнага ҳоким қытиб тайинлабди.

Заро астагина вой деб юборди. Спантамаъно бир сапчыб түшди ва юзига қамчи теккандай афти бужмайды. Дейока кетмоқчи бўлиб ўриидан турди ва ёшик пардасини кўтарди.

— Хўп, мен кетдим. Қерак бўлсам, чақиравсизлар.

У гойиб бўлди. Аммо унинг кўланкаси гўё қодирда, у келтирган хабарни турли мазмунда тушунганини кишига ҳамон тушиб тургандай эди.

— Спантама!— Заро ўриидан турди ва эрига яқинлашди. У массағет аёлларининг одатдаги қишики кийими — мўйна лозим ва мўйна камзулаша әди. Яқиндагина шу хотини Сүгдиёнанинг энг таниқли гўзали ҳисобланганига энди ҳеч ким ишонмасди. У ўзининг ҳашаматли либосларини ташлашга мажбур бўлди — чунки улар бу ҳолдан тойдирадиган жазирама иссиқ беки жондан ўтиб кетадиган аччиқ шамоллар эсадиган, тиканли ўтлар, заҳарви буталар ўсадиган, кум бўронлари эсадиган ўакада упга халақит берарди, жадос. Энди у сочларини муаттар қиласидиган қирмизи мой билан эмас, қатиқ билтан юварди, шунинг учун илгариги кўрки ва муаттарлигини йўқотган эди. Аччиқ тутуидан кўзлари ёшлишарди. Юз терисига қишики гулхан қурумлари сингиб қолған. Кирдан ва сочиуқ сувдан қўллари дагаллашиб кетганди.

— Нима дейсан?— совуққинча сўради Спантамаъно. Навтакадалик найтларида кўз илгамас ҳолда бўлған дарз улар орасидаги жарликка айланниб, боргани сари кенгайиб борарди. Зарода мұҳаббатдан бирор учқун қолғаними, йўқми, буни айтиш қийин. Унинг туйгуси хотин кишини одатлагидай эри ва хўжайшнига боғлаб қўядиган ҳиссисётга айланниб қолған деса тўғрироқ бўлар. Аммо ташқарида ув тортаётган шамол таъсирида бу илиқ шабнам ҳам аста-аста сочиб, муз қўлдирига айланмоқда әди. Спантамаъно-чи? Унинг ишлари яхши юришса хотинининг кўзларида шўъла пайде бўлишига, агар ажволи ёмонлашса ўна шўъла хиразлашиб қолаётганига ишонч ҳосил қылди.

Бу кашфиёт мағрур Сиёвуш авлодининг иззат-нафси-ни ҳақоратлар эди. Спантамаъно Заронинг ундан оладиган ноз-неъматларни эмас, ёлғиз ўзитни қандай бўлса шундайлигича севишни истарди. Эр-хотин бот-бот қовоқ солишар, бир-бири билан камдан-кам гаплашар эди.

— Қулоқ сол, Спантан!— У эрига қарамай гапи-рарди.— Биламан, гапларим сенга ёқмайди. Лекин... майли! Бари бир айтаман! Ҳаммаси жонимга тегди. Саҳро ҳам. Исқирт массагетлар ҳам, йиртиқ-ямоқ чодир, куйган гўшт ҳам... Ҳаммаси! Заро бунақа ҳа-ётга ўргаинган эмас. У аввалги ҳаётни истайди... Уёқдаги... саройдаги.

— Ҳим...— Сиёвуш авлоди кулимсиради.— Спантамаъно ҳам жонингга теккандир?

— Сен эмас — қайсарлигинг. Буёққа қара! Заро ҳандай бўлиб қолди? Менга ачинмайсанми?

— Сен ҳам бўёққа қара!— қичқирди Спантамаъно ғазаб билан.— Менга осон тутасанми? Сендан кўра менга оғирроқ. Лекин мен чидајпман-ку, ишимиз шуни талаб қиласди. Нега сен чидашни истамайсан?

— Қанақа иш?— овози бўғилиб чинқирди Заро.— Ақмоқ! Яна бу баҳтсиз дарбадар Искандар қўшинла-рини енгизни орзу қиласди! Бунингдан ҳеч нарса чиқ-майди. Яна қайтариб айтаман сенга: бор, фурсат бо-рида Зулқарнайнга таслим бўл! Наҳоткин мен, ҳо-кимнинг қизи умримнинг охиригача чўлма-чўл дай-див юрсам?

Аёл қорайиб кетган қўллари билан ботшини ча-галилаб, тишини-тишига қўйди-да, ғазабли қўзлари билан гулханга тикилиб қолди. У ортиқ йиглай ол-масди.

— Ҳеч нарса чиқмайдими?— қайта сўради Спантамаъно алам билан.— Бу гапни менинг энг яқин одамим айтятпими? Хўш, чиқмаса нима қилибди? Мен аввалгида Спантамаъно бўлиб қоламан-ку. Ҳоким Спантамаъно нимаю, дайди Спантамаъно ни-ма, у сенинг эринг, сен унинг хотини бўлганингдан кейин бари бир эмасми? Агар тангрилар умр бўйи чўлларда дайдиб юришимизни пешонамизга битган бўлса, юраверамиз. Агар тангрилар подшоликни ло-зим кўрса, подшолик қиласмиз. Бутун биз гадо бўл-сак, эртага подшомиз, аммо эр ва хотин бўлиб бу-гун ҳам, эрта ҳам, бир умр ҳам шундай қолишимиз керак.

Заро нафрат билан «Хе-е» деди. Спантамаъно умидсиз қўл силтади.

— Кўриб турибманки, ақлинг кирмайди. Бир нарсанни билиб қўй, мен отанг сингари Искандарнинг товонини яламайман. Ҳеч қачон.

— Бунда тўрт юз олтин танга бор, Тигран. Вахшининг қўйи томонига қараб йўлга чиқ. Хоразмдан масагетлар ўлкасига етиб борасан. Лъяннати Спантамаъно қаерда бекиниб ётганини бил. Лекин унинг кўзига кўринма. Бу қоғозни яширишча Зарога етқаз. Гапимга тушундингми?

— Ҳа, Ороба.

Шу қисқа, аммо муҳим сұхбатдан бир ой ўтгач Қизилқумда хоразмлик савдогарлар карвони пайдо бўлди. Карвон ёлланма жангчилар қўриқчилигида кўчманчилар мазгилларининг биридан-иккинчиисига ўтар, ҳар тўхтаганда ортиб бораётган юкнинг оғирлигидан туялар ўкиради.

Хоразмлнклар орасидаги бир киши массагетлар билан бемалол тортишиб, беъмани нарсаларни сотишга уринардики, ҳеч ким албатта уни ҳарид қилмасди. Аммо савдогар хафа бўлмасди. Бели сириб боғланган калта камзули устидан кийган шўстини, кенг тери чолвори, соғиси узун этиги ва учн қуббали намат қалпоги уни ҳақиқий хоразмлик савдогарга ўҳшатиб қўйган эди. Аммо у бари бир Хоразм аҳлидан эмасди. У озгин юзи, чақноқ кўзлари ва сүғларникига жуда ўҳшаб кетадиган узун соқоли билан эгри сурун, лаблари қалин савдогарлардан ажralиб турарди.

Карвон Дейока манзилгоҳига етиб келгандан савдотар ёш қабила бошлиги билан эски қадрдонини кўриб қолгандай сўраша кетди.

— Ишларинг қалай, Дейока?

— Менинг отимни қайдан биласан?— ҳайрон бўлди массагет. Савдогар убининг отиши бу ўлка оқсоқолларининг ҳаммасини биладиган Хоразм савдогарларидан ёки йўлда учраган бирор кўчманчидан сўраб олиши мумкин эди. Аммо Дейока буни фаҳмламади.

— Ким билмайди шундай бой, Раҳмир ўғлидай бадавлат одамни?— Ҳайрон бўлди савдогар ҳам. Бу

сүзлардан мамнун бўлган Дейока қорини дўпнайтирди.— Ахир Заро, ҳоким Оробапинг қизи сеникида меҳмон бўлиб турибди-ку. Шушдайми?— давом этди иштаниш одам.

Бу кутилмаган гандан Дейока сапчиб тушди.

— Сенга ким айтди?— Қўл силтади у.— Иўқ! Ҳеч қандай Зарони билмайман...

— Э-э, томмай қўя қол!— кулимсиради савдогар.

— Кимдан яширяпсан? У сеникида-ку.

Савдогар бу ганин ҳар бир уруғ оқсоқолига айтиб келмоқда эди. Аммо Дейока бундан хабарсиз эди. Заро уннидан бошнана топганини меҳмон ҳақиқатаган ҳам билар экан деган хаёлга борди. Нима қилиш керак?

— Сен хавотир олма,— савдогар ўқи пишонига текканига ишонч ҳосил қилди.— Мен сүғдиёналик савдогарман. Қарвоним Хоразмга жўнаётганда Заронинг оғаси мендан қизнiga хабар етказишни илтимос қилди. Хўш, қалай у, соғ-саломатми?

Массагет иккиланиб қолди. Тац олсинми? Спантамаъно-чи? Сиёвуш авлоди унга ўзишининг қаерга яширишганини ҳеч кимга айтмасликни тайинлаган-ку.

— Хўш,— далда берди Дейокага савдогар.— У сеникидами ёки йўқми? Ростини айт. Ороба менга юз тиллани ишониб тоширган, ким боламга бошпа-на берган бўлса ўша кишига ҳадия қиласан деб...

Савдогар шундай деб ҳайрон бўлиб қолган Дейока олдига ярқироқ, жараангдор юз ташгани чиқариб қўйди.. «Бу олтиплар қонун бўйича менга тегади,— фаҳмлади Дейока.— Зарога бошпана бердимми-йўқми? Бошпана бердим. Лекин Сантамаъночи... Ҳа. Ахир, савдогар уни сўрамаянти-ку. У Заро ҳақида сўрайти. Демак, униг Сантамаъно билан ҳеч қандай иши йўқ. Унга знён-заҳмат егмайди». Олтиш шуъласидан кўзи қамашган Дейока ростини айтди:

— Ҳа. Заро бизникида.

Эрини излаётган одамга хотини қаердалигини би-лиш кифоя қилинини хаёлига ҳам келтирмади.

— Ташаккур сенга,— енгил тин олди савдогар.— Олтишнингни ол, мана бу хотин эса Зарога тошири. Отасига битта сўз бўлса ҳам өзиб берсии. Шунда Ороба тошириганин ҳалол бажарганимга ишонч ҳо-сил қиласиди. Мен эса гулханда исиниб турамац.

— Яхши,— Дейока титроқ қўллари билан олтишини олди,— Ҳозир келаман.

— У картмопниң қүйпілгә тиқди ва ташқарига чиқди. Хатни Спантамаңынга билдірмай қаптайды қилиб Зарога тошириш керак? Дейока Сүгдпинің совуқ ниге-хини өслади-ю, эти жүлжикінб қетди. Массагет қу-лоқларидан аллақачон Сиёсвуш авлодпинің даҳшатли саволлари жараплагандай бўлди: «Қаердан? Нима учуң? Нега?» Аммо Дейока беҳуда ташвишланастган эди. Панжакентликлар сұзинга қараганда Спантамаң-но кийик овига кетгас эди. Дейока мамины бўлди, Заро ёнига шошилди.

— Тагин Хоразмдан савдогарлар келди,— деди массагет гулхан ёнига ўтириб. Заро сапчыб тушиди. Бирор япгалик йўқмиカン?

— Хўш?

— Галла. Газлама. Ҳар хил буюмлар олиб келишибди. Мўйнага алмашиняпти. Бу қиши бизда тери кўп,— кўчманчи хўрениди.— Қанча мол ҳалок бўлди, Нодаларимпинің тўртдан бири ҳам қолмади. Бироқ ҳозир гап бунда эмас. Мана,— Дейока хатни Зарога узатди,— сенга отанг ёзибди. Савдогар бериб юберди.

Заро унинг қўлидан хатни юлиб олди. «Худди синқонга ташланган мушукдек чанг солди-я»,— ўйлади Дейока. Аёл хатни очди. Унда шундай сўзлар бер эди: «Заро, Спантамаңыни таслим бўлишга кўпdir. Рози бўлмаса — ўзинг келавер. Унинг тақлири ҳал бўлган. Ороба...»

— Савдогар кутуб турибди. Отанта битта сўз сўлса ҳам ёзиб бер.

— Маъқул,— Заро руҳандан кўмир олди-да, йўр билан ошланган ошноқ тери парчасига бор-йўги битта сўзни бигди. Сўнгра хатни Дейокага қайтариб берди.— Жўна Спантамаңно келиб қолмасдан бурун...

— «Маъқул»,— ўқиди савдогар хатни олиб. У қавоат ҳосил қылган эди.— Нима қипти? Маъқул бўлса, маъқул-да. Ҳайр, яхши одам!

Шундай қилиб, Тигран жўнгб қетди.

Онда омад келмади. Кийиклар аллақачон жанубга кетган эди. Фақат иккита ориқ тулки тутишди, холос. Шунинг учун Спантамаңне манзилгоҳга очиқдан ба жаҳли чиқсан ҳолда қайтиб келди.

У чодирга кириб, гулхан ёнига ўтириб исавишига

улгурмай туриб, Заро бир лиёла қайшоқ чой келтириш ўрнига, беодоблик билан деди:

— Спант! Бу бизнинг сўнгги суҳбатимиз.

Гапнинг бундай бошланиши сүфдни ҳайрон қолдирди. Ўғзинни очганча гапнинг давомини кутарди.

— Ё Искандарга таслим бўласан...

— Ёки?..

— Ёки мен кетаман.

— Шундай де.— Спантамаъно қошини чимириди.—

Бу қатъий қароришигми?

— Ҳа!

— Демак, кетасан?

— Кетаман!

Спантамаъно бўзариб кетди.

— Мен бадавлат, обрўли бўлган пайтимда кетмаган эдинг. Энди камбағал, обрўсиз бўлиб қолганимда ташлаб кетасанми?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно лабини тишлади, сўнгра деди:

— Отангникига қайтиб борасан... юмшоқ ўринларда ялпайиб ётиб..., миёси йўқ, аммо бадавлат бузургонларга табассум қиласан, Мароканддан узоқларда, ёввойи сўқмоқларда нонсиз, бошпанасиз сарсон-саргардон бўлиб юрган пайтларимда сен разил отанг билан менинг фийбатимни қилиб ўтирасан-а?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно жагини қисди ва тишлари орасидан деди:

— Демак, сен учун мен отангга тўлаган жавоҳирлар Спантамаънодан кўра азиизроқми?

— Ҳатто шундай бўлса ҳам...

Спантамаъно секин ўрнидан турди. Унинг юзлари чодирни ярмигача кўмиб юборган қордай оқарип кетди. Қошлари ғазабдан қонга тўлган кўзлари устига осилиб тушган эди.

— Оробанинг қизи!— деди хириллаб Спантамаъно.— Сенинг отанг, куёвим қизимни уради, соchlарини юлади, деб гап тарқатган эди. Ҳа-ҳа, унинг гаплари ёлғон бўлиб қолмасин!.

У Зарога ташланди, соchlаридан тутиб олди-да, ерга ирғитиб юборди. У пишқириарди. Ўз қаҳри уни тутоқтириб юборган эди. Хотинининг қўли, оёғига дуч келган нарса билан ура бошлади. Жаҳл билан калтаклагани сари у ҳузурланмоқда эди. Фазаб унинг

кучини юз марта ошириб юборган, мушти болғадай оғир бўлиб қолган эди. Заронинг фарёди ташқарига чиқди. Шовқинни эшитиб, Баро югуриб кирди. У ғазабдан ҳайвон бўлиб кетган Спантамаънодан Зарони амал-тақал қилиб ажратиб олди. Спантамаъни хотинининг қонга белангани юзига тупурди-да, чодирдан чиқиб кетди.

Кечқуруп мусаллас ичиб, молдай маст бўлди-да, болта кўтариб бўралаб сўкинганича манзилгоҳ бўйлаб югурга бошлади. У яхшилик худоси Охурамаздани ҳақорат қилиб, зулмат худоси Ахраманга шон-шарафлар айтди. Одамлар қочиб қолишли. У мудраб ётган битта итнигина чопиб ташлашга муяссар бўлди. Шундан сўнг у кийимларини ечиб ташлади-да, саҳро ичкарисига қараб югуриб кетди. Совуқ ҳаво эс-ҳушини йўқотган одамга ўз таъсирини кўрсатди, Варахран билан Баро буюк подшолар авлодини пўстинга ўраб, пашжакентликлар чодиринга олиб келди.

Энди у кунбўйи ҳеч кимга ганирмас, ҳеч қаерга чиқмас эди. Мусаллас бермай қўйсалар дарҳол пи-чиққа ёпишарди. Унинг буйруги билан Дейока наша топиб келди, Сиёвуши авлоди чекишга ружу қилиб қолди. Тун ва кун унинг учун ўз аҳамиятини йўқотди. Унинг ғофил нигоҳи олдида ёввойи шарпалар айланар, ўйнар, липиллар ва яшии сингари ўтиб кетарди. Буларни ўзидан қочириш учун у тинмасдан чеккани-чеккан эди. Натижада юз ва қовоқлари шишиб, кўкариб кетди. Ифлос, таралмаган соchlари пага-пага бўлиб кўзлари устига тушиб турарди. Баъзан-баъзан ўзига келар, шундай пайтда уятдан ерга киргудай бўларди. Зарони калтаклаб, озор берганини эслагандা, пушаймон ичини ит бўлиб таталарди. Урага тушиб қолгани бўридай бор кучи билан ув тортар, буларни упутиш учун яна наша чекишга тушиб кетарди.

Бора-бора қаттиқ оғриб қолди. Ун кун кийик териси устида уёқдан-буёққа тўлғаниб, бошини чапгаллаб қичқириб ётди. Ўн биринччи куни шунчалик ҳолдан кетдики, ҳатто қимирлашга мадори қолмади. Алингтар коҳни унинг тўшаги ёнидан нари кетмай, шифобаҳш гиёҳлар шираси билан ҳукмдорни даволаб ўтириди.

— Наҳотки шунчалик эрта ўлиб кетсан? — шивирлади Спантамаъни қуруқшаган лаблари билан. Коҳин дуо ўқиш билан жавоб қайтарарди.

Варажран билан Баро қаөргазир уч күн йүқ бўлиб кетди. Қайтиб келгач, дарҳол йўлбошчилари ёнига киришди. Алингар шу пайтда Спантамаънога қуруқ шўрва ичираётган эди. Сиёвуш авлоди овқатдан беш ёки олти марта ҳўплади-да, косани суреб қўйиб, ҳоргинлик билан пўстак устига чўзилди. Варажран билан Баро эшик олдида ўтирас, ўз раҳнамоларидан кўзларини узинмасди. Спантамаъно бу одамларга ҳайрои эди. Хотиржамлик уларни камдан-кам тарк этарди.

— Хўш, нима демоқчисизлар? — сўради зўреа эшигиладиган овоз билан.

— Яхши эмас, — жавоб берди Варажран.

— Ёмон, — деди Баро.

— Нима ёмон? — Спантамаъно хўрсаниб қўйди. — Нима ёмон?

— Сенинг қилаётган ишиниг.

— Бўлмаса нима қилишим керак? — умидсизлик билан эътиroz билдири Сиёвуш авлоди. — Ҳаммаси тамом бўлди. Орзулар чиншакка чиқди. Сизлар буни тушунмайсизлар, чунки ҳеч нарса йўқотганиларинг йўқ. Бир кунгина менинг ўрнимда бўлсанглар, қандай аҳволдалигимни билиб олардинглар.

Қандакор билан деҳқон жим бўлиб қолди. Сўнгра Варажран жаҳо билан деди:

— Биз ҳеч нарса йўқотганимиз йўқми? Менинг отам қани? У Зарафшон бўйида ҳалок бўлди. Қани онам, ака-укаларим, она-сингилларим? Уларни юнонлар ўлдириди. Сугдиёна қани? У сен учун қанчалик узоқда қолган бўлса, биз учун ҳам шундай.

— Менинг ҳам отам ўлди, — қўшимча қилди Баро. — Уйимда нималар бўлаётганини мен ҳам билмайман. Аммо мен Сиёвуш авлодидай ўзимни телбаликка солаётганим йўқ.

Спантамаъно тирсагига таяниб секин қаддини кўтарди-да, ўртоқларига тикилиб қолди. У қандай эсидан чиқарди? Ахир уларнинг ҳам бошига қулфат тушган-ку. Аммо нега улар бунича матонатли кўринали? Қандай куч уларга мадад беряпти?

— Биз кўплан бери биргамиз, — пўнгиллади Сиёвуш авлоди, — аммо мен... сизларни тушунолмаяиман. Наҳотки, сизлар эмоч, сандон ёнида шунчалик дагаллашиб кетгансизларки... энг оғир йўқотишлар ҳам қалбингизга таъсир қилмайдиган бўлиб қолган?

Варажран билан Баро бир-биrlарига қараб олиш-

ди. Қандакор бәшини эгди. Деңқоппиниг юзлари ўз-
гариб, қадді букилди ва оғыр юқ олиб бораётган
хұқыздай пишқириб нафас олди. Ҳоким бу оддий,
мәхрибон одамларни қаттиқ раңжитиб қўйганини
сезди.

Спантамаъно узоқ вағт бир оғыз ҳам гапирмади,
сүнгра ўзининг азобланған ва кир боссан ҳолига на-
зар солди-да, аламли кулги билди деди:

— Мен мұқаддас уруғданман! Шу сабабли ўзим-
ни Сүғдиёнанинг биринчи одами ҳисобладым. Аммо
энди кўриб турибманки... (тўғрисини айтишга жасо-
рагим етади) кўриб турибманки: Вараҳран билан
Баро, ҳеч кимга поми маълум бўлмаган икки кам-
багал яхшироқ, мендан кўра юз марта яхшироқ
екан.— У лабини тишлади, хўрениди ва икки йигитга
чақшоқ кўзлари билди назар ташлади.— Айтишлар-
чи, одамлар, менга айтишларчи, сизларниг кучин-
гиз нимада?

Унинг кўзларида шупдай кўнгли очиқлик, овози-
да эса мойил қалувчи аниқлик бор эдикни, Вараҳран
билан Барони сескантариб юборди. Бу баҳтсиз бу-
зургонга одамнинг раҳми келади! Унга қандай бор-
лапиб, мәхр қўйиб қолғанларини ҳис қилишиб, улар
ҳеч қачон ҳеч кимга бунчалик садоқатни ҳис қилма-
ган эди. Нима бўлганда ҳам у олижаноб одам: улар
Спантамаънонинг қалбидағи кишапдан холос бўли-
шини, куйлаш қобилиятини яна тиклаб олишини ис-
тапшарди.

— Кучимиз нимада?— ўйчанлик билан қайғарип
сўради Вараҳран.— Мен учун гапини бежашдап кўра
кумушга гул солиши осонроқ... шунинг учун лўйда қи-
либ айтаман-кўяман! бизнинг илдизимиз тоза.

— Биз тоза палакдан вужудга келганимиз,— ту-
шунтириди Баро.

— Нима?— Спантамаъно ҳайрон бўлди.— Тушун-
маяпман.

— Айтайлик,— деб Вараҳран керакли сўзни из-
лаб чайналиб қолди,— биз... кенг далада ўғсанмиз,
дарё сувини ичгаимиз... бизни шамоллар пишитган,
биласанми? Сени бўлса саройлар ҳавоси заҳарлаган.
Шу сабаб сен арзимас нарса учун сочинигни юла-
сан... биз бўлса унга нарво қилмаймиз.

— Парво қилмайсанз?

— Ҳа. Биз муҳим нарсага эътибор берамиз.

— Сизнингча муҳим нарса — нима?

- Тинчлик. Озодлик. Нон...
- Башқаси керак эмасми?
- Ҳеч нарса.
- Кам экан.
- Яна нима керак?
- Нима дединг?— Спантамаъю күзларини катта очди.— «Яна нима керак?» дедингми?
- Ха.
- «Тинчлик, озодлик, нон»,— ҳайрат билан тақрорлади Спантамаъно. Улуғ кашфиёт! Спантамаъно ҳам унинг нима эканлигини гира-шира тушунган, эсидан чиқиб кетган ажойиб туши мана ҳозир... ҳозир эсига тушиб қоладиган одамдай юраги қувонч билан ура бошлаган эди.— Ҳақиқатан ҳам,— шивирлари Сүфд,— яна нима керак? Ахир, шу «тинчлик, озодлик, нон» деган уч сўзда хаммаси мужассамку!— У ғамгин жилмайди.— Биз ожиз бандалар эса арзимас гап учун ўзимизни қайга қўяримизни билмай қоламиз. Ҳа, сизлар мендан кўра олижаноброқ, покизароқсизлар. Биз ярамасларга ўзининг соддалиги билан буюк бўлган сизларга етиш йўл бўлсин.

У умидсизлик билан қўл силтади.

Вараҳран билан Баро яна кўз уриштириб олишди, бу гал ҳайрон бўлиб — қаранг-а, ўзларининг улуғ ва тағин алланималар эканлиги ҳақида униси ҳам, буниси ҳам шу чоққача ўйлаб кўрмаган экан.

— Сен кўп умидсизланма,— юмшоқлик билан деди Баро.— Ҳали сенинг қуёшинг сўнган эмас.

Спантамаъно сапчиб тушди.

— Наҳотки?

— Албатта! Сен бошқа бузургонлардай эмассан. Нима учун ундалигини мен билмайман. Ҳақиқатан ҳам сен Сиёвуш авлоди, юрагинг эса қуёш парчаси эканлиги кўриниб турибди. Сен Бесс, Оробалар билан муомала қилган пайтларингда виждонингга ёпишиб қолган чиркинликлардан ўзингни поклаб олсанг бас. Олмосни қанча чаңг босмасин, бари бир олмос бўлиб қолаверади. Чанги артилса, яна ярақлаб кетади.

— Поклаб олиш?— қичқирди Спантамаъно.— Энди, мен ифлос кўлмакда аганаб ётган ёввойи чўчқага ўшаб қолганимдами? Вақт ўтди?

— Ҳали вақт бор,— ишонч билан деди Вараҳран.

— Қийин,— деди Баро.— Кетдик!

— Қаерга?

— Борганда биласан.

Сиёвуш авлоди ерга қаради, ўсиқ мұйловини чайнади, сүнгра бирдан бошини күтариб сұради.

— Буннинг нима кераги бор?

— Нима?— тушунмади Варахран.

— Спантамаъно сизларга нимага керак?

— Ҳа-а,— жиддийлик билан қошини керди Варахран.— Бизга раҳнамо керак. Тушундингми?

Спантамаъно дўстларига қараб қўйди-да, индамай ўриидан турди.

Улар оппоқ далалар узра юксалиб турган, қорbosсан тоққа етиб келишди. Икки букри тепалик орасидаги майдонда шамоллардан бекиниб, лой сувоқли қишлоқ паноҳ топган эди. Бундай қишлоқлар чўлнинг у ер-бу ерида учраб турар, массагетлар қишини шу ерларда ўтказар эди.

— Танаоксар шу ерда туради,— тушунтириди кан-дакор.— Уни икки юзга кирган дейишади.

— Мамлакат буюк фалокатга учраганда ва ҳалқ-қа донишманд кексанинг маслаҳати керак бўлганда-гина Танаоксар тилга киради,— қўшимча қилди Баро.

— Үндай бўлса, у мени қабул қиласмикан?— шубҳаланди Сиёвуш авлоди.

— У сени кутяпти,— қисқа жавоб берди Варахран. Баро икковларининг уч кун дом-дараксиз кетгандари бежиз эмас эканда.

Қишлоқ мол-ҳоллар қамаб қўйиладиган, қалин девор билан ўралгани отардан иборат эди. Девор томидаги теникдан тутуни чиқиб турибди. Торгина дарвоза қаршисидаги япалоқ уй томидан қуюқроқ тутун кўтарилимоқда. Бу олов ибодатхонаси эди. Қамайиб қолган кўчманчилар уруғининг оқсоқоли ва бош коҳини Танаоксар ана шу ерда турарди.

Варахран тўғри айтган экан — бу ерда аллақачондан бери меҳмонни кутишмоқда эди. Ўринган пўстинли массагетлар кўп куттирмай дарвозани очишиди. Одамлар оёғи остида музлаган қор ғичирлар эди. Спантамаънони ибодатхона олдигача кузатиб қўйишиди. У чуқур пафас олди ва ичкари кирди.

Ибодатхонада катта гулхан ловилларди. Қорайиб кетган деворлар олдига шоҳ-шаббалар тахлаб қўйилган — булар мангуда олов сўнмаслиги учун тўпланган

Эди. Кираверишда, қоронги тахмоп оллидати супада чордана қуриб, күзларини юмиб, кифтларини ёзиб, ориқ құлларини озғин тиззасига қўйиб ялангоч броңза санам турарди. Ҳайкалнинг бўргиқроқ жойларида гулхан шуъласи ўйнар, боши, кўргари ва сонида оқарриб кўринаётган алланима унга қирмизи тус берарди. Спантамаъно шуидай муносиб бўлмаган жойда санам борлигига ажабланди. Сугдлар олов ибодатхонасида таңгри ҳайкали ва тирик жоизотларин сақланимас эди. Айтмоқчи, массагетлар оловга сингисалар ҳам Зардуштий таълимотини таи озмас эдилар.

Аммо, Танаоксар қайда қолди? Спантамаъно тўсатдан бўғиқ ва чўзиқ овозин әшигти:

— Келдингми, Спантамаъно?

Сугд чўчиб тунди ва қайрилиб қаради. Ҳеч ким йўқ! Фақат жоненз ва дунёдаги ҳамма нарсага бефарқ санам турибди... Аммо, мана, санам олдинга әгилди ва озғин, қорайган құлларини чўзди. Спантамаъно ҳоргии юзини, кифтига тушниб турган сийрак оқ соч ва кумуш тусли соқолни кўрди.

— Танаоксар!

Спантамаъно супа қаршиисига тиз чўкди. Танаоксар құлларини тиззасига қўйди ва яна ҳайкалдай қостиб қолди. Наҳотки бу тирик одам бўлса? Еки Спантамаънога санам қимирлагандай бўлиб туюлдими? Аммо чол лабларини зўр-базўр бир-биридан айнрди ва шошилмай, сўзларини сайлаб-сайлаб деди:

— Танаоксар сени кўрмаянти, Спантамаъно. У қўндан бери ўзини қуршаб турган нарсаларни кўрмай қўйган. Кўзи ожиз одамининг ишоҳи ўтмишга қаратилган. Унинг олдидан ўтмиш шарналари липиллаб ўтади, кўп йиалтар бурун яшаган оламлар ўтади. Сени, бутун яшаётган одамии эса кексариб қолган Танаоксар кўрмайди. Бироқ у сенинг овозинигни әшина олади, Спантамаъно. Юрагинг уринини әшина олади.

Чол жимиб қолди. У узоқ муддат отзини очмади. Спантамаънога гўё Танаоксар ухлаб қолгандай бўлиб туюлди. Ранжиган сүғд ўридан туриб кетмоқчи бўлган эди, чол яна тилга кирди:

— Айт-чи, эй инсон, ҳузуримга не мақсадда келдинг?

— Гапларим сени толиқтириб қўймайдими, оташон?

— Йўқ. Энди... мени ҳеч нарса толиқтирумайди. Гапиравер...

— Жафодийдаман, отахон... — Сиёвуш авлоди хүрснди, уининг хўрснинги кўпроқ фарёдга ўхшар эди. — Бола ёшимдан ҳаммавақт нимагадир интигаман. Бойлик изладим, шоп-шуҳрат изладим. Хотин меҳрига ташниа бўлдим. Нима чиқди? Ҳаммаси мана-ви гулхан тутинидай арзимас нарса бўлиб чиқди. Энди мени дунёда ҳеч нарса хурсанд қилолмайди. Ўлимим яқинлигини сезяпман. Менинг юпанчим йўқ, чунки нима учун яшаб, нима учун жафо чекаётга-нимни билмайман. Айт-чи: дунёда одамни келажак билан иноқлаштирадиган бирор нарса борми? Еки ишсон тақдирни азалдан бу дунёда жабр кўришга ва алам-ҳасрат билан ҳаёт ва ўлимни лаънатлаб, қо-роигилик оламига кетишга маҳкум этилганими?

Спантамаъно алам билан Танаоксарга қаради.

Массагет тагин узоқ сукут сақлади, сўнгра аввал-тилай, қадимий ривоятини ҳикоя қизлётгандай ўйчаник билан оҳиста ва бўғиқ овозда гап бошлиди:

— Икки юз йил... менинг отам ва онамдан бунёд-га келганимга икки юз йил бўлибди. Бу вақт ичида кўзларим кўп нарсаларни кўриди. Аммо мени... эслол-майман, кўрганиларимнинг ҳаммасини эслолмайман. Ҳамма майда-чуйда воқеалар эсимдан чиқиб кетган. Лекин муҳиммалири... Ҳозир ҳам ёдимда бор.

Массагет бошини эгиб, иягини қўлларига тиради.

— Ҳозирғидай кўриб турибман... форс подшоси Дороёвуш Биринчининг ўлкамизда от қўйиб юрган аскарларини. Бу воқеа... бир юз тўқсан йил муқаддам бўлган эди. У пайтда мен ёш бола эдим, ҳали уругимиз нишонини кўкрагимда илиб юрмасдим. Форслар оталаримизни қириб ташлашди. Оналаримизни қуя қилиб сотишди. Ўларимизни вайрон қилишиди. Массагетлар мамлакати буюк бахтензликка учради. Бизинг ҳарбий кучимиз этишимас эди. Ёвлар аллақачон ногораларини чалиб, галаба қўшигини бошлиб юборган эдилар...

Аммо ана шунла қабиласини қутқариш учун ўзи-ни қурбон этицига қарор қилиган одам чиқиб қолди. Бу оддий чўпони эди. уни Широқ деб атардилар. У форслар томонига қочиб ўтди ва ўзини уларга дўст қилиб кўрсатди. У душманларни саҳро ичкарисига бошлиб борди. Дороёвуш жангчилари қум тепалик-лар орасида йўқолиб кетди. Широқни ўлдирилдилар. Аммо массагет пок виждан билан ўлди. Нима учун? Чунки у ўз манфаати учунгина ҳаракат қилгани йўқ.

Ү ўлимга ҳаммасынг манфаатини күзлаб борди. Широқ ҳалок бўлди, аммо унинг ҳалқи чўпон жасорати туфайли ҳозиргача ўз таомилича яшаб келмоқда.

Эшиятсанми, ўғлим? Ҳамма учун! Сен эса фаяқат ўзинг учун яшагансан. Ўзинг учун бойлик истадинг. Ўзинг учун шуҳратга иштилдинг. Ўзинг учун шодлик изладинг. Шунинг учун ўлим олдида даҳшатга тушасан. Қайтиб келиш йўли йўқ жойга кетганингдан кейин бойлигинг ҳам, шуҳратинг ҳам, муҳаббатинг ҳам тутундай тарқалиб кетади. Одамнинг ўз манфаати йўлидаги курашда топган шуҳрати эмас, эл манфаати учун курашда топган шуҳрати абадий қолади. Мана, орадан бир юз тўқсон йил ўтган бўлса ҳамки, массагетлар орасида Широқнинг шуҳрати сўнмайди. Ҳеч қаҷон сўнмайди. Ўзини дунёдаги энг яхши одам ҳисоблаган мақтанчоқ, нодон одамларнинг исмини ҳозир ким эслайди. Агар ҳаётингни ўз ҳалқингга қурбон қилмасанг, сенинг номиниг ҳам ўшалардай уннутилиб кетади.

— Мен ҳалқ томонидаман,— ғамгин эътироz билдириди Спантамаъно,— бироқ бундан юрагим ҳаловат топаётганий ўқ.

— Сен ҳалқ томонидасан? — чол оҳиста бош чайқади. — Сен ўз вужудинг овозига қулоқ сол, сўнгра айт: сенинг нимаиг ҳалқ билан бирга — ақлингми ёки юрагингми?..

Спантамаъно ҳайрон бўлди. Ақлми, юракми? Мароқанд унинг эсига тушди. Қўшинн тарқалиб кетмоқда. Спантамаъно икки Суғдиёнадан бирини ташлаши керак. Шунда у оддий одамлар Суғдиёнасини танлади. Нима учун? Ӯшанда у куч ҳалқ томондалигини кўра олган эди. Демак, ақл... ақл уни шундай қадам қўйишга мажбур қилган экан-да? Юрак-чи? Унинг юраги ҳалқча эмас, Сиёвуш авлодига ачиган эди. Спантамаъно ўзини йўқотиб қўйди ва ҳеч нарса демади.

— Ана, кўрдингми? — кулимсиради Танаоксар, суғднинг кўнглидаги гапларни уқиётгандай.

Спантамаъно нафасини ютиб Танаоксар гапларига қулоқ солар, баъзан юрагидан чуқур бир хўрсимиқ, энтикиш отилиб чиқар, яна аввалгидаи тинчиб қоларди.

— Танаоксар билади: сенга қийин,— давом этди ожиз.— Эта бўлган нарсангдан маҳрум бўлдинг. Нимага ишонган бўлсанг, бари сароб бўлиб чиқди. Ни-

мани орзу қилган бўлсанг, унга етолмадинг. Аслзода-
лар сенга ёрдам бермади, фақирлар ёрдам беряпти,
лекин улар қуролни яхши ишлатишолмайди. Хоти-
нинг сени ташлаб кетмоқчи. Искандар Зулқарнайн
маглуб этилгани йўқ. Шундайми?

— Шундай,— шивирлади сугд.

— Хўш, нима булибди?— Танаоксарнинг овози
қатъийлашди.— Шундай бўлса ҳам, сен Искандарга
қарши мардана курашга асос қўйдинг. Сенинг номиниг
келажак авлодлар учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат
қилади. Бир йилдан кейин юзта Спантамаъно чиқа-
ди. Ун йилдан кейин Спантамаъно мингга етади. Юз
йилдан кейин ўн минглаб Спантамаъно бош кўтара-
ди. Сен ташлаган битта уруғдан кўплаб, ҳадсиз-ҳи-
собсиз ниҳоллар униб чиқади. Улардан яна беҳад-
беҳисоб ниҳоллар туғнлари. Улар ҳам янги ҳосил бе-
ради ва ниҳоят эртами, кечими душман муносиб жа-
зосини олади. Буюк ишлар бир зумда амалга ошиб
кетмайди. Ҳужум қил! Кураш! Лозим бўлганда орқа-
га чекин. Аммо нима учун курашаётганингни унутма.

Танаоксар жим бўлди: ўзини орқага ташлаб, де-
вортга суянди. Бир-бирини қувинб учайтган қалдирғоч-
лар каби минг-минг часкаш фикрлар Спантамаъно
миясида чувалиб, гужгои ўйнарди.

— Гулханга йўғонроқ қуруқ шохдан ташлаб
қўй,— буюрди Танаоксар. Спантамаъно итоат билан
бажарди. Ибодатхона кундуз кунидай ёришиб кетди.
Чол сугдга ишора қилиб оёқ томонини кўрсатди.—
Ёт! Уйлаб кўр!..

Спантамаъно гиламга чўзилди. Тонгга қадар ўй-
лаб чиқди у. Спантамаъно қаршиисида ҳад-ҳисобсиз
оломоннинг ғолибона юриши намоён бўлди. Улар
ҳаяконга келган баҳайбат тўда бўлиб, аллақандай
совуқ, қоронғи пастликдан чиқиб, Спантамаъно рўпа-
расидан бир текис қадам ташлаб ўтишар ва қаерга-
дир қирмизи рангда товланиб турган чўқи, унинг
ортида деңгиздай ярқираб турган қувонч шуъласи
томон ўтиб боришарди. Баланд бўйли, ягриндор бе-
ҳисоб эркаклар, сарвқомат хотин-қизлар сафлари
зулмат қаъридан чиқиб, бошларини мағурур кўтариб,
қўлларини олга, шуъла томон чўзганча юқоридаги
ярқироқ шуълагага қўшилиб кетмоқда эди. Уларнинг
юзлари жиддий ва осойишта, хатти-ҳаракатлари эса
қатъий ва салмоқли эди. Баъзи-баъзида улар оёғи
остидаи аллақандай совуқ маҳлуқлар чиқиб қоларди.

Улар газаб билап оғизларини сачар ва چайқалиб турған тумаңда чийиллаб күздан тойиб бұларды. Баъзан ранги ўчған гарип жониворлар сафдан ажралып чиқар вә шафқатсиз оқимдан орқада қолар, йўл четига ўтириб олиб, күзёши қиласы әди. Жаҳон узра ажойиб тантанали қўшиқ жаранглар, эркак, аёл вә болалар овози бирга қўшилиб, мафтункор оҳанг бўлиб қўйиларди. Спантамаъно бу издиҳомни гўё абадий кузатгандай бўлди, аммо унинг чеки йўқ әди.

Тонготарда қисқа муддатли уйқуда ҳаммасини унудти ва тетикланиб, қониқиб уйғонди. Унинг юзлари туғи хаёлида кўрган одамлар юзида жиддий ва осоииншта бўлиб қолган әди. Энди унинг юрагида ҳасрат йўқ. Нима учун яшаётгани, нима учун қурбон бўлишини билар әди.

— Хайр, отахон, — Спантамаъно ерга қадар әглиб, Танаоксарга таъзим қилди.— Сен, кўзи ожиз одам, менинг кўзимни очдинг. Энди улар абадий юмилмагунча курашавераман.

— Манавини, наизангининг учига боғлаб қўй,— деди Танаоксар ялатироқ узун қора соч ўримини узатиб.— Шунда ҳар бир ҳалол массагет ортингдан эргашади. Бу Широқининг сочи.— Кекса Танаоксарининг совғасини Спантамаъно ҳаяжондан титраб қўлига олди.

— Умринг узоқ бўленин, отахон!

— Бора қол — ишинг ўигидан келени.

Спантамаъно ибодатхонадан югуриб чиқди ва тош қотиб қолди. Кўзларига қўёш нури урилган әди. Бу икки ойдан бери булутлар орасида оппоқ доғ каби осилиб турған қўёш эмас, ҳақиқий жануб қўёши әди. Ҳаво очилиб кетган, осмон тиниқ, заигори рангда төвланарди. Қор оёқ остида энди ғирчиllumас әди. Оёқ изи тушган жой дарҳол сув билан тўла қоларди. **Баҳор** келган әди.

Спантамаъно, коҳин Алингар, кандакор Вараҳран ва деҳқон Баро манзилгоҳдан-манзилгоҳга ўтиб, Искандарга қарши ҳужум қилиш учун қўшини тўплашарди.

— Массагетлар!— қичқиради Спантамаъно Широқ сочи боғланган наизасини селпиб.— Суғдиёна тупроғини душман хароб қилди. Агар сизлар бугун бизга ёрдам бермасангиз, Зулқарнайн эрта бу ерга

ҳам келади. Ҳанжарингизни қайранг! Отларингизни әгарланг! Менинг ортимдаи юринг, массагетлар! Е галаба қиласиз, ё үласиз!

Юзлари шамолларда қорайған. Дадил күзлари ҳаммага очық ва тик бокади. Құллари үйноқи оти жиловини маҳкам ва амирона тутиб туради. Иұлбоңчинине жарандор овози жемисіб қолған оломон узра янгреганда Вараҳран ранги оқарар, Баро эса мулөйим жилмайыб турар әди. Танаоксар ибодатхонасида покланиб олғандан кейин Сиёвуциниң нақырои авлоди бутунлай үзгариб кетди. Тұғри, уннан аввалғи бегам қувиоқлигидан асар ҳам қолмаган әди. Аммо Спантамаъно үзининг ҳақынан да күчига ишоғап шафқатсыз зиярәк жашчига айланған әди.

— Орқамдан юринглар, массагетлар! — Чорларди Спантамаъно, массагетлар гүлхан ғишида күзеши қиляётган хотин ва болаларини қолдирив, ишеник сүгд оргидан боришаради.

Бирорларни македонлар манзизидә құлға киради-ған енгил үлжа қызықтиреа, боңқаларни очлик йүлға тушишга мажбур қыларди — қиши бүйін бор қүйларини еб бўлишган әди. Аммо очық күнгина билан Спантамаънога қўшилғанлар, шубҳасиз, жуда күп әди. «Агар сизлар бугун бизга ёрдам бермасанглар, Зулқарнайн эрта бу ерга ҳам келади». Бу сўзлар энг бефарқ одамларни ҳам үйлашга мажбур қыларди. Найза учида ҳилнираб турған Широқ сочлари массагетларни ҳаяжонга келтирар ва жасорат баҳш этарди. Спантамаъно қўшини кундан-кун кўпайыб борди. Иұлбоңчи Баро билан қирқта панжакентликини босиб олинган, аммо ҳали бош әгмаган Сүгдиёна шаҳар ва қишлоқларига юборди, тохи халқ Спантамаънони кутсан ва яғи исенга тайёрланиб турени.

Мароканд юришинин ҳар томонлама ўйлаб сүгд тунлари ухламай чиқарди. У сўнгги жавоҳирларини от, қурол ва асбоб-анжомлар олини учун сарфлади. Ҳар қандай ҳузур-ҳаловатдан үзини тийди. Ва уннан олдида мусаллас ҳақида гап очишни таъқиқлаб қўйди. У Зарони ҳам үзидан ажратиб қўйди, хотин юқ аравасида Алингар напоҳида титраб-қақшаб яшади. Уйнинг учун дунёда Заро йўқдай әди. Спантамаъно толмас тулнорини миниб, тушу күп үзини аямай саҳро кезар, одамлар уига фахр билан қараб, бош чайкашарди:

— Қоплон!

Улар Спантамаънога чипор ҳайвои терисидан пүс-тин кийиб юргани учунгина шу номни беришгани йўқ. У қоплондай жасур ва чақон эди. Суғд бутун фикру зикрини курашга бағишилаганди. Танаоксар ибодатхонасининг қурум босган гумбазлари остида қуёш шаънига айтилган тантанали қўшиқ Спантамаъно қалбида қайта-қайта янграп, тинимиз жаранглар эди.

УРУШ СҮҚМОГИДА

Агар улир ўзиро иноқ бўлганиларида фиқат Европадаги эмас, Осиёдаги ҳалқлардан бироргаси ҳам скифлар билан тенгелаша олмас, бирорта ҳалқ ўз-ӯзича уларга қарши туришга бардош бера олмас эди.

Фукидид, II, 97, 5—6

— Салом, Спантамаъно!

— Э-э, Баро! Қачон келдинг? Хўш, тезроқ гапирчи! Суғдиёнада нималар бўляпти?

— Биз ҳамма шаҳар ва қишлоқларни айланиб чиқдик. Ҳалқ яна бош кўтарди. Ороба юборган одамларни тор-мор келтиришди. Бултур қўргонларни эгаллаган кичик юонон бўлинмалари қириб ташланди. Лекин...

— Хўш?

— Бирлашишга улгурмай қолишиди. Искандар қўзғолон кўтарилиганидан хабар топиб, тезлик билан Бақтрадан йўлга чиқди. У ўз қўшинларини беш бўлинмага бўлиб, биттасига ўзи бошчилик қилди. Душманлар Биҳардан Марокандгача — бутун Суғдиёни кезиб чиқди. Ҳалқ қаршилик кўрсатди. Бир хиллари ўлдирилди. Бошқасини ҳар хил ваъда билан таслим бўлишга кўндиришиди. Қўзғолон бостирилди.

— Тағин-а?

— Ҳа. Ма, ол.

— Қўмирми?

— Буни менга бир бечора кампир берди. Унинг ўй-жойидан шугнина қолибди.

— Ҳа, бу кампир Суғдиёнанинг ўзи! У мени чорлаяпти. Кетдик, Баро.

— Йўқ.

— Нега?

— Ороба құшинлари ичидаги ишончли одамлар-нинг тапыраға қараганда, ҳоким одам юборибди буёқ-қа... сенинг қаерга яшириңганингни биліб келиш учун. Сир очилған.

— О, иблислар! Чатоқ-ку.

— Албатта, чатоқ. Ороба бундан Искандарни хабардор қылған. Искандар бұлса, Дейока манзилгоҳи-га ҳужум қилинглар,— деб иккі лашкарбошисига бүйруқ берган. Лашкарбошиларнинг биттаси — Кой-нос. Иккінчеси — форс Артобаз.

— Ҳа! У чиябүрни биламаң!

— Улар аллақақочон йўлга чиқсан. Уч күндан кеини етиб келади.

— Шун-доқ! Мен бир ўйлаб кўрай. Тўхта: Искандар қанча аскар қолдирибди Бақтрада?

— Унча кўп эмас. Лашкарбошиларидан... хаҳ, отинг ўчкирни номиям қийин... Кол... Фол... Ҳа! Эсимга тушди. Полисперхонт, Аттал, Горгий, Мелеагрларни қолдирган.

— Мелеагрини жуда хавфли дейишади.

— Уларнинг ҳаммаси ҳам хавфли.

— Демак, Койнос билан Артобаз мени қўлга тушироқчийкан-да? Жуда соз! Спантамаюно сиз шаллангқулоқ итларга қоплон тиши қандай бўлишини кўрсатиб қўяди. Лашкарни тўпла! Уруш Сўқмоги билан йўлга чиқамиз!

— Қаерга борамиз?

— Бақтрага. Хоразмдан жануброқда Вахшдан кешиб ўтамизда, чап соҳил билан Бақтрага борамиз. Маргда турган ва Суғдиёнада дайдиб юрган юнонлар кўзини шамғалат қилиб ўтиб кетамиз. Менинг режам шундай: улар бизни бу ерда излайди, биз эса тўсатдан қаерда пайдо бўламиз? Шундоқнина Бақтра осто-насида! Маъқулми?

— Ҳа.

— Қани, тезроқ отланинглар!

Ўрта пиёда жангчилари Эварх билан Леонид соқчилик минораси тепасида ўтирап ва баҳор қўёшида исинар эди. Найза ва қалқонлари уларнинг оёғи ёнида ётарди. Уларнинг ечиб, ёнларига ташлаган дубулғалари ичидә майдада ола-була Осиё қўнғизлари ўрмалаб юрарди. Леонид бутун жангларда сафар халтага

солиб юрган кифарасини охиста чалмоқда эди. Эварх қүлини иягига тираб, тинглаб ўтиради. Эварх билан Леонидларнинг Гавгамели яқиниде худди шундай ўтириб, Дракил билан Феаген ўртасидаги баҳсни тинглаганларига ҳам беш йил бўлибди. Ёш беотияликларни уруш ҳолдан толдирди. Уларнинг юзлари даглашди. Юраклари тошга айланди. Аммо бу юнонларни узоқдаги ватан согинчи ҳеч қаҷон тарк этгани йўқ.

Эварх ўртоги чалган куйга эшитилар-эшитилмас овоз билан жўр бўлар, бот-бот гарб томонга, бундан минг-минг довон нарида ушалмас орзудай мафтункор, илиқ деңгизлар билан ўралган Эллада томонга термиларди.

Улар бултур ёздан бери қўриқлаб турган Банд қалъаси Парнасид дарёсининг кичик бир ирмоғи бўйида қад кўтарган эди. «Банд» сўзи бақтрияликлар тилида «тўсиқ» деган матьони билдиришини Эварх эшиганди. Қалъага бу ном жуда-жуда муносиб эди. У Артаксенадан шарққа, Бақтрага борадиган йўлини тўсиб туради. Уздан ташқари, бу ерга маҳаллий ҳалқ ҳамма сув Окс дарёсига оқиб кетмаслиги учун тўғон қурган эди. Бу иншоотдан ҳамма томонларга қараб сойлар чўзилиб кетган эди. Бақтрияликлар экинларини шулардан сугорар эди. Банддан Бақтра-га борадиган, чап қирғоқдан ўтадиган йўл уч кунилик масофа эди. Банддан сал нарироқда саҳро бошланарди. Теварак-атрефда аҳоли кам, тинч-осойишта жой, шунинг учун юнонлар бемалол ҳордиқ чиқаришарди.

— Кўлу оёқларим увишиб кетди,— деди шикоят қилиб бўлинма бошлиги Полисперхонт,— қайда дайдиб юрибди бу скифлар? Уларни бир оз эзгилаб қўйсам, ёзилиб кетармиди.

Кифара торлари ғамгин иола қиларди. Эварх тоқат қилолмади ва миноранинг гишт паникарасига мушт туширди.

— Жонга тегди!

— Нима?— Леонид чалишдан тўхтади ва ранжиғандай оғзини очди.— Кифара жонинигга тегдими?

— Кифара эмас,— Эварх жаҳл билан ўз қалқонини тепди.— Бақтра жонга тегди. Уруш жонга тегди! Ҳамма жонга тегди!

— Секинроқ!— Леонид шундай тезлик билан бoshини ёнинг буриб, йўлбарс наърасини эшиганди ки-

йиклай қўрқув билан пастга, Полисперхонт хонасига қарадики, бўйин умуртқалари қирсиллаб кетди.

— Нимага энди? — деди Эварх намойишкорона.

— Феагенин қандай ўлдирғанлари эсингдан чиқдими?

Эварх дарҳол ўзига келди. Бирпас жим тургач, шивирлади:

— Жасур одам эди.

— Шунинг учун ҳам адo бўлди.

— Нима, биз ўлмаймишми?

— Ким билади.

— Албатта, ўлиб кетамиз. Дракил бўлса уйига қайтиб боради. Бизни эса, сўзимга инсонавер, бирор шу ерлик одамнинг камони тамом қиласди. Бизлар киммиз? Сўйини учун боқиб семиртирилган моллар, қўйлармиз. Дракил — у бошقا гап.

— Ҳа, кўтарилиб кетди калбош марафонлик. Эсингдами, авваллари Феаген олдида қандай хушмадгўйлик қиласди? Энди бўлса — гиперет, ион билан таъминлаш соҳиби, подшионинг соқчиси, унинг топшириқларини бажаради. Унинг линжида юриб Лартга ҳам жои битиб қолди.

— Дракил Феагенин сотди, шунинг учун ҳам қаргадай юксакларда парвоз қилияпти. Сен ҳам мени Искандарга бориб чақ, у бошингни силайди.

— Валдирама,— сўзини бўлди Леонид.— Мен сенга Дракил эмасман. Сен купрус билан копрус (асал билан ахлат)ни чалкаштирма. Яхшиси айтчи: ҳали ҳам Спитаменин тутишмабдими? Қеча сен Бақтрадан келган чоларга дарвоза очган эдинг. У ҳеч нарса демадими?

— Ҳали тутишмабди.

— Тутишади,— Леонид ўринидан турди ва ёйилиб керишди.— Қайга ҳам кетарди. Ўҳ?..

У тўсатдан қулочини ёзди, кўзлари бақрайди, букила бошлаган оёқлари билан алисанг-талпанг иккя қадам қўйди-да, ўртогининг устига ағдарилди.

Леониднинг орқасида камон ўқи қимиirlаб туарди.

— Ишлар қалай, Фаллосперхонт? — Спантамаъи довдираб, эсини йўқотиб қўйган юношининг қоқ миясига қамчи дастаси билан туртиб, газаб билан кулимсиради.— Кутмаган эдинигми?

Қип-яланғоч ва ранги-қути ўчган Полисперхонт тиз чўкиб ўтирар, хижолатда ўзини тасодифан қўлига илиниб қолган қалқон билан пана қилмоқчи бўларди (массагетлар ҳужум қилганда юон ўйқуда эди). Полисперхонт бақрайиб қолган кўзларини ўз одамларидан ололмасди. Уларнинг ҳаммаси қалъа ҳовлисида зич қатор бўлиб, қимирламай ётар (уч юз киши эди), массагетлар эпчиллик билан бошларини кесиб, найза учига санчардилар. Уч юз кишининг барини-я! Унинг бир ўзи қолди. Полисперхонтнинг эти жимирлаб, титроқ босди. Шу чоққача ўзининг тиниқ ва жарангдор овози билан машҳур бўлган юон, аянчли товушда:

— Нима... нима қиляпсизлар? — деди.

У бошларга ишора қилди. Полисперхонт юон тилида галирган бўлса ҳам, Спантамаъно унинг сўзларини пайқаган эди.

— Уч юзта... ҳаммаси бўлиб уч юзта бош,— деди у осойншта ва учта бармогини кўрсатди,— ўёқда-чи,— Қоплон шимол томонга қўл силтади,— Суғдиёна... тушинасанми? Сен,— юонга мушит нуқиди ва кафти қирраси билан ўз бўйнига урди,— бир юз йигирма минг — Суғдиёна! Тушундингми, Фаллосперхонт.

Полисперхонт букчайди ва боши қуи эгилди. Ҳозир... зарб! Ҳаммаси тугайди.

Аммо Қоплон Полисперхонтни ўлдирмади. Олина-саб юоннинг қалқонини тортиб олиб, башарасига нажосат суришди ва эшакка тескари миндириб, йўлдан ҳайдаб кетишиди. Спантамаъно Банд дарвозасига ўт қўйишни буюрди. Дейока деди:

— Келинглар, тўғонни бузамиш.

— Нега? — қовоқ солиб сўради Спантамаъно.— Ахир, биз бу билан Искандарга эмас, бақтриялик дўстларимизга зарар келтирамиз-ку. Экинлар сувсизликдан қуриб битади-ку.

Дейока хижолат бўлиб пари кетди.

Массагетлар Полисперхонтни олиб келаётган йўл бўйига юзлаб бақтрийлар югуриб келишарди. Деҳқонлар келгиндиларнинг айби билан ҳалигача ҳайдовсиз ётган ердан кесак олиб, лаънати юонга қараб отишарди.

Ҳужум ҳақидаги хабар ҳаддан ташқари тез тарқалди. Эртаси куниёқ Спантамаънонинг Банд қалъасини эгаллаб турган юонларни тор-мор қилганлиги ҳақидаги хабар жанубий Бақтрияга тарқалди. Одам-

лар калтак, болта ва ханжар билан қуролланишар, Спантамаъно томон ошиқишарди. Банд қалъасига уч юз отлиқ билан ҳужум қилган Қоплон уч кундан ке-йин уч минг кишилик қўшин билан Бақтранинг ўзи-га бостириб борди.

Шаҳарда Аттал бошлиқ юони ёлланма қўшинла-ри бўлинмаси ва Олтин Дарё водийсида безгак каса-лига йўлиқкан бирмунча хаста гетайралар қолдирил-ган эди. Мелеагр Драпсакка бекиниб олган, Горгий бўлмаси эса Парпанисида довонини эгаллаб, Қабура-га борадиган йўлни кесиб қўйган тоғлиқларни тин-чишиш билан овора эди. Шунинг учун Аттал Спантамаъно билан очиқ курашишга журъат қилолмади. У икки қўргонга кириб, бекиниб олди-да, босиб келаёт-ган массагет ва бақтрийларни онагр ва балластлар-дан ўққа тува бошлади.

Қамал мосламаларисиз қалъани эгаллаш мумкин эмаслигини Спантамаъно яхши биларди. Шунинг учун ҳам у қалъани олишга жон-жаҳди билан урина-стганий йўқ. Қамал кўп вақт қурбонлар талаб қила-ди. Искандар эса Қоплонининг Бақтрага ҳужуми ҳа-қида хабар топини, тез кунда бало-қазодай етиб ке-лиши ва шаҳар девори ёнида роса қирғини қилиши мумкин. Сиёвуш авлоди эса тўсатдан ҳужум қилиб, кутмалмаганда жўнаб қолиш, душман кутмалган то-мондан зарба бериб, шиддатли босқинлар билан уни ҳолдан тойдириш ҳақида ўйларди.

У массагет йўлбошчиларини кенгашга чақирди. Бир уришда отни жонидан жудо қиладиган, паҳлавон қомат — манзилгоҳларда аёлларникидай ингичка ово-зи билан фамгин қўшиқлар айтадиган Гарпаг шу ерда эди. Гул шайдоси, ўзи ва отини чиройли гуллар билан безатишин севалигани ўйчан ўспирин Зафир ҳам шу ерда эди. Зафир от қўйиб келаётган душман чаван-дозини кўзини юмиб ҳам, товушига қараб, камон билан бехато уриб йиқита оладиган йигит. Қўрқоқ Де-йока ҳам шу ерда эди. Ҳозир унинг бўшаб қолган манзилгоҳларида изғиб юрган юони ва македонлар-нинг қасосидан қўрқиб Спантамаънога қўшилиб ол-ган эди. Дейока ўз уругини узоқ шимолга, Вахш дарёси бошланадиган томонига жўнатиб юборган. Ўзи икки юз аскари билан Сиёвуш авлодининг ортидан эргашган эди. Қоплон билан юриш ҳар қалай саҳро-да ёки денгиз бўйидаги тўқайзорда душман қабила-лари орасида юргандан кўра анча хавфсизроқ.

— Хүш, нима дейсизлар? — Спантамаъни боши билан құргон минорасынга ишора қилди. — Қамал қила-мизми?

— Фойдаеси йүқ, — деди Гарпаг.

— Үлжак олиб, қайтиб кета қолғаш маңқул, — деди Зафир.

— Үлжак! — Цейока лабларини ялаб қўйди.

— Сизлар нима дейсиз? — мурожаат қилди Қоплони Вараҳран билан Барога.

— Зафиришинг айтгани тўғри, — деди Вараҳран, — у ҳақ.

— Албатта, — қўшимча қилди Баро.

— Яхши. Нимаики қўлга илинса олинглар, кейин орқага қайтамиш. Негаки биз Мароканд остоиласида додини берганимиз Кратер шошилиниш шу ёққа келаётган эмиши. Чонар шундай хабар келтириди. Кратер қаттиқ газабланған, ундан яхшилик кутниш қийин, ямламай ютади.

Бақтрада македонлар жаңауб қишилоқ ва шаҳарларида талаб олинган кўпилаб қорамол, галла, қури-тилган мева, газмол, идиш-товоқ, ёт-мой ва мусаллас тўплаган эдилар. Спантамаънионинг буйруғи билан жангчилар омборхоналардаги нарасаларни ташиб чи-киб, эшак ва түялларга юклай болладилар. Улар ўз йўлбоичиларида ўриак олиб, гап-сўзенз, ишнинг кў-зини билиб чаққон ҳаракат қилишар, ҳаракатларида шошилиш, паланартишлик эмас, осойишталик бор эди.

Зарони ҳаяжон қамраб олди. Қочин керак! Юнонлар томонга ўтиб олса, у ердан Марокандга, Ороба ёнинг боради. Чўлу саҳроларда дарбадар кезишлардан қийналиб кетган, эрининг бефарқ қарашини ҳақорат деб билгани хотин бора-бора Спантамаъниони ёмон кўриб қолди. Бу одам унинг учун ечилмас жумбоқ эди. У нима қилмоқчи? Эри Йскандарга таслим бўлганда Сугдиёнанинг подиоси бўлиб, тўкин-сочинлик ва шаъну шавкатда ҳаёт кечиради.

Э-йўқ! Спантамаъни атайлаб ўзини ажал чангалига ургани урган. Бундай қилингига уни нима мажбур этар экан?

Тунда Заро қалъага стиб олиш ва юнонлардан бошпана сўраш иниятида билдиримай чодирдан чиқди. Аммо эшик ортида уни коҳин Алингар тўхтатди.

— Сўйман, — деди у қисқагина қилиб. Заро гулхан шуъласида ялтираб турган хаижар тигини кўр-

ди-да, йиглаб орқага қайғди. Бир оз ўзига келгац, эшикка тескари томондан чиқиб кетишга ҳаракат қилди... аммо бу ерда ҳам ҳушёр коҳин унинг йўлини тўсди.

Хотин Алингар олдида тиз чўқди, ёлвориб унга қўлларини чўзди.

— Менин қўйиб юбор! Наҳотки юрагинг тошдан бўлса? Қўйиб юбор?..

Алингар миқ этмади. Ана шунда отасига тортган хотин агар коҳин уни қўйиб юборса эвазига ўз танасини ваъла қилди. Коҳин Зарога тикилди. Аёлнинг кўзлари беҳаёлик билан порлаб турарди. Бу сўлим хотинга коҳиннинг юраги суст кетди. Аммо шу заҳоти Муқаддас Иш учун ўзиши дунё лаззатларидан маҳрум қилган Спантамаъно ҳақида ўйлади. Ҳокимнинг эсини йўқотаётган қизи ҳаяжопланиб пичирлади. Алингар ўзининг энг ёмон гуноҳга қадам қўяётганини ҳис қилди. Коҳин Заронинг томоғига ханжар қадади ва ғазаб билан:

— Сўяман,— деди.

Ороба қизи калтакланган итдай бўлиб чодирга кириб кетди. У тоиг отгунча гилам устида тўлганиб чиқди, эрталаб эса, ёнинг эри келмаса ёпинчиқ билан ўзини бўғиб ўлдиришини айтди. Спантамаъно кириб келди.

— Нима дейсан?

— Уйга кетишингма рухсат бер?

— Уйга? — У ўзини осойишта тутар, бироқ кўзларида бирлаҳза чақнаган учқун Зарога бу одам қалбиди қанчалик қаҳр бекиниб ётганини маълум қилган эди.— Йўқ. Сен менинг хотинимсан, эринг тортган аламларни сен ҳам бирга тортишининг керак.

— Хотининг бўлишин истамайман!

«Эгина бундай демаган бўларди,— ўйлади Спантамаъно.— Оҳ, Эгина, Эгина! Ҳалок бўлганингдан бери қанча кун ўтгани бўлса менга шунча яқин, қадр-дон бўлиб боряпсан...»

— Хўш, япа нима?— деди Сиёвуш авлоди.— Сен истайсанми-истамайсанми, бари бир бир умрга ме-нинг хотинимсан.

У яна бир марта ғазаб билан хотинига қаради ва чиқиб кетди.

— Отинг ўчсин,— шивирлади Заро.

Улжаларни отларга ортиб бўлишгач, Спантамаъно Дейокага деди:

— Сен ўз йигитларинг билан гарб томон бор, молҳол билан карвонни қўриқлайсан. Мен Драпсакка жўнайман. Мелеагрнинг кимлигини бир кўриб қўймоқчиман. Бандда учрашамиз. Бирон кори ҳол юз берадиган бўлса тоғ орқали чопар жўнат.

Дейока хурсанд бўлганидан қичқириб юборишига сал қолди. «Агар Мелеагр бошингин олса ҳамма ўлжа ўзимга қолади», — деб кўнглидан ўтказди.

Шундай қилиб, Дейока гарб томон йўл олади. Массагетлар, исёничи бақтраликлар ва Спантамаънонинг панжакентликлари жануби-шарқ томон жўнайди ва Драпсакни қамал қиласди. Қалъя уларни балласт ва онагр ўқлари билан қарши олади. Кўчманчилар шовқин-сурон билан қалъя левори остига бостириб боради, орқага сурнб ташланади ва қалъани айланниб ўта бошлайди.

Мелеагр қалъадан чиқиб ҳужум қиласди ва йигирма-ўттизистча бақтрий ва массагетни ўлдиради. Жангга қизиқиб кетган юонлар Спантамаънонинг тўқайзорга бекиниб, ҳужумга тайёрланаётганини сезмайди. Суғдлар эсанкираб қолган массагетларни қувиб келайтган юонларга тўсатдан ҳужум қиласди. Драпсак қалъаси остонасида қисқа, аммо қонли жанг бошланади. Ниҳоят Спантамаъно Мелеагрнинг қанақа одамлигини қўради.

Искандар ўлимидан беш йил ўтгач Филипп ўғли бунёд этган буюк давлатга ҳукмдор бўлишга уринган, аммо Фердикка билан курашда ҳалок бўлган одамнинг қўриниши ғайритабий эди. Бу паст бўйли, кенг елкали, маймунга ўхшаш сержун, оёқлари қийшиқ, тутган жойини узиб оладиган кучли одам эди. Мелеагр ўзининг сафар ва жангларда ўтган таҳликали ҳаётидаги бирорта ҳам жароҳат олмаган, чунки ҳайрон қоларли даражада чаққонлиги билан ажралиб турарди.

Мана шу даҳшатли нусха Сиёвуш авлоди билан юзма-юз келиб қолди. Шу экан-да номи кетган Спантамаъно! Юон қўлидаги эгри қиличини кўтариб, сұғднинг бошини кесмоқчи бўлган лаҳзада миясида: «Искандар... бу ўлжа учун бир қоп олтин беради», — деган фикр ялт этиб ўтди.

Шу дамдаёқ у чинқириб юборди ва қўлидаги қиличи тушиб кетди. Олға сакраган Спантамаънонинг

ханжари унинг қўлтиғига чуқур ботган эди. Суғд Мелеагрнинг қорнига тепди. У ёнбошга ағдарилиб тушди. Спантамаъно юноннинг қўлидан тушиб қетган темир шамширии шартта олди-да, душман боши узра селиниди. Аммо аллақандай гоплитнинг найзаси ҳалал берди, шамшир унга урилиб дастасини икки бўлиб юборди-ю, бир лаҳза тутилиб қолди. Бу орада баҳтсиз Мелеагрга ёрдамга ташланган бошқа юнонлар Спантамаъони нари суриб ташлашди. Элладаликлар қўшиннинг учдан бир қисмини йўқотиб, қўргон девори ортига бекиниб олишди.

— Ярадор бўлдингми? — хўтоб қилди Баро, массагет ва суғдлар Драпсак яқинидаги боққа етиб олгач.

— Шунақа шекилли,— деди Спантамаъно чап юзига кафтини босиб, бенарволик билан,— Мелеагр қиличини тушириб юборганда ҳар қалай салгина уриб қолди,— у аянчли жилмайди.— Агар қалб жароҳатларини ҳисобга олмасак, бу менинг ҳаётимда биринчи жароҳат.

Агар Мелеагр ҳам умрида биринчи жароҳатни унинг қўлидан олганини билганда Спантамаъно жуда қувонган бўларди.

Спантамаъно қайси йўл билан Бандга жўнасан экан, деб ўйлаб бўлгунча Бақтра томондан чарчаб ўпкаси оғзига келган отда чопар кўринди. Бу бақтриялик эди. Оғзи катта очиқ. Бир нима деб қичқи-раётганга ўхшар, аммо овозини шамол учирив кетарди.

— Кулфат! — эшитилди ииҳоят Суёвуш авлодига.
— Хўш?

— Юнонлар сенинг Драпсакка кетганингни билиб қолишди. Қалъадан юз эллик киши чиқиб, карвонни қувиб кетди.

— Кейин нима бўлди? — газаб билан сўради йўлбошчи.

— Дейока юнонларни кўрган заҳоти ўлжаларни ташлаб қочди.

— Биронтаям ўқ отмасдан-а?
— Ҳа.

— Юнонлар-чи?

— Бақтрага қайтиб кетишяпти.

— Тез кетишаётганимиди?

— Иўқ. Ўлжа халақит беради.

— Уларнинг йўлни тўсиб чиқишга улгурамизми?

— Агар мана бу сүкмоқдан от қўйсанглар, уларнинг йўлини кесиб чиқасизлар.

— Эй, ҳамма орқамдан юрсин! Истиқбол номига қасамёд қиласанки, ўлжадан бирорта дон ҳам юнонларга насиб қўлмайди.

Уч кундан кейин Сиантамаъно қайтариб олинган ўлжа билан Бандга қайтиб келди. Бақтранинг шундай ёнгинасида пистирмага тушган олти гетайра ва олтмиш ёлланма жангчи қиймалаб ташланди. Қолганлари эса зўрга қочиб қутулди ва амал-тақал қилиб қўргонга етиб олди.

Дейока галаба билан қайтиб келаётган Сиантамаънони узоқдан кўриб, чодирдан чиқди-да, унинг истиқболи сари йўл олди. У аллақачон уйига қочиб қолган бўларди-ю, Койносдан қўрқди. Раҳмир ўғли отдан тушган қабиладошлари орасидан мулоҳим табассум билан чиқди-да, Сибувуш авлодига икки букилиб таъзим қилди.

— Сен ҳақиқий Қоплонсан,— деди қўрқувдан бўғилиб.— Қиличинг душманни яшидай поралайди...

Қоплон шошилмай отдан тушди, қамчини маҳкам қисиб, енгил, оҳиста қадам босиб Дейокага яқинлайди. Ҳозир ўшқиради! Мана, ҳозир ер тенинади! Мана, ҳозир қамчи билан туширади! Мана ҳозир... Пўқ. Ранги оқариб кетган бўлса ҳам, Сиантамаъно осойишта эди. Боқини тик ва қўрқинчли эди. Пўқ улар таҳдидли чақнаётгани йўқ. Уларда бир вақтлар Бессини совуқ терга ботирган, Оробага сичқон иншин минг таңга қилган, Зарони эса ақлдан оздирган, ўша бадан — баданин тешинб юборадиган шуъла чарақламоқда эди. Дейока тош бўлиб қолди.

— Қўрқоқмисан?— деди аста сугд.— Ё... сотқинмисан?

У олдинга энгашди ва совуқ назар билан Дейоканинг қизарган кўзларига тикилиб қолди. Массагетга гўё ҳозир Қоплон ташланадигандай, ўткир тишлари билан кекирдагидан оладигандай туюлди. Аммо Сиантамаъно кутилмаганда хўрсинди, жирканиб Дейоканинг оёғи остига тупурди-да, ортига бурилди.

— Бор-йўги бир қўрқоқ...

Тошдай қотиб қолган Дейоканинг атрофи бўшаб қолди. Ҳатто ўз қавмидан бўлган аскарлар ҳам мөховдан қочгандай ўз йўлбошчиларидан қочдилар. Фа-

қат эңг садоқатли одамлардан Дейеканинг орқа то-
монаиди йигирма-ўттиз чоглиси қолган, улар ҳам бош-
лиққа сездирмасдан узоқроқ бўлишига ҳаракат қилиб,
журъатсизлик билан қум устида депсиниб тури-
шарди.

У бир нима деб хириллади. Лекин ҳеч ким галига
тушунмади. У айтдики... айтмоқчи, ким билади унинг
нимага деганини?

— Кратердан чопар келди! — хабар берди Фердик-
ка. Искандар чаққон ўгирилди. Ёнидаги деразадан
тушиб турган шуъла кўзига урилди. Кўзлари совуқ
чарақлаб кетди, гўё подшонинг қошлиридан настроқ-
қа яшил шиншалар жойлаштириб қўйилгандек эди.
Фердикка ўзини ўйқотиб қўйди.

— Чақир! — қисқа қилиб буюрди подшо. Ҳамма
замонлар ва ҳамма халқларининг чопарлариdek чанг-
га ботган, толиқсан чопар кириб келди ва ҳамма чо-
парлар каби ўралган қогоznи дарҳол гап-сўзсиз ҳу-
кмдорга узатди.

— Бўшсан.

Искандар боргични узди ва шошиб папирус қоғо-
зини ёйди. Ўқиган сари унинг жағлари қисила бор-
ди, охири чакка томирлари паст-баланд бўлиб бўртиб
чиққанидан, македонининг юзи совуқ ва ифодасиз,
тунд тус олди.

— Кратер Спантамаънони тутолманти,— деди у
Фердиккага бўғиқ овозда.— Ваҳший тортиб олинган
молларни жанубда ўзига қўшилган бақтралик деҳ-
қонларга бўлиб берибди. Банд яқинида жангга ки-
риб, Кратернинг кўн одамлариши қирибди ва қочиб
кетибди.

— Қаёққа?

— Чўлга.

Филипп ўғли гижимлангап қогоznи чангллаган
муштини гиламга тираганча, сугдларининг сопол маъ-
буни подшога масхараомуз тикилиб турган бурчакка
бемақсад тикилиб қолди.

— Ҳеч кимни киритма,— буюрди Фердиккага,—
ўйламоқчиман.

Александр узоқ ўйлади. Бу лаънати Қоплонни
қандай қўлга туширса бўлади! Қачонгача Спитамен
Суғдиёнада тирик юради ва Александрнинг биқини-
дан тишлаб тортади? Уни қўлга тушириш, бошини

олиш, терисини шилиш керак. Бўлмаса, токи бу Қоплон ҳаёт экан, македонларга на ёруғ кун нурида, на ой шуъласида осойишталик топилади. Қуюн гирдобига тушиб қолган учқундек тутқич бермас Сиёвуши авлоди тоғ у, тоғ бу ерда йилтиллаб кўринниб қолади, қаерда пайдо бўлмасин, ўша ерда қўзғолон ёнгини чиқади.

Агар Спитамен тўғрисида бошқа босиб олинган ўлкаларнинг қабилалари эшитса нима бўлади? Агар у ерларнинг ҳам ўз Спитаменлари чиқиб қолса-чи! Юзта ўз Спитаменлари? Мингта ўз Спитаменлари? Енгилмас тангри Аммон ўғли босиб ўтган ҳамма ер қўзғолон билан қопланади! Ҳамма остин-устун бўлиб кетади. Спитамен гумдан қилиниши керак. Иложи борича тезроқ, бутун Осиёни оёққа турғизмасидан бурун гумдан қилиниши керак! Аммо, қандай! Ахир чақмоқ ургир қутурган Қоплоннин минглаб македонлар изма-из қувламаяптими? Аммо ҳеч қандай куч уни маҳв этолмаяпти-ку.

— Э-э! — Александр мушти билан бошига урди.— Аҳмоқ! Куч бас келмадими? Макр бас келади! Нашотки Қоплоннинг қўшини орасида Оробага ўхшаган бирорта чиябўри топилмаса?

Ҳамиша ўзининг олижаноблиги билан ғурурланиб, тангри ўғлига душман билан курашганда риёкорликка ўтиш муносиб эмас деб мақтаниб юрган одам сапчиб ўринидан туриб кетди ва қўлини-қўлига ишқаб, жона бўйлаб юра бошлиди. Ниҳоят у Спитамента қарши яхши қурол топди.

— Ҳей, Оробани чақиринг!

Ороба ўзини куттириб ўтирмади. Подшонинг ҳар қандай талабини бажаришга доим тайёр бўлиб, кунбўйи саройда ўралашиб юради. Ноиб Зулқарнайн олдида шундай чаққонлик ва маҳорат билан тиз чўқдики, буни кўрганида ҳатто айёр Дракил ҳам ҳасад қилган бўларди.

— Зародан қандай хабар бор? — сўради Александр қўрқиб кетган навтакаликка бошдан-оёқ назар солиб.

Ороба яна ҳам пастроқ эгилди. Агар ноиб иккита змас, қирқта тиззага эга бўлганда, бир йўла ҳаммаси билан чўккалаган бўларди. Аммо чол қирқоёқ бўломмагани учун кўксини ерга бериб қўя қолди. У македонлар Спантамаънонинг ўрнига ўзини жазолашини

дан қўрқарди. Чунки Заро, унинг қизи душман қароргоҳида эди-да.

— Зарога мактуб йўллаганман,— нола қилди Ороба,— лекин Спантамаъно унга қулоқ солмаяпти. Эшишишимча, бу бадкирдор одам Заронинг оёғига кишин солиб қўйганмиш. У қизимни жаллоддек қийнаяпганмиш. У мени, сенинг содиқ хизматкорингни ёмон кўрганидан шундай қиялпти. О, бахтсиз Заро! Сени қайта кўрамикинман?

Навтакалик аёлларга ўхшаб ув тортиб йиғлаб юборди. Александр масхараомуз кулди ва деди:

— Қизининг ачиняпсанми? Бўлмаса, эшиит...
Зулқарнайн ноибнинг қулоғига эгилди.

«БЎШ КЕЛМА, БИРОДАР!»

Энкисуу, дустгинам, улагинам менинг,
Биз тоққа чиқканда сен бирга эдинг,
Илоҳий ҳўқиқизни биз жудо қилдик жонидан,
Арчазор ўтлоқ соқчиси Ҳумбабуни ўлдирдик.
Нега бунча қаттиқ ўйқу маҳв этди сени?
Нигоҳинг сўнди, энди сўзимни эшиитмайсан?

Гилгамиши қиссаси»

— Эҳ, Варахран!— пичирлади Спантамаъно ҳали тупроғи қуримаган қабр олдида тиз чўкаркан.

Баро ва бошқа сафдошлар ярим доира бўлиб, ялангоч бошларини эгиб йўлбошчилари орқасида маъюс туришарди. Қорақумнинг кучсиз, аммо қайноқ шамоли уларнинг узун соchlарини гоҳ юқорига тўзитиб, гоҳ қаҳрли пешоналарига тушириб ўйнарди. Чуқур ажинлар бузиб турган буғдоймагиз юзидан тер аралаш йирик-йирик ёш томчилари оқиб тушарди. Кенг ёйилган оёклари тўпиққа қадар қумга ботган, тош қотгандай оғир кафтлари қилич дастасида эди.

Оғир сукунатни фақат тепа ортидаги отларнинг бўғиқ пишқириши ва коҳин Алингарнинг оҳангдор дуойи фотиҳасигина бузиб турарди.

Кратер Спантамаънони Банд қалъасига қисиб борган, иккала томон ҳам кўп одамларини қурбон берган жангда юони палаҳмончиси отган қўроғин зўлдир Варахранинг бошини ёриб юборди. Йиқилаётган Варахранни Баро суюб қолди ва қутуриб кет-

гап отлар туёғи эзіб таңламаслығи учун уни күтариб қирғынбарондан олиб чиқди. Таъқибдан қочиб, ярадорни уч күнгача отта күндаланғ қўйиб олиб юринди. Қисқатина дам олини пайтларпда Алингар қандай қилиб бўлса ҳам бечора қандакорин ўзига келтиришга ҳаракат қиласр, аммо на шифобахш гиёҳлар, на энг таъсирли дуолар унга ёрдам бера оларди. Вараҳран бирор марта ҳам кўзини очмай тўртичи куни оламдан ўтди.

Шўрлик бир оғиз ҳам ганиролмади...

Вараҳранинг ўлими Сиёвуш авлоди дилини вайрон қилиб кетди. У қандакорни доим ёнида кўришга шуичалик ўрганиб қолтаги эдик, бу камтар, аммо садоқатли дўстдан қачон бўлса ҳам ажралиб қолини етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Вараҳран ўзи ни кўз-кўз этмас, буюк подшиолар авлоди билан яқинлигини сунистеъмол қиласди. Бу оддий одам -- уста. Вараҳран ўзи учун нақадар катта иш қилганинги Спантамаъно шу бугуигина тўла-тўқис англади. Спантамаъни шу Вараҳран билан Баро яратди. Бир вақтлар Бақтрада маккор Вахшунварта олдиди чирган, ўзига ортиқча бино қўйган ўспирини (эслаш ҳам уят!) Спантамаънодан халқ ҳеч қачон унутмайдиган курашчи Спантамаъни шулар яратди.

Аммо, бари бир, яқин кишисининг ўлими Спантамаъни ўзи охиригача боришига қарор қилған сўқмоқининг ярмида тўхтатиб қўймади. Яқин кишисининг ўлими баъзи одамларни чўчитиб қўйгандай, уни қўрқитиб юборолмади. Бошқаларнинг баҳти учун, ўзини келажакка багишлаган кишига ўлим унчалик қўрқинчли эмас. Аксинча, Сиёвуш авлодининг Искандарга џафроти яна ҳам қатый тус олди. Ўртантурувчи, қониқтировчи, ёндирувчи қасос иштиёқи тазиийки остида Спантамаъно тирик қолган озгина дўстларига бош бўлиб бир қудуқдан иккинчнисига, бир маизилдан иккинчи маизилга, бир кўчманчилар ўтовидан бошқасига от қўйиб борар. Широқ сочи боғланған найзани ўйнатиб одам тўпларди.

Бўм-бўш кенгилкларда от туёқларининг тартибениз садоси гумбурлар, қуриган камгоқлар қирсанлаб сипар, ёмғир мавсумида сув оқадиган чатноқ ўзанлар гижирлар, устини лойқа қоплаган шағал-тошлар шараклар эди.

Қиплоқ дарвозалари ғижирлайди. Кўзни қамаштирадиган даражада бегубор, жазира осмонга гул-

ханларнинг сарғиши тутунлари ўрлайди. Ноғоралар «та-ка-тум! та-ка-тум!» қилиб тез ва таҳликали садо беради. Уйноқлаб, пишқириб турган отлардаги ярим ялангоч чавандозлар қўёш ҳароратидан чатнаб, ёрилиб кетган майдонлар ўртасида қичқириб, чанг-тўзи оқутариб алланади. Болалар йигланади. Аёллар бир-биридан олдинга ўтишга интилиб югуришади. Қоплон жангчилари Бақтра омборларидан келтирган аъло сифатли дои уларнинг идишларига тушади. Кексалар маънидор бош иргашади. Эркаклар шошиб-пишиб ханжарларини чархлайди. Улар бўлинма-бўлинма бўлиб шамол тўзитиб юрган қум барханлари орқасида кўздан гойиб бўлишади.

Спантамаъно қўшини кундан-куп ортиб борди. Массагетлар, бақтрияниклар, суғдлар ўнта-ўнта, юзта-юзта бўлиб оқиб келаверди. Спантамаъно бўлинма йўлбошчиларидан уларнинг кимлиги ва қаердан келганилигини қисқа қилиб сўраб-суриштирас, қуролярогларини кўздан кечиргач, ҳаммасини қабул қила-верарди — Искандарга қарши курашиш учун жуда кўп одам, қилич ва ўқ-ёй зарур.

Бир куни Суғднёна билан массагетлар мамлакати чегарасига жойлашган Баги қалъасидан от•уловсиз уч киши келди. Спантамаънопи излаб кўп одам келарди. У қўшинининг кўпайиб бораётганига қўникиб бораётган эди. Аммо бу учови уни ҳайрон қолдирди ва Қоплоннинг синчков нигоҳини дарров ўзига тортди.

Учаласининг бўйи паҳлавон Баронинг бўйидан сира қолишмас эди. Лекин улар шавтакаликдан ўз тузилишлари билан фарқ қиласади. Баронинг гавдаси йирик, қадди-басти келишган бўлса, бу учаласининг аъзолари бир-бирига мос эмаслиги билан кишини ҳайратга соларди. Қисқа, лекин йўғон бўйинлари, калта, лекин пайлари ўйнаб кетган оёқлари, бронзадан қуйилганга ўхшаган сержун кўкраклари, сал бу-килган кенг елкаю бақувват узун қўллари уларни баланд Помир тогларида яшайдиган сирли қор одамларига ўхшатиб турарди.

Бу гайриоддий уч киши жангчилар оломони срасидан бемалол ўтиб, Қоплон чодири ёнига келишди,

— Спантамаъно ким? — сўради бири йўғон гулдураган овоз билан.

— Мен.

— Шоши-Миҳра,— бўкириб деди меҳмон ва шарқ томонга қўл силтади.— Вахшунвартади!

Спантамаъно ҳушёр тортди. Шоши-Миҳра — бу «Ой ва Қүёш» чўққиси дегани. Коҳин Вахшунвартади ўзига паноҳ қилган жой. Меҳмон Вахшунвартанинг шажара белгиси туширилган кумуш таҳтачани Спантамаънога узатди, сунгра камарини ечиб, лиқ-лиқ тўла халтани унинг оғзи остига ташлади.

— Вахшунвартади бериб юборган олтин. Бизнинг сен билан бирга бўлишимизни суради. Энди менгга ва дўстларимга ион билан гўшт бер. Бизнинг қорнимиз оч.

— Баро!— қичқирди гул-гул ёниб Спантамаъно.— Энг семиз қўйни сўй, тезроқ!

У хурсанд бўлиб жилмайди. Демак, бу Вахшунвартади унча ёмон одам эмас экан. Қурол-яроғ хариц қилиш учун Спантамаънога жуда-жуда зарур бўлган шунчак олтинни юборишга қарор қилибди, ниҳояг унинг вижданни уйгоғанга ўхшайди.

Баро қўйни сўйиб, терисини шилгунча «Ой ва Қүёш» чўққисидан келган тоғлиқлар мижжа қоқмай унинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб туришди. Бу куи одатдан ташқари кун эканлигини худо ҳам нишонлаётгандай, манзилгоҳда яна бир галати одам пайдо бўлди.

Озгин, узун соқолли, офтобда тимқора бўлиб куиб кетган одам, туллаган қари туюнинг икки ўркачни ўртасида чайқалиб, чинқироқ овоз билан ҳазил қўшиқ айтиб келарди. Туюнинг биқин ва оёқларидаги хас-ҳашак ёпишиб, уюм-уюм бўлиб осилиб ётган кулранг жунлари устида ўтирган одамнинг бошидаги сочи эгнидаги кийимига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Бироқ бу на туюни, на устидаги одамни хижолатга соларди. Улар таитана билан чодирлар оралаб борар, бирининг қувноқ қўшиғи иккинчисининг қулоқни қоматга келтирувчи бўкириғига қўшилиб кетарди.

Туя Баро қўй сўйиб, нимталаб турган жой яқинидан ўтаётганда, навтакалик наздида, туюкаш Шоши-Миҳра чўққисидан келган тоғлиқларга қараб маънодор кўз қисиб қўйгандек туюлди. Баро қовоғини солди. Аммо, бахши шу заҳоти унга, Барога ҳам, яна бир неча ўнлаб аскарларга ҳам кўз қисиб қўйдн. Навтакалик бу беғам ва қувноқ дарбадарнинг шунақа одати бор экан деган қарорга келди.

Бахши Спантамаъно яшаб турган чодир рўпара-

сида түяни тұхтатди ва ҳайвонға дабдабали нұтқ **білан** мурожаат қилди:

— О, шарқ деңгизлари билан гарб деңгизларн
орасыда яшаётган түяларннинг бекіес гүзали, о, тұрт
оёқли ва думмиларннинг эң донищаманди, о, иккі ўр-
качли ва нортаялар орасыда эң баобрүсі! **Иўл юр-**
сак ҳам мұл юриб, ниҳоят буюклар буюғи Сиёвш
авлодининг юзини күришга мұяссыр бўлдик! Шухра-
ти тоғлардан ошган сардор Спантамаъно олдида тиз
чўқ, илоё у бир мингу бир юзга кирсин!

Туя осилган түмшүғидан кўпик сочиб, аввалгидан
баттарроқ бўкирди. Ҳарсиллаб тиз чўқди. Бахши ту-
шиб, таъзим қилди.

— Сен кимсан?— сўради Спантамаъно ҳайрон бў-
либ.

— Мен муруватли сарт уруғидан бўлган бахши
ва латифагўй Сирдон авлодиданман. Қувноқ қўшиқ
билан ризқимни териб еб юрибман. Сенинг тўғрингда
кўпдан бери эшитаман, бу ерга Шошдан келдим. Қў-
шинга фақат мерган билан қилинбоз эмас, Сирдон
авлодига ӯҳшаган одам ҳам керак. Тўғри, номинг
абадий ўчмагур бувамдай бўлишимга анча бор, аммо
менинг ҳам қўлимдан баъзи нарсалар келади.— У
бидан хўрозд бўлиб қичқириб юборди, шундай ўх-
шатники, Спантамаъно ҳам жилмайиб қўйди. Сўнгра
Сирдон авлоди бошини бир ёнга энгаштири-да, бў-
йин этини чўзиб, бўғиқ ва йўғон овоз билан овчи ку-
чук бўлиб ҳуриди. Шундан кейин соқолини тўни ор-
қасига беркитиб, лабларини чўзди ва **бармоқлари**
билан пастки лабини тортди-да, маймун бўлди-қўй-
ди. Аскарлар хурсанд эди.

— Энди Сирдон тўғрисидаги қувноқ ҳикояни эши-
тинг,— эълон қилди масхарарабоз.— Бир куни Сирдон
Шошга бораётган эди. Иўлда ниманидир тарвузга ал-
маштириб олди, кун исиб кетди. Сирдон тарвузни сў-
йиб, ярмини еди-да, ерга қўйди: «Майли, ҳамма бу
ердан сахий бузургон ўтган экан», деб ўйласин. Сўнг-
ра Сирдон иўлга тушди. Аммо у яна ҳам қизиб кетди.
Яна ортига қайтди ва тарвузнинг қолган ярмини ҳам
уриб олди: «Майли, ҳамма бузургоннинг қули ҳам
бор экан деб ўйласин». Сирдон яна иўлга чиқди.
Аммо жазирама уни аввалгидан ҳам баттар қиздириб
юборди. Сирдон яна ўша жойга қайтиб келди ва тар-
вуз пўчогини битта қўймай еди: «Майли, одамлар

бузургоннинг эшаги ҳам бор экан деб ўйлай қолиши-син».

Сирдон авлоди сўзини тамом қилиши билан атрофда кулги кўтарилиди. Бу бегам одамии кўрганда жангчилар ўзларини аллақаидай еигил ҳис қилишди. Манглайлардаги чуқур ажинилар текисланада бошлади. Қўзларда қувонч пайдо бўлди. Ҳоргин елкалар тикланди. Уруш ўзининг барча даҳшатлари билан эсдан чиқди. Одамлар илгариги яхши дамларда бўлгандай, бепарво табассум қилишарди.

— Қолавер! — рухсат берди Спантамаъно кулгидан қизариб кетган юзларини силаб.— Сен ҳақиқатап керак одамсан.

— Худо хайрнинг берсни!

Сирдон авлоди тун ярмидан оққунича гулхан ёнидан-гулхан ёнига ўтиб, гарёйнб бобоси ҳаётидан қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб аскарлариниг ичагини узди. Уни едириб-шириб димогини чоғ қилишди. Соқчилардан бошқа ҳамма уйқуга кеттганда Сирдон авлоди Вахшунвартга жўнатган тоғлиқлар билан гаплашиб олди-да, массагет Дейока чодиринга писиб борди.

— Ҳўжайнинг дўстиман,— пи chirлади эшикни кўриқлаб турган кўчманчига,— ҳозироқ уни уйғот, бўлмаса фалокатга йўлиқади.

Безовта бўлган соқчи Дейокани уйғотди ва Сирдон авлодини чодирга киргазди.

— Кимсан?— қисқа уйқудан кейнинг бўғиқ овоз билан безовталаниб сўради Дейока.— Сенга пима керак?

— Мени танимадингми, Раҳмир ўғли?— деди тулкилик қилиб баҳши.

— Кимсан?— деб такрорлади машъаланинг кучсиз шуъласида хира кўришиб турган меҳмон юзига қўрқув аралаш тикилиб.

— Яхшироқ қара,— киноя қилди Сирдон авлоди. Дейока қичқириб, титраб кетди. Қаринисида ундан қишида Зарони сўраб-сурништирган таниш савдогар турарди.

— Спантамаънога ҳеч нима демайсан!— буюрди «Сирдон авлоди» овозини ўзgartириб.— Бундан бўеи мен нима десам шуни қиласан. Тушундингми?

— Нима учун?— эзмаланди Дейока.

— Чунки, мен шуни истайман.

— Кимсан ўзинг менга буйруқ бергани?— ожизо-

на эътиroz билдири Дейока. Уз устидан бу одамнинг қандайдир ҳукмронлигини ҳис қилиб.

— Ҳа, ҳали шунақамисан?— деди Тигран ғижиниб.— Агар Спантамаънига бориб айтсан... Қоплон қаерга яшириганини Оробага юз тиллага сотгансанку, ахир!

— Мен-а?— ҳайрон бўлди Дейока.

— Бўлмаса ким? Заро қаердалигини сен айтган майдинг, Спантамаъно қаерда бўлса Заро ҳам шу ерда бўлмайдими ахир? Ҳар қандай эшак ҳам буни билади.

Дейока бўшашиб қолди.

— Агар... мен бориб сени чақиб берсам-чи?— гўлдиради ўзини йўқотиб.

— Бориб кўр!— Тигран даҳшат билан кўзларини ўйнатди.— Бугун келган тоглиқ уч йигитни кўрдинги? Улар менинг хизматкорларим. Яқин жойда туришибди. Бир ҳуштак чалсан, улар чодирингни парча-парча, ўзингни эса бурда-бурда қилишади.

Дейока қўрқувдан титраб кетди.

— Спантамаъни нима қиласан?— Тигран юмшади.— Барни бир яқинда у тамом бўлади. Уни бир ёқлил қилишда менга ёрдам бер. Қоплон белигта тугиб юрган нарса бу ишининг учун сенга мукофот бўлади.

Дейокага жоп кирди. У олмосларни эслади, яна Банд қалъаси, македонлардан шармандаларча қочгани, ўшандага тортган хўрлиги ва ичиди: «Пайти келгандага қасос оламан!» деб ичган қасами эсига тушди. Мана, вақти келганига ўхшайди. Ниҳоят Дейока хироддоқ овоз билан сўради:

— Қандай... бир ёқлил қилишади?

Иккинчи куни Спантамаъно уч минг кишилик отлиқ қўшини билан Багиустига юрши бошлади. Бу ҳақда айгоқчилар орқали хабар топган Койнос тезлик билан Биҳардан чиқди ва уларга қарши юрди. Увиинг қўл остида тўрт юз гетайра, Мелеагр бўлинмаси, акончиларнинг ҳаммаси ва Аминтанинг маҳалий аҳолидан тузилаган чавандозлари бор эди.

Баги қаттиқ тупроқли текисликда, жанг учун қулай ерда ўрнашган эди. Койнос билан Қоплон шу ерда тўқишашиди. Македонлар ўиг қаноти билан ҳужум қилинишини билган Спантамаъно яхши қуролланган дахларга ўзи бош бўлиб қўшишининг чап қанотини мустаҳкамлади. Ўртани Баро боиҷилик қилган сүғд ва Бақтрийлар тўлдириди. Ўнг қанотни кўкламда Бақтра-

га юришда қатнашган Зафир билан Гарпаг эгаллади. Ен томондан ёки орқадан бўладиган ҳужумни хавфсизлантириш учун Спантамаъно ўзидан чапроқ-қа отлиқ енгил камончиларни жойлаштиришга қарор қўлди. Қоплонни ҳайрон қолдириб бу хатарли иши... Дейока ўз устига олди.

— Банд қалъаси ёнида мен ўзимни шарманда қилдим,— деди у кўзини пирпиратиб.— Ўз шаънимдан бу доғни ювмоқчиман.

Қаноат ҳосил қилган Спантамаъно рози бўлди.

«Эҳ инсон, инсон!— фикран хитоб қилди сүғд.— Ким сени англай олади? Яхшиямки, ҳамиша инсон илк бора туюлганидан кўра яхшироқ бўлади».

Койнос қўшинларини македонлар одатича пона шаклида сафга тизиб, Спантамаъно устига ташланди.

Лой ғўлаклар визиллади. Гетайралар найзалари ни олға чиқариб, бир ҳамлада ағдариб ташлаш учун даҳлар устига селдай ёпирилиб кела бошлади. Улар кейин бошқалар устига ташланмоқчи эди. Бироқ ҳамла натижка бермади. Энди Спантамаънонинг одамларида македонлар билан жангда ўлжа қилинган ёки ўз усталарининг қўли билан ясалган бронза совут, мустаҳкам дубулға, ажойиб қалқон, эгри темир шамшир ва узун найзалар бор эди. Энди Спантамаъно ҳам бўлинмаларини жангга сафлай билар, жангчилари эса қурол билан муомала қила олар эди. Даҳлар олға ташланди, найза санчиб, қилич солиб душман сафларини буза бошлади. Эсини йўқотиб қўйган гетайралар тўхтади ва тўдаланиб олди. Даҳлар энг сара йигирма беш чавандозни шу заҳотиёқ ўлдиришиди. Бу орада Баро, Гарпаг ва Зафирлар ҳам Мелеагр ва Аминтани, аконтчиларни сурисиб бора бошлади.

Спантамаъно енгмоқда! Аконтчилар орқага чекинди. Мслеагр бўлинмаси ҳужумга зўрга чидаб туради. Койнос ҳужумни қайтаришга қанча уринмасин, чўпонлар қўйларни ҳайдагандай, даҳлар найза ўнатиб, қилич селсиб гетайраларни ўраб ола бошлади. Улар:

— Қур-е! Қур-е!— деб қичқириб македонларни ҳайдамоқда эди.

Шунда тўсатдан жанг ҳаракатининг бориши кескин ўзгариб кетди. Жангга берилиб кетган Спантамаъно қачон ва нима учун бу ҳол рўй берганини сезмай қолди. У фақат гетайралар ўзини ўнглаб олиб ўнг қанот бўйлаб ёйилаётганини, тезлик билан даҳ-

ларнинг ёни ва орқасига ўтиб олаётганини кўриб қолди. Кутимаганида Баро бўлинмасининг кўп қисми отларини орқага бурди ва юқ араваларга қараб чоптириб кетди. Гарнаг билан Зафир ўртоқларининг чекинаётганини кўриб ваҳимага тушиб қолишди. Мелегар пароқандаликдан фойдаланиб чап томондан қисқа ва аниқ зарба берди. Қоплон қўшинлари унинг кўз олдида бўлак-бўлак бўлиб, парчаланиб кетди.

Бу қандай юз берди? Жанг авжи қизиган пайтда Тиграннинг топшириғи билан Дейока қўшиннинг чап қанотини бўш қолдириб, Баро қўл остида жанг қилаётган сугд ва бақтрийлар юки ортилган араваларни талашга киришиб кетди. Мана гетайралар нима учун дахларни омбурдай қисиб олди, Баронинг одамлари эса дунёдаги ҳамма нарсани унудиб, разил мас-сагетдан ўз молларини қутқаришга ташландилар. Спантамаъно муваффақият билан бошлаган жанг тақдирини хиёнат шундай ҳал қилди.

Қоплон рўй берган ҳолат моҳиятини англаб олиш ва керакли буйруқлар бернишга ҳаракат қилди, аммо ҳамма томондан уни ажратиб қўйишган эди. Гетайралардан бири наиза билан Қоплоннинг кўйлагини йиртди. Иккинчиси наиза тифи билан унинг юзини тилиб юборди. Спантамаъно қутуриб кетган оти билан бир ерда айланар, дўлдай ёғилаётган зарбаларни қайташибга зўрга улгуради. Суёвуш авлодига ҳар лаҳзада македоиларнинг узун темир наизаси санчилиши мумкин эди. Спантамаъно қалқон билан гоҳ биқини, гоҳ кўкраги, гоҳ бошини тўсар, яшин тезлигига қилич ўйнатар, борган сарн чарзоқдан қўлилармонсизланиб кетаётганини сезар эди. Ҳадемай қўлидан шамишири тушиб кетади, ана унда... ажал деганлари шундай бўлар экан-да!

— Бўш келма, жигарим! — Спантамаъно яқинида гулдураган овоз эшигилди. Қоплон қарамай туриб, Баронинг овозини таниди. Навтакаликнинг кучли овози Спантамаъонининг қон-қонига кириб, унга бе-қиёс куч-қудрат бахш этди. Суғдининг қайноқ тер хи-ралаштирган кўзлари очилиб, чарақлаб кетди. Жангнинг тинимсиз ва даҳшатли шовқин-суронидан битган қулоқлари ҳам очилиб, унга жон ҳолатда урушаётган одамларнинг ҳансираш ва ноласи, қутуриб кетган отларнинг пишқириши ва кишинаши, туёқлар дупур-дупурнио қиличларнинг шарақ-шуруқи, тешилган со-вутларнинг гирчиллаши ва синаётган наизаларнинг

қарсыллаши аниң әшитила бошлади. Спантамаъно ҳаддаң ташқары чаққонлик ва тезлик билан зарба бера бошлади. Ҳақиқатан у одам әмас, қоплонға ўхшарди.

— Бұш келма, жигарим! — Бақузват, ғазабланған арслондай сочларын түзіб кетганды Баро иккита оддий аскар зёр-базёр күтәрадын әгри шопини құлочкашылаб селпир, бу йүгөн дастага ўрнатылған, чархлогиқ баҳайбат темир парчаси македонлар бошига илохий тошдай гурсыннан тушар, ёғоч пайза, бронза қалқон, қалини совутлар ва душман аскарларининг құл, қовурға ҳамда каллаларини ҳар томонға учирив кетарды. Эсанкираб қолған гетайралар орасынан Баронинг орқасидан жасур панжакентликлар ҳам киришиди. Кичик, аммо бирлашған ахыл бўлшинма нотекис тошлоқ ерни ёриб, кавлаб бораётган омощдай душман сафарини ёриб, бутун-бутун қаторларини бузуб ташлади.

— Бұш келма, жигарим!

Баро Спантамаъно томони ёриб кирди ва унинг атрофидагиларни қириб ташлади. Панжакентликлар ўз йўлбошчиларини македон наизаларидан ҳимоя қилиб турди, Баро эса бақириб-чақирайтган қалини дупіман сафлари орасидан йўл оча бошлади. Панжакентликлар бирин-кетин отлар түғғи остига қулай бошлади-лар. Македонлар Қоплон атрофиини ҳалқадай ўраб, қисиб келар, лекин Баро такрор-такрор қилин солниб, ёввойи итларни шохинга илиб отған буқадай уларни улоқтириб ташлади.

Ниҳоят Қоплон македонлардан ажралиб чиқди-да, ғарб томонда кўриниш турған қум бархапларига қараб от чоптириб кетди. Ёнида Баро билан омон қолған беш панжакентлик от қўйиб борарди. Гетайралар онасидан ажрамаган бугулар каби унинг ортида қуваларди. Улар тезлик билан етиб ола бошлидилар. Баро шартта отини бурди. Буни кўриб Спантамаъно ҳам тўхтади. Навтакалик Спантамаъпонинг қўлнга чанг солди.

— Биродарим! — Баронинг кўзларида алам ифдаси бор эди. — Бари бир ҳаммамиз қочиб қутулов-маймиз. Мен юонопларни чалгитиб тураман. Қутулиб кет... хайр, Спантамаъно!

— Нималар деяпсан? — қичқирди Спантамаъно. — Улсак, бирга ўламиз.

— Иўқ! Сен ўлмаслигиниг қерак. Қоч! Хўш, нима-

ни кутиб турибсан? — ғазаб билан бақирди. — Қоч де-
ялман сенга!

У шартта ханжарини сугурди-да, Спантамаъно минган отнинг сағрисини тилиб юборди. От пишқи-риб, типпа-тик турди-да, жон-жаҳди билан югуриб, қушдай учиб кетди. Суғд отнин тўхтатмоқчи бўлар, эгарда зўрга турарди. Тулпор тепаликка етиб келган-дагина ҳолдан тойиб, югуришини секинлатди. Спан-тамаъно орқага қаради ва македонларнинг ўлик түя устида айланәётган қузғулар галасидай бир ерга тўпланиб олишганини кўрди.

— Алвидо, Баро,— алам билан шивирлади Спантамаъно,— мана, сен ҳам ташлаб кетдинг мени...

Коплоннинг орқа томонида овозлар эшитилди. У чаққонлик билан ўгирилиб қаради ва «Ой ва Қуёш» чўққисидан келган уч тоглиқни кўрди. Улар тепалик-да Сиёвуш авлодига қараб туришарди.

Узоқ Навтакада, қурум боғсан қоронғи кулбада ўтириб, Мандана эри ҳақида хаёл сурарди.

У нозик кафтини қорнига қўйиб, ичидаги тирик мавжудотнинг тиришқоқлик, қатънат билан қимирла-стганини кўзда севинч ёнилари билан сезиб турарди. Унинг тасаввуррида Баро сиймоси яқинда дунёга ке-ладиган янги олам сиймоси билан қўшилиб кетаётган эди. Йўқ, Манунинг шажара илдизи юлиб ташланган эмас. Ҳаёт булоги қуригани йўқ. Майли, Манданадан сут келмаса — Баронинг ўғлини халқ боқади. Маъ-була Анахита голиб келди.

СПАНТАМАЪНОНИНГ БОШИ

*Раҳон ҳевори тандин умир рахшин сакратиб,
Тезроғи беди нағасдин гоҳи кўз юмдим ўтуб.
Ғарқ ўлдим домани беҳосили соҳил бўлуб,
Қатран найсони селоби сиришкимдин ютуб,
Айдаҳум қути кўнгул баҳринда монанди
садаф.*

Турдий, «Муҳаммаслар»

Туя миниб олган Тигран қуруқ жарлик остига тўпланиб олган аламзада суғд ва бақтрийлар тепа-

сида юксалиб турарди. Уларнинг ярмиси оғир ярадор; қон оқиб турган жароҳатларини қисиб инграр ва сўкинар эди. Қолганларининг ҳам ҳаммаёни кесилган, ёрилган ва ғура бўлиб кетганди. Бирортасининг кийимида бутун жой қолмаган: чакмону яктаклари йиртилган ёки бўйи ва энига тилка-пора қилиб кесиб ташланган эди. Душманлари македонлар томонидан тор-мор, «дўстлари»— массагетлар томонидан хона-вайрон қилинган бу одамларни кўриш қайғули эди.

— Эҳ, баҳти қаролар!— Тигран қўлларини юқори кўтаради.— Бу Спантамаъно дегани шунақа қароқчи экан! Ким шундай деб ўйлади? Яна Сиёвуш авлоди дейишади...

У тилини такиллатади ва ғамгинлик билан бош чайқайди. «Сирдон авлоди»нинг сўзлари ҳар хил таъсир қиласди, бирорлар умуман қулоқ солмайди, бошқалар ҳушёр тортади, аммо гапирмайди. Кимдир ғазаб билан дейди:

— Спантамаъно тўғрисида валақлама! Араваларимизни массагет Дейока талади.

— Вой-вой,— хитоб қиласди хафа бўлиб Тигран.— Дейока ким? Спантамаъонинг дўсти. Бултурдан бе-ри улар бир-биридан ажралмайди. Спантамаъно қайга борса Дейока шу ерга боради, Дейока қайда бўлса, Спантамаъно ҳам ўша ерда. Ёки гапим хотўғрими?

Одамлар иккиланиб бир-бирларига қарашади. Албатта, тўғри. Худди шундай — Спантамаъно билан Дейока доим бирга.

— Сиз ўйлайсизки,— тезлик билан гапида давом этади Оробанинг вакили,— Дейока араваларингизни Спантамаъонинг топширигисиз таладими? Эҳ, баҳти қаролар! Спантамаъонга сиз кимсиз? У Суғдиёна-ни унубиб, массагет бўлиб кетди. Унинг учун юзта сүғдан битта массагет афзал. Бўлмаса қандайдир дахлар, саклар ва Қорақум, Қизилқумнинг ҳар хил дайдилари билан ўралашиб юрәрмиди?

Заҳарли сўзлар хўрланган қалбларга нафрат уруғи бўлиб тушар ва аламийда юракларда газабининг эгри-буғри, япалоқ, сариқ тиками бўлиб униб чиқарди.

— Сизга ачиноман,— кўрсинади Тигран,— энди қаерга борасизлар?

— Массагетлар ёнига...

— Вой! Шунақа ҳам бўладими?

— Нима, бўлмайдими?

— Эсларинг жойидами? Қароқчиларга бориб қўшилиш! Бугун мол-мулкингизни ўғирлаган одам эртага ўзингизни ҳам тутиб олади-да, Хоразм савдогарларига сотиб юборади.

— Жимлик.

Кейин бирор леди:

— Массагетларга қўшилмаймиз. Саҳро кенг, унда бизга ҳам жой топилади.

— Вой! Қанақа нодон ҳалқ бу бақтрийлар! Нима билан тирикчилик қиласизлар? Сизда на қўй-эчки, на тую бор. Қудуқ қазишга ҳам яроғингиз йўқ. Отларингизни еб битирасан-да, кейин очлик ва ташаликдан ўлиб кетасиз.

Яна жимлик. Шунда кимдир дейди:

— Унда уйга қайтиб кетамиз.

— Уйга? Ие-ие! Юноналар-чи? Спантамаъно тарафидан турниб уларга қарши курашганларинг учун пешоналарингдан ўпшумаса керак.

Шовқин-сурон кучаяди.

— Айт, донишманд, унда нима қилишимиз керак? Наҳотки ҳеч бир иложи қолмаган бўлса?

Эди Тигран сукут сақлайди. Узоқ жим туради, сўнгра овозини пасайтириб дейди:

— Йўли бор. Ўз ихтиёрингиз билан бориб, Искандарга таслим бўласиз. Янгишганингизни айтиб, тавба қиласангиз, у кечиради. Бўлмаса ҳалок бўласизлар.

Сугд ва бақтрийлар кенгашиб, сўқинишиб, баҳсаланиб кетишади.

Шу пайт озғин, ранги заъфарон, ола-чипор ажнабий чөвлорли киши оломон орасидан чиқади. Бу Да-тафари эли. Қандай ўзгариб кетибли-я! Ундан аввалги Датафарининг сояси қолибди. У Тигранга ғазаб билан назар ташлайди.

— Одамлар, унга ишонманлар! Наҳотки билмаётган бўлсангиз унинг хонилигини? У сизларни алдаб, Спантамаънодан ажратиш учун душман томонидан юборилган одам. Искандарининг олдига борманлар. Қоплеши излаб топинглар. Охиригача курашиш керак.

Жангилар хушёр тортади. Тигран безовта.

— Форс,— дейди у ғазаб билан,— нима учун сен ўзгаларнинг ишига аралашасан? Унга ишонманг, оғайнилар! Сугд ва бақтрийларга форсининг яхшилик

қылғанини қайси бирингиз әшиитгансиз. У сизларни Искандарнинг ғазабига дучор қымоқчи, дўсти Бесс учун сизлардан қасос олмоқчи. Қўл-оғини боғланг. Уни Искандарга элтиб топширсангиз, шоҳлар шоҳи сизларга карам қиласди.

Одамлар иккиланиб қолади. Қимдир қичқиради:

— Сирдон авлоди ҳақ! Форсни ушланг!

Датагарнинг қўлларини қайришади. Форснинг оғзидан қон келади.

— Биз билан кетасанми, Сирдон авлоди? — сўрашади Тиграндан.

— Менми? — Тигран ҳайрон бўлгандай елкасини учиради. — Нега? Сурдиёнада нима қиласми? Менга Искандар нима керак? Хоразмга йўл оламан.

— Бир ўзинг, ионенз, сувсиз Хоразмга бормоқчи. мисан?

— Нега ёлғиз бўларкаман? Менинг икки ўркачли, тўрт оёқли дўстим бор. Нон, сувни бўлса йўл-йўлакай қўшиқ айтиб тошиб кетавераман.

— Майли, ўзинг биласан. Хайр, олижаноб одам.

— Яхши боринглар!

Бақтрий ва сугдлар жарликдан чиқиб, отларига минишадида, Вагига қараб жўнашади. Қаноат хосил қилган Тигран улар орқасидан узоқ тикилиб туради, сўнгра туясини буриб, бошқа томонга қараб ҳайдайди. Кечқурун эса кечаги жангдан омон қолган даҳ, сак ва массагетлар манзилгоҳида пайдо бўлади. Улар қайгуда — саккиз юз қуролдошлари ҳалок бўлган, манзилгоҳ бўйлаб чўзиқ ғамгин дуо садоси эшитилади. «Сирдон авлоди» кўринниши билан одамлар енгил тортади.

Туясини тўхтатиб, беўхшов ҳаракатлар билан оёкларини бемаъни силтайди-да, юқоридан қумга ағанаб тушади. Қулгили башарасини шундай буриштирадики, жангчилар шунча қайгу-аламларига қарамай хоҳолаб кулиб юборишиди.

— Нега хоҳолайсизлар? — пўнғиллайди «Сирдон авлоди» лат еган тиззасини уқувсизлик билан ишқалаб. — Үзим ҳам тушмоқчи эдим.

Шунда энг ғамгин одамлар ҳам кулиб юборади.

— Кулинглар, кулаверинглар,— пўнғиллайди яна «Сирдон авлоди». — Ҳозир сизларга бир гап айтаманки, хўнграб йиғлай бошлайсизлар.

Жангчилар бирдан жим бўлиб қолишади. Тигран атрофини ўраб олишади. У ғамгин хўрсиниб қўяди,

— Мен бир сүфдни учратдим. У Дейоканинг манзилгоҳига келаётган экан. Гапига қараганда, Искандар Багига келибди. Ўзи билан беш юз минг аскар олиб келган эмиш. Эртага шу ерда бўлади. Сүфдайтадики, Искандар қаттиқ ғазабда эмиш. Спантамаъони ва унга ёрдам берганларни қиличдан ўтказмагунча Қизилқумдан кетмас эмиш.

— Шўrimиз қурсин,— ҳаяжонга тушади дахлар.— Нима қилиш керак?

— Қочиш керак,— билағонлик қилиб гап ташлайди Тигран.— Вахшдан нарига, Қорақумга, Гиркан дengизига етгунча. Мен кичкина одамман, Искандар менга тегмайди, лекин... яна ким билади бу юононларни. Бақт борида жўнаб қолган яхши. Мен Хоразмга кетаман. Сизлар билганингизни қилинг.

Дахлар шу заҳоти ўримларидан туриб, ғарб томонда кўздан гойиб бўлишади. Уларнинг орқасидан саклар билан массагетлар ҳам йўлга тушишади. Суҳрова Тиграннинг бир ўзи қолади. «Энди тамом бўлдинг, Спантамаъно»,— пицирлайди Оробанинг югурдаги ичиқоралик билан. У туясини шимол томонда қорайиб турган, унча баланд бўлмаган тоғ томонига ҳайдайди. «Қувноқ чол»ни у ерда Дейока кутмоқда эди.

Дейока бўлишмаси кам сувли сойициг тошлоқ ўзани бўйлаб қайтмоқда. Баҳор чоғи унда яланғоч, деярли ҳосилсиз тогу қоялардан айқириб келадиган бўтана ёмғир сувлари лиммо-лим бўлиб оқади, ҳозир эса сип-силлиқ, ярмигача қумга ботган доғли тошлар оралаб кўз ёшидек жилдираяпти. Сой манбайдаги торгина дара остида — кўлмак ва бир оз ям-яшил ўтлоқ бор жойда пастак пахса девор билан ўралгани эски қўргонча, бир тепса қулаб кетадиган омонат дарвоза қўрипади. Дейока уруш олдидан жангчиларининг бир қисмини, хотин-халаж ва молҳолларини шу ерда қолдириб кетган эди. Коҳни Алингар Спантамаъонининг хотини Зарони шу ерда қўриқлаб турарди.

Дейока шошилмоқда. Унинг қовоғи солиқ. Дейока ўз қилмишидан қўрқиб кетган эди. Дейока пастдан от қўйса, орқасидан қўрқув қора қузғун бўлиб қуварди. Қўрқув теналиклар чўққисида бекиниб турган она бўриларнинг киприк қоқмас кўзлари би-

лан Дейокага тикилаётгандай, чирилдоқлар қанотининг шитирлашида ҳам аниқ эшитилаётгандай туюлади. Дейока Спантамаънога ачинмайди. У ҳеч кимга ачинмайди. Фақат ўзи учун қайгуради. Ўзига ачинади — фақат ўзига. Массагетга шуниси алам қиласиди, мана шундай ҳамма нарсадан, ҳаммадан қўрқишга, сарсон бўлиб юришга тўғри келади. Ранжиш ҳамма нарса ва ҳаммага қарши ғазабга айланади. Дейока пўнгиллаб лаънат ўқиганча, шафқатлизлик билан отига қамчи босади.

— Қарс!

— Қарс!

— Қарс!

Бу Дейока тақиллатаётган дарвоза садоси. У қулаб тушади. Бўлинма ортидан юз минг кишилик қўшин қувиб келаётгандай қўрғончага ҳовриқиб киради. Ичкаридаги одамлар ҳаяжонда. Итлар шовқин солиб ҳуради. Шошиб кираётган одамлар жонжаҳди билан ҳураётган итларни тепиб ҳайдайди. Дейока титроқ қўллари билан гармселда қизарган юзларини бекитади, пешонасидаги терни сидириб, кўзларини юмиб, кафтларини паастга туширади ва тикилиб турган коҳин Алингарга дуч келади. Алингар томи чирик қамиш билан ёпилган кичкина пахса кулбанинг эшиги олдида туради. У жиддий, савол назари билан Дейокага тикилади. Массагетнинг елкалари аста-секин осилиб тушади. Букчайиб қолади. Қўзларини ерга олади.

— Спантамаъно қани?

Алингар Дейока ёнига келади ва елкасидан ушлайди. Массагетнинг томоғи қуруқшаб қолган. Бечора Дейока миқ этмайди.

— Спантамаъно қаерда?

Нима учун Дейока жавоб бермайди? «Ҳадемай келиб қолади» ёки «Вахш томонга кетди», ё бўлмаса «Искандарнинг қўлига тушди», деса-ку, бу лаънати Алингар шари кетарди. Лекин томоғига бир нима тиқилиб, қуруқшаган тили танглайига ёпишиб қолган, бир оғиз ҳам галиролмайди.

— Спантамаъно қани? — учинчи марта сўрайди Алингар, овози борган сари насайиб боради. Дейока ердан кўз олмай, суяқ кемираётган ит овозидай бўғиқ овоз билан:

— Қайдан биламан сенинг Спантамаънонгни? — дейди.

Шу заҳотиёқ биқинини чанглайди ва сакраб ортга чекинади. Алингар ханжарини маҳкамроқ қисиб, яна унинг устига сакради. Алингар фақат қадимий китобларни ўқиидиган, хат битадиган чўп билан ёзиш-чизишни биладиган донишманд коҳингина эмас, қурол билан ҳам муомала қила биладиган одам эди. Панжакентлик қалбида ўз йўлбошчиси учун қасос олиш туйғуси портлаб кетади. У яна хоинга ханжар ўқталади.

— Уринг уни! — бифиллади Дейока ўз соқчилари орасига бекиниб. Массагетлардан бирни чаққонлик билан Алингарнинг икки кураги ўртасига ичиқ санчади. Иккинчи соқчи бир қилич солишда бошини ташасидан жудо қиласди. Коҳиннинг жасадини бир чегга судраб чиқиб, итларга ташлашади.

Дейока бу қилмишларини Заро кўриб қолмадими-кан деб безовталашади. Лекин Заронинг тиши қаттиқ оғриб, ўзи билан ўзи овора эди. Кулба бўйлаб зир югурганча нола чекарди. Фақат кечга бориб ҳоянига чиқади ва ҳайрон бўлиб сўрайди.

— Алингар қани?

Неча кундирки, унинг орқасидан соядай кузатиб юрган одам бирдан йўқ бўлиб қолибди. Наҳотки... у атрофдагиларга умид билан кўз ташлайди. Үнга қисқа қилиб жавоб беришади.

— Қочиб кетди.

Туя саҳрова секин-секин, шошилмай боради. У ўз ерида, текис жазира маңгликларда. Туя ва саҳро — фарзанд билан онадай гап. Атрофдаги сарғайиб, қовжираб қолган гиёҳлар туяининг кўксидаги нахмоқ жундзи фарқ қиласиди.

Тигран баронини ҳайвонининг ўркачлари орасида чайқалиб, замондай чеки йўқ, туя одимидай оҳиста, саҳронинг ўзидай бир хил сүғд қўшигини куйлаб боради. Тигран хурсанд. Оробанинг буйругини қандай боплаб ўринилатди! Спантамаъно қўшинлари янчидан ташланди. Тирик қолгачлар Вахшдан нарига қочди. Спантамаъно бенёён дунёла якка ўзи қолди. У Тиграннинг қўлидаи эса ҳеч ким қочиб қутулган эмас.

Туя саҳро бўйлаб секин, жуда секин одимлаб боради. Тигран қўшиқ айтгани-айтган. Кун богади. Шимол томондан қора булутлар сузиб кела бошлидай.

Демак, күзга яқин қолибди. Ҳаво салқин, оқшомғи-ра-шираси. Саҳрода ёлғизлик ёмон. Тигран борган сари секипроқ күйлайди. Қоқибетам тұяни борган сари қаттиқроқ қистайды.

Ох, чўлда ёлғиз юриш қандай ёмон. Тигран эиди күйламай қўяди. Оробанинг хизматкори дикқат бўла-ди. Ороба ҳозир ўз қасрида дам олиб ўтириб, мусал-лас ичаётгандир, Тигран эса дунёнинг бир чеккасида саргардан бўлиб юрибди. Тигранга пима кераги бор бу Спантамаънонинг? Спантамаъно нима ёмонлик қилди Тигранга? Эҳ, агар Ороба бўлмаганда... Тигран уҳ тортади. Сенга нима бўлди, Тигран? Сен Ороба-нинг топшириғи билан озмуича сирли ишларни амал-га оширмадинг, бирон марта қўлинг титраган эмас. Ҳозир сени нима безовта қиляпти? Нимага юрагинг орқага тортиб кетяпти? Нимага эканлигини Тигран тушуна олмайди. Фақат бир нарсани — Спантамаъ-нога қўл кўтара олмаслигини ҳис қиляпти. Яхши бўл-майди. Яхши эмас! Эҳ, саҳрода ёлғиз қолиш қандай ёмон... Нега бунча имиллайсан, қўш ўркач ҳайвон?

Уч тоғлиқни кўрган заҳоти Спантамаъно ҳушёр тортди.

Нима учун улар бунча галати қараашяпти? Тўғри, уларнинг кўзида газаб йўқ, лекин хайриҳоҳлик ало-мати ҳам кўринмайди. Бу срда мутлақо шубҳали одамлар бўлмаганин яхши эди. Ваҳоланки улар шу ерда экан, қўрқанингни сездирмаслигинг керак. Да-дил бўлиш керак. Спантамаъно ўзини қўлга олди ва осойишталик билан сўради:

— Хўш, нима қилиб юрибсизлар?

Унга тоғлиқлар бир-бири билан кўз уриштириб олгандай, ранглари оқаргандай туюлди. Ҳар қалай улар Спантамаънонинг юзидан кўзларини олишди ва биттаси дудукланиброқ дели:

— Сени излаб юрибмиз.

— Мени?

— Ҳ-ҳа... Бизни Дейока юборди.

— Ўзи қаерда?

— Уёқда,— жангчи тоғ томонга қўл чўзди,— сени асраримизни буюрди. Бир кори ҳол бўлиб Искандар-нинг қўлига тушмаслигинг учун.

Гарчи Спантамаъно уларнинг сўзини эшилтган бўл-

са ҳам, маъносига етмади, чунки рўй берган ҳодиса бутун диққат-эътиборини банд қилиб олган эди.

— Дахлар билан массагетлар қаерда? — сўради у хаёлчан.— Суғдлар билан бақтрийлар-чи?

— Б-билмадик. Саҳронинг бирор жойидадир.

— Уларни топиш керак.— Спантамаъно қалбida шу истак ловиллаб кетди. Агар ўз одамларини излаб толмаса аҳволи чатоқ бўлишини ғира-шира ҳис қилмоқда эди.— Ортимдан юринглар! Иложи борича тезроқ уларни тўплаш керак?

— Уларни қандай топасан? — ишонқирамай деди тоғлиқлардан бири.

— Изларидан.

Тоғлиқлар индамай Қоплон ортидан йўлга тушиди. Мана, улар шунча узоқ кутган фурсат келди. Мана шу дам учун Ороба топшириғи билан уларнинг йўлбошчиси Тигран Вахшунвартага тегишли шажара нишонини ўғирлаган эди. Мана шу дам учун хасис Ороба олтинни аямай, уч тоғлиқ йигитни Вахшунварт аэлчилари қиёфасида Спантамаъно ҳузурига йўллаган эди. Қоплон ёлғиз ва ҳимоясиз. Қиличини кўтар! Битта ур! Вассалом, Спантамаъно дунёда йўқ.

Аммо, йўқ, қўл бормайди. Агар у бақирса, сўкисса, уларни ҳақорат қилса эди. Аммо Спантамаъно бемалол кетяпти, очиқ елкасини тутиб... йўқ-йўқ! Тоғлиқлар юзларини буриб, титраётган қўллари билав тер босган пешоналарини артишиди. Улар балки бирортаси қўл кўтаришга журъят этармикан деган илинж билан бир-бирига кўз қирини ташлаб қўярди. Аммо ҳаммаси бир хил туйғуни ҳис қилгани учун уятдан юзлари ловиллар, ҳар қайсиси ўзини қўрқоқ деб ўйларди. Бу қандай бало ўзи? Уларга нима бўлди? Нима учун улар ёш болага ўхшаб қолишиди? Тоғлиқлар нима бўлганини тушунолмас эдилар.

Қоплон ўз одамларини топишга беҳуда овора бўлиб бутун оқшом ва туи бўйи чўлма-чўл саргардон кезди. У ўчиб қолган гулханларга дуч келар, ташлаб кетилган латта-путталарни, синган идиш парчаларини кўрар, лекин ҳеч қаерда жангчиларни учратмасди.

— Одамлар қайга кетдийкин? — ҳайрон бўлиб сўрарди тоғлиқлардан. Улар индамай кенг елкаларини кисишаради. Ниҳоят тонготарда уларга жануб томонга кетаётган қандайдир массагет дуч келди.

— Суғдлар билан бақтрийларни кўрмадингми? — ундан сўраб-сuriштира бошлади Қоплон.

— Искандарнинг олдига кетишиди,— истамайгина жавоб берди у.

— Таслим бўлдиларми?

— Ха.

— Даҳлар-чи! Массагетлар-чи?

— Вахшга қочиб кетишиди.

Қочиб кетишиди!— Бу хабар Спантамаъони даҳшатга солди. Бошидан кечирган ҳамма воқеалар, ҳаддан ташқари чарчашиб (ўтган куни кечқурундан бери ҳеч нарса егани ҳам, ичгани ҳам, мизғигани ҳам йўқ). Қоплонининг қулоқлари шанғиллар эди. Суғд қанчалик миясини ишга солмасин, йўқолган аниқликни тиклай олмасди. Шунинг учун нималар рўй берганини тушуна олмас ҳам эди.

— Бўйти,— деди тоғлиқларга лоқайдлик билан.— Дейоканинг олдига кетдик.

Массагет ўз ўулиға равона бўлди, Спантамаъно билан тоғлиқлар эса тескари томонга йўл олишиди. Спантамаъно алам билан иега ҳаммаси шундай бўлиб чиқди, бошқача эмас, деб ўйларди. У кеча эрталабдан бери қўйған ҳар бир қадамини ўз хотирасида тикларкан, бирдан ҳаммасига сабабчи Дейока ҳанлигини аниқ тушунди. Дейока қўшинининг чап қанотини бўш қолдириб кетди. Нима учун бундай қўйдийки? Спантамаъно отини қичаб ҳайдади ва ўйн ўтмай уйча баланд бўлмаган тоғ орасидаги кичкина қўргонга етиб келди.

Қўргон Спантамаъно ва упинг шерикларини ўйлаб ҳайратли ингоҳлар билан кутиб олди. Бу қўзларда ғалати, кечак тоғлиқлар кўзида қўринган нарсага ҳушишган бир нима бор эди. Спантамаъно буни сезди, ўйлаб қўрди-ю, шу заҳоти эсидан чиқарди. Уни бир нарса безовта қиласди: нима учун Дейока қўшинининг чап қанотини бўш қолдириди?

— Дейока қави?— деб сўради у биринчи дуч келган массагетдан. Жангчи бирниас сукуг сақлади-да, сўнгра қуруққина қилиб деди:

— Чодирида.

У атрофии хос соқчилар эгаллаб, бири ёнбошлиб, бири ўтириб жойлашиб олган кулраинг кигиз чодирга ишора қиласди. Улар яқинлашиб келаётгани Қоплонга чурқ этмай қараб туришарди, ҳатто баъзилари унинг саломига жавоб ҳам қайтармади.

— Кирсам бўладими?— Спантамаъно ижозат ку-

тиб турмай эшик пардасини сурди-да, ичкарига күз ташлади. Дейока кигиз устида ётар ва аста инграрди. Спантамаъно унинг юзини кўрди-ю, нима учун келганини унудти. Сўнгра эслади ва саволининг ўринсизлигини ҳис қилиб (ахир Дейока қаттиқ азоб чекяти), лўйгиллади:

— Нима учун қўшишининг чап қанотини ташлаб кетдинг?

— У-уҳ!— Дейока қуруқшаб қолган лабларини ялади.— У яна сўрайдиям! Чап қанот... чап қанот! Қани менинг чап қанотим? Қара, юнонлар мени нима қилишди!

Денока ўзининг чап биқинини очди: Алингар ханжари етказган жароҳат устига ёпиширилган жумато парчасини кўтарди. Кигиз устига қаро қон оқиб туша бошлади.

— Э-э!— Спантамаъно орқага тисарилди.— Сени жароҳатлаганларидан бехабар эканман. Кечир мени...

У ташқари чиқди ва атрофга паришон назар ташлади. Яна нима эсидан чиқди? Ҳеч эслай олмаяпти. Унинг боши айланмоқда эди. Ўлгудай ухлагиси келарди. Лекин у ҳамон оёқда турарди. Шунда қаердандир пайдо бўлиб қолган «Сирдон авлодига» кўзи тушди.

— Ҳа, қизиқчи,— Қоплон ўзини мажбур қилиб самимий жилмайди.— Сен ҳам шу ердамисан?

Тигран ғамгин бош иргади.

— Ҳозир қўшиқининг пайти эмас, а?

Спантамаъно шу заҳотиёқ Тигранни ҳам унудти. Нимани эсламоқчи эди? Ҳа! Алингар қаердайкин Спантамаъно атрофга кўз ташлади-да, «Сирдон авлоди»дан сўради.

— Алингар қайга кетдийкин?

— Э, кулфат!— Оҳ урди Тигран.— Алингаринг ёмон одам экан.

— Нима?

— Қочиб кетди.

— Қандай қочиб кетди?— Спантамаъно тушунмагандай Тигранга тикилиб қолди.

— Бутуслай қочиб кетди.

— Каерга?

— Искандарнинг олдига.

— Ҳу!— Спантамаъно кўкрагини чангатлаб қолди. Унинг кўкраги санчмоқда эди.— Заро-чи... у ҳамми?

Тигран күримсиз пахса деворли кулбага ишора қилди. Спантамаъно ҳаяжонлана бошлади. Күзи чарақлаб очылганда бўлди. Заро! Мана кимни шунча узоқ излаётган экан. У кулбага қараб тез-тез юриб, ҳатто югуриб кетди. Нима учун у хотини билан неча ойлаб сұхбатлашмади? Сен хотинингни энди севмай қолдим деб ўйлаганимидинг? Йўқ-йўқ! Гарчи буни ўзинг тан олмасанды, уни кеча ҳам, ҳамиша ҳам севардинг. Унинг уйга кетишига ижозэт бермаганинг шундан эмасми? Ороба ҳаром қотсин. Заро ва сенинг у билан нима ишинг бор? Заро дөвнинг қизи бўлса ҳам, бари бир сенга керак. У сенга керак!

У саксовул шохларидан тўқилган эшикни итарди ва остоңада тўхтади. Заро бир бурчакда чўққа-иб ўтирас, чеккасини ушлаганча уёқдан-буёққа чўйқалиб инграрди. Уни яна тиш оғриғи қийнаётган эди. Қаттиқ қиши, гулхан ёнида тунаш, муздай сув ва дағал овқат — буларнинг бари ой юзли Заронинг қордай оппоқ тишлирига таъсир этмай қўймади.

У ҳам тун бўйи мижжак қоқмаган эди. Таҳликали хаёллар тиш оғриғини баттар кучайтиради. Спантамаъно энди нима қилади? Уни уйига қўйиб юборадими? Қўйиб юбормаса-чи? У ҳолда нима қилини керак? Дейокадан Марокандгача кузатиб қўйинши сўрайдими? Лекин Дейока рози бўлармикан? Еки Алинггар қочгандай бир ўзи қочсамикан? Аммо ҳалғиз ўзи чўл ошиб водийга етиб бороладими? Заро тиш оғриғи ва хаёллардан хуноб бўлиб кетгани, шунинг учун дунёдаги ҳамма парсани лаънатлаган, ўзидан пафратланар, Спантамаънони эса кўрарга кузи иўқ эди. Бунинг ўзи келиб қолди.

— Заро! — эркалаб шивирлади Спантамаъно. Хотин титраб кетди. Эри кўпдан бери унга бундай эркалаб муомала қилмаган эди. Бир лаҳза унинг кўзларида меҳр шуъласи кўринди. Аммо шунда замзамала оғриқ унинг тишлирини янги куч билан пармалагандай бўлди. Заро кир бўлиб кетган узун тирниқлари билан чеккасига ёпишди, аввалгидан қаттиқроқ нола қилиб, она бўридай увилтай бошлади. О, лаънати! Ўз ватанингда яккамохов бўлиб қолганингдагина Заро сенга керак бўлдими? У эрига қаҳр билан ўқрайди. Агар кўзлар камон ўқидай ярадор қила олганда, Спантамаъно турган жойидаёқ ҳалок бўлган бўларди.

— Улимнингни берсин! — газаб билан вишиллади у
вз кулбадан ҳовлига отилиб чиқди.

Спантамаъно бошини эгиг, кафтлари билан кўзла-
рини бекитганча остоинада туриб қолди. Заронинг сўз-
лари унда кечадан бери даном этаётган карахтликни
тарқатиб юборди. Унинг ақли ёришди. Чуқур хўрени-
ди-да, алам билан жилмайиб, лоқайд қўл силтади.
Аҳмоқ! Сенга Заро нима керак? Нима керак сенга
Дейоқаю манави қалани-қасаниғи қароқчилар тўла-
си? Сенинг дўстларинг бу ерда эмас.

Қоплон эски курсига ўтириди ва фикрга толди. У
ҳалокатли мағлубиятга учраганини тушунимоқла эди.
Лекин ҳали ҳаммаси тамом бўлганича йўқ! Сен тор-
мор бўлдинг, Спантамаъно, аммо ёлғиз эмассан, Қоп-
лон. Шайтон урсии қўрқоқ қалани-қасангиларни!
Ерниг бағри кенг. Марғиёпа, Гандхара, Эрон, Ассу-
рия, Бобил, Миср, Финикия шаҳарлари, Кичик Осиё...
Бу мамлакатларнинг барисини Искандар эзмоқда.
Устимга гадо кийимини кийиб, бошимга тупроқ сочи-
ман-да, Шарқ йўллари бўйлаб кетаман. Сўз айтиб
одамлар қалбига ўт соламан. Тонготарда шаҳарлар
дарвозасини тақиллатаман. Майдонларда жар соли-
ман. Овозим юлдузли кечалар сукунатида ухлаб ёт-
ганиларни уйготиб юборади. Майли, юраклари безовта
бўлсин. Майли, кўзларида газаб ўти чақнасан. Май-
ли, қўллари шамиширларга чўзилсин!

Спантамаъно кўзларини юмди, қалб кўзи олдида
буюқ, меҳрибон она-ер чўзилиб ётарди. У бепоён тес-
кисликлар узра юксалиб турган юзлаб шаҳарларни
кўрди. Қуёш нурига чўмған, одамлар билан тўла сер-
шовқин кўчалар. Деҳқон дағал қўллари билан иссиқ
тупроқни эзиб кўраётган, шудгор қилинган далалар.
Бешик устида эгилиб турган, пешонасига шажара ни-
шонаси қўйилган озгин оналар. Қумлоқда эмаклаб
юрган оёқяланг болалар. Ховуз бўйидаги сершоҳ чи-
норлар соясида кунни қисқартириб ўтирган кексалар.
Тепкилаб узум эзаётган бугдойранг ёш йигитлар. Қад-
ди-басти келишган йўловчига ўғринча кўз ташлайди-
ган хушчақчақ қизлар. Спантамаъно яна кўп нарса-
ларни — бўяб-бежалмаган дунёни қандай бўлса шу
ҳолича кўрди ва баҳт туйгусидан юрагининг аллақа-
ери ширин жизиллаб кетди. Она-ер. Ҳаёт. Одамлар.
Буларнинг олдида қандайдир жирканч Искандар ким
бўлибди.

«Бобилликларнинг Гилгамиш деган қаҳрамони

бўлган,— ўйлади Спантамаъно,— Паллантинг гапига қараганда юонларда Геракл деган бирор улуғланиди. Бизда Рустам баҳодир ҳақида гапиришади. Бир замонлар улар ҳам ер юзидағи ҳамма одамлардай тирик одамлар бўлган. Лекин улар оламдан ўтгач, ҳалқ уларни афсонавий қаҳрамонларга ўхшатиб, ривоятлар тўқиган. Бу, албатта, уларниг ҳалққа садоқат билан қилган хизматлари учун. Авлодлар уларниг номини ҳеч қачон унутмайди. Мени-чи? Мени ҳам эсга олишармикан? Агар эсга олишса, қандай эслашади? Улар мен ҳақимда ҳам оғзидан ўт сочувчи аждарниг жонини олган девқомат одам дея ҳикоя қила бошлашар ёки минг йил, иккиче минг йилдан кейин бирор қадрдан дўст чиқиб, узоқ асрларниг сирли қатламлари орқали фикран назар ташлар ва мени қандай бўлсан, шу ҳолда кўрар ҳамда менинг тўғримда замондошларига ҳамма қатори севган ва хижронда ўртанган, изтиробга тушиган ва қувонган, гўзал қизлардан бўса олган, гўшт еб, мусаллас ичган бир одам сифатида ҳикоя қилиб берар...»

Сиёвуш авлоди бош чайқади ва кулиб юборди.

Ҳали Тигран, Дейока ва уч тоглиқ ийма қилиш кераклиги ҳақида бир қарорга келмаган эдилар. Спантамаъони ўлдириш керакми? Ороба шундай буюрган. Лекин буларниг виждони бундай демаётган эди. Спантамаъонинг ўлими учун улардан қасос олинишини, ким қасос олишини худо билади-ю, лекин бу қасос даҳшатли бўлишини англаб туршшарди.

Ниҳоят «Сирдон авлоди» бир қарорга келди. У ўтводан бошини чиқарди-да, шу ердан ўтиб бораётган аёлга пичирлаб икки оғиз сўз айтди. У Зарони чақириб келди.

— Ўтири!

Тигран кигизга ишора қилди. Заро ўтирди. Тигран чакмон енги билан соқолини тўсиб, пешонасига тушган сочини юқорига сурниб қўйди. Манглайидаги чукур тириқ очилиб қолди.

— Таиняпсанми?

— Тигран!— Заронинг ранги оқариб, ўзини орқага ташлади. Ҳа, у отасининг содиқ хизматкорини — совуқ ва шафқатсиз одамии таниган эди. Шу билан бирга Заро хурсанд бўлди. Тигран бекорга келмаган, ёнди ҳаммаси бошқача бўлади.

— Түгри топдинг: бу — менман,— Тигран кулим-сиради.— Мени отанг юборди.— У ўйланиб қолди.— Қулоқ сол! Менга Спантамаъниони ўлдириш буюрилган. Лекин...— Тигран чайналди; у қўрқаётганини, кўп йиллик умрида биринчи марта одам ўлдиришдан қўрқаётганини ҳатто ўзи олдида тан олишни ҳам истамас эди,— лекин.. у сенинг эринги, шунинг учун мени... яхиси, ўзинг ёнига бор, айтгинки, Искандарга ўз ихтиёри билан таслим бўлсин. Акс ҳолда... уни тутиб, зўрлик билан Марокандга олиб боришимизга тўғри келади.

Иккаласи бир-бирига тикилиб қолди, чунки Қоплонни тирик қўлга олиш мумкин эмаслигини билишарди.

— Яхши,— Заро қуруқшаб, ёрилиб кетган лабларини ялади. Унинг тиш оғриғи (балки кучли ҳаяжондандир) бирдан тўхтади-қолди.— Мен... бора қолай бўлмаса.

У Спантамаъно хаёл суреб ўтирган кулбага қараб кетди. Бир лаҳза иккиланиб турди. Лекин сўнгра шу одам туфайли не кунларни бошдан кечирганини эслади-да, тишларини ғижирлатиб, шиддат билан кулбага кирди. Спантамаъно шу қадар хаёлга берилиб кетган эдикли, хотинининг кириб келганини ҳам сезмади. Хотин қуруққина мурожаат қилди:

— Спанта!

Қоплон кўзини очди ва ҳайрон бўлиб хотининг ти-килиб қолди. Ҳозиргина хаёллари парвоз қилиб юрган бепоён зангори кенгилклардан бирдан мана шу кулбага ва манави аҳмоқ, жанжалкаш, нодон хотини ёнига тушиши шундай кескин ва тасодифан бўлдикни, Спантамаъно хоҳолаб кулиб юборди.

— Хўш, нима дейсан?

— Ўз хоҳишинг билан Искандарга таслим бўл.

Заронинг тўтидек қатъият билан бир неча ойдан бери такрорлаб келаётган бу сўзлари сұғднинг ғазабини қўзғатиб юборди. У ғазабдан титраб кетди. Хотинини калтакламоҷчи бўлиб хезланди. Аммо ўзини босди. У Баронинг: «Бўш келма, жигарим», деган сўзларини эслади-да, қошлигини қаттиқ чимириб, деди:

— Йўқол!— Сўнгра қўшиб қўйди:— Ифлос!

Бир-бирига мутлақо ўхшамаган икки кишини боялаб турган, кўзга зўрга ташланадиган нимжон ришта қайта уланчайдиган бўлиб узилиб кетди. Заро худди гирват учирив кетгандай зумда гойиб бўлди.

Эҳ Спантамаъно! Нима учун Дейокага ишондинг?
Ахир у сени илгари ҳам алдамаганими? Үлим! Бу тошлоқ, лекин барি бир гўзал ерлардан Паллант, Раҳмир, Вараҳран, Баро ва Алингар навбатма-навбат ўтиб кетди. Сенинг ҳам навбатинг келди, Сиёвуш авлоди.

Тигран билан паҳлавон гавдали тоғлиқ уч йигит кулбанг томон келмоқда. Эгри-буғри саксовул шоҳларидан ясалган гарифона эшик сени қутқариб қоларими? Эшик қарсиллаб йиқилиб тушганини ҳамма эшилди. Дейока ҳам эшилди. Заро ҳам эшилди. Ҳамма энди нима бўлишини кутарди... Қотилликка гувоҳ бўлаётганини ҳамма тушунар, лекин ҳамма жим эди. Йскандардан қўрқишиади. Үлавер, Сиёвуш авлодининг сўнгги вакили!

Кулбада ола-тасир шовқин кўтарилди. Спантамаънонинг пишқирини тоғликларнинг момақалдироқдай хириллаши ва Тигранинг чиябўридай увиллаши билан қўшилиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Сўнгра Қоплоннинг янгироқ овози эшитилди:

— Заро!

Эҳтимол бу қоили олишувда эс-ҳушини йўқотган Қоплонга дафъатан Оробанинг қизи ҳаётидаги яккаю ягона яқин дўсти бўлиб туолгандир. Ким билади? У «Заро» леб қичқириди, вассалом. Бу нидодан ҳамманинг томиридаги қон музлаб кетди. Заро гўё қудратли сеҳргар сеҳрлаб қўйгандай қимирламай ўтиради. Букилиб кетаётган оёқларини судраб тўсатдан кулба эшигига тоғлиқ йигит кўринди. У чавақланган қорнини икки қўли билан ушлаб олганди. Ичак-човоқлари осилиб қолган эди. Тоғлиқ уч қадам юрди-да, гупта куллади. Йикаридаги шовқин яна ҳам кучайди.

— Заро!!— Яна кичқириди Спантамаъно. Аёллар бу иолани эшиитмаслик учун қишлоқдан чиқиб кетишиди. Аммо Заро қимирламади. У ўзини алғов-далғоз туш кўраётгандай ҳис қилас, қочмоқчи бўлар, лекин қимирлай олмас, оёқлари бўйсунимас, титроқ бўғиб қўйгали томогида фарёд қотиб қолган эди. Кулба эшигига иккичи тоглиқ кўринди. Қонга бўялган бошини ушлаганича бир ёнга чайқалиб кетди ва девор тагига ўтириб, йиғлаб юборди.

— Заро!!!— Ичкаридан Спантамаънонинг сўнгги ноласи эшитилди. Қичқириқ «арра-а-а-ах!» деган кучли хириллашга айланди. Учинчи тоғлиқ кулбадан отилиб чиқди-да, кўзлари ола-кула бўлиб, дарвоза

томон югуриб кетди. Сүнгра ҳаммаёғи кесилган, ки-йимлари тилка-пора қилиб юборилган Тигран чайқа-ла-чайқала чиқиб келди. У Спантамаънонинг қоплон терисидан тикилган чакмонига ўралган юмалоқ бир нарсанни қўлтиғинга қисиб олган эди. Тугундан Тиграннинг сонига қон оқиб туради.

Заро қимир этмасди. Дейока журъатсизлик билан «Сирдон авлоди»га яқинлашди ва шивирлади:

— Олдингми... қўйнидаги нарсанни?

Тигран қушхонада чарчаган қассобдай оғир хўрсинди ва тери ҳамённи массагет обғи остига ташлади. Дейока чаққон эгилдида, уни титроқ қўлига олди. Юраги орқасига тортиб, музлаб кетди. Ҳамён жуда снгил эди. У чаққонлик билан боғичини ечиб, ичига қўлини тиқди-ю... бир нимани олди — олмосми? Йўқ, бу олмоснинг укаси, тўгри, унчалик қимматбаҳо ва чиройли эмас — кичкина кўмир парчаси эди. Қоплонга Баро Сугдиёнадан келтирган ўша кўмир парчаси. Бу Спантамаънодан қолган якка-ягона бойтлик эди.

* * *

Мароканд чорраҳаларидан гўсногора гумбур-гумбури, карнайлар ҳайқириғи, пайлар садоси янграбди. Македонлар Спантамаъно устидан қозонилган галабани байрам қилишмоқда эди. Аммо Сугдиёна сукут сақларди.

Фалангачилар ва гетайралар, камончи ва пайзадорлар қўй ушилашиб муқаддас гулхан атрофиде рақсга тушишар, хириллаб қолган томоқларидан Аисоллон шаънига куйланган ҳамду санолар кўкка ўрлар эди. Аммо Сугдиёна сукут сақларди.

Ороба саройида ўйлаб македон ва юнон лашкар-бошилари, форс, бақтрий ва сугд амалдорлар қирнизи Осиё гиламлари устида ёнбошлаб, қимматбаҳо мусалласлардан шимириб, мева-чева, юмшоқ каклик гўштларидан тамадди қилишар ва тангри Аммон ўғлини мақтаб, кўкка кўтаришар эди. Аммо ўз ўғлидан жудо бўлган Суғдиёна гусса билан сукут сақларди.

Тўсатдан мис бонг янграб кетди. Ҳамма қадаҳини ерга қўйиб, ўрнидан турди. Эгнида узун шарқона кийим, бошига катта-катта қўй шоҳлари билан безатилган тож кийиб, атрофи хос соқчилар билан ўраб

олинган Искандар пайдо бўлди. Ўнлаб одамлар ба-
раварига ер ўпди. Бир оғиздан айтилган қичқириқ
қаср гумбазларини ларзага келтириди.

-- Искандарга шон-шарафлар!

Искандар тантанали қадам қўйинб, Ассирия маъ-
будаси Астартапинг броиза меҳробига яқишилашди ва
мусаллас, анор месваси билан қурбонлик бажо кел-
тириди. Кумуш қўнғироқчалар садоси эштилди. Қиз-
ларнинг оқиста ва майин қўшиги янгради. Искандар
тахтга ўтириди, яна мис боғ янграб кетди. Хона эши-
ги катта очилди -- ялтироқ хитон кийган, гўзал ва
муаттар Заро -- Ороба қизи кириб келди. Янги тे-
рилган ранг-бараанг гуллардан гултоҷ кийган хотин-
нинг муаттар сувда ювилган сочлари ялтираб турар-
ди. Белида олтин камар, қўлларида билагузуклар
порларди. Заро тез-тез қадам ташлар, қордай оппоқ
сорийсининг уни ва зангори ёлинигичнинг шаффоғ
қат-қат этаклари орқасида ҳимлираб борарди. Заро
дениз тўлқинлари ва кўпиклардан тугилаётган маъ-
буда Афродитага ўхшаб кетгаиди.

Унинг қўлида устига каштали рўмол ёпилган кат-
та олтин баркаш бор эди. Заронинг орқасида шо-
шиб-пишиб Оробанинг хизматкори Тигран, массагет
Дейока ва унинг офтобда қорайган, қовоқлари солиқ
қабиладошлари тўдаси келишарди. «Эҳ, нодон,— ўй-
лади Ороба куёви ҳақида.— Нима истадинг? Нимага
интилдинг? Юз ийл кайфингни суриб яшашинг мум-
кин эди. Ношукур. Узингта-ўзинг чуқур қазидинг. Бир
ойдан кейин Спантамаюно номини ҳеч ким эсламай-
ди ҳам...»

Искандар қўлини кўтарди. Қўшиқ тинди. Заро
тахтга яқин келди ва унинг қаршисида бир оғи би-
лан чўккалади. Тигран, Дейока ва бошқа массагет-
лар тиз чўкишди. Искандар олдинга энгашиб, олтин
баркаш устига ёпилган рўмолиниг бир учини кўтарди
ва жилмайди. Унинг жилмайини «тангри ўғли» ша-
рафига ярашмайдига, очиқ-ойдии қувонч ва беорлик
табассуми эдикни, бундан атрофга оғир сукунат чўқди.

Искандар бу сукунат замирнадаги хатарни илгаб
олди ва ишгоҳини кўтарди. Қасрдан союқ изғирини
слиб ўтгандай, бир лаҳза бурун қувноқ шовқин-су-
ронлардан энг катта машъал бетиним линиялаб тур-
ган жойдаги ҳамма нарса бирдан хирадашниб, қора-
йиб, қотиб қолгандай бўлди. Коғисе чимирилди. Кра-
тер афтини бужмайтириди. Аминта қошларини керди,

Мелеагр тишларини қаттиқ қисди, Гефестион лабани тишлади, Фарнүх тош бўлиб қолди. Тўғри, Спантамаъно уларга душман! Аммо душманин очиқ жангда ўлдириш керак. Искандарнинг табассуми уларниң иззат-нафсига тегиб кетди. Улар бир дақиқа олдин ҳайвондек ўкирганлари учун ҳозир уятдан ер ёриша -- остига кириб кетгудай бўлиб туришарди.

Аммо ҳаммасидан ҳам ўёқдаги -- деразадан парлаги, шаҳар девори ташқарисидаги, Олтни Дарё вордийсидаги сукунат юз карра хавфлироқ эди. Буюк сукунат... чорраҳалардаги олқишилар ҳам, Оробанинг ёқимли мадҳиялари ҳам бу сукунат қаршиенда пашшанинг оқиз гинғиллашинга ўхшаб қолди. Очиқ дераза орқали ичкарига соп-саноқсиз ёрқин юлдузлар олами мўралаб турар ва бу ҳол вужудига совуқ югурган Искандарга аллақачон яшаган, ҳозир яшаётган ва ҳали оламга келмаган ўйлаб, юзлаб, минглаб Спантамаънолар, юз минглаб Сиёвуши авлодлари лаънат ўқиб, қасоскор ингоҳи-ла тикилиб тургандай бўлиб туюлди. Оқариб кетган Тиграп қунишиб қолди. Ўз абллаҳликлари яксон қилиган массагетлар буқчайдилар, Искандар эса ҳушини йиғиб олди.

Нима қилини керак? Зарога уйланисими? Сутдинёна бунинг учун ҳеч қачон уни кечирмайди. Доронин ўлими учун Бессин жазолагандай, уни ҳам жазолас: керакми? Унда Ороба исён кўтаради. Исён кўтармаган ҳолда ҳам, кейин уига суюниб бўлмайди. Ў эса Искандарга жуда-жуда зарур. Нима қиласа экан? Ингоҳи Дракилга тушиб қолди. Марафонлик ҳирслли қора кўзларини Зародан узолмас эди. Унинг орқасида юзини сенкил босган Ләэрт ҳам тикилиб турарди. Берди-ю.. Искандар хўрсениди, ўзини орқага ташлади ва қўлини кўтарди. Ҳамма индамай подшога қарди.

— Биродарлар!-- Искандар безовта ингоҳ билан ҳаммага қараб чиқди.-- Синтамен ўлдирилди. Бу одам Суғдиёнанинг кўрқмас ва баҳодир йигитларидан бири эди. Аммо у бизга қариши қурол кўтарганин учун жазосини олди. Унинг қанча зиёни келтирганин ўзинигизга маълум. Бироқ биз икнир-чикирлардан баланад бўлишимиз керак. Биз Синтаменга ўлимидан кейин Сиёвуши авлодига муносиб ҳурмат кўрсатамиз. Птолемайос Лаг! Артабоз! Қоплонининг бошини Биҳарга олиб боринглар ва уни ота-боболари кўмилган тепалинкка дафи этинглар.

Птолемайос Лаг эхтиром-ла Заронинг қўлидаги идишни олдида, чиқиб кетди.

— Ҳоким Ороба жаюбларининг қизи,— деб даром этди Филипп ўғли,— македонларга кўрсатилган яхшиликнинг сабабчиси бўлганлиги учун уни тақдирламаслик шоҳлар шоҳига номуносиб иш бўлур эди.

Ўз қўксидаги оғир тилла занжирни счиб, Заронинг бўйпига илди-да, марафонликни чақирди:

— Дракил!

Марафонлик ўзишининг нима учун чақирилганини тушунолмай питирлаб қолди, сўнгра мушукдай тахт томон югурди.

— Ҳаммаларингиз, биродарлар, қўшинимизнинг бош таъминотчисини, бир неча бор ҳукмдорингизнинг муқадлас бошидан хавф-хатарни арнган жасур ва садоқатли одамни биласизлар. Шу одам ҳоким Ороба жаюбларининг кўёви бўлишга муносибми?

Македонлар ҳукмдорининг ниятини тушунди. Дракил — қабиҳ одам. Зарони унга олиб бериш — хотини қўпол аравакашларга эрмакка бериш деган гап. Демак, Искандар унинг қилган ишидан рози әмас. Македонлар енгил тин олиб, бир овоздан қичқиришиди.

— Муносиб!

— Заро, Ороба қизи,— мурожаат қилди Искандар қимир этмай ўтирган аёлга,— элладаликлар ҳурмат қиласидан қаҳрамон Дракилга хотин бўлишга розимисан?

«Қаҳрамон» сўзи тилга олинганда Мелеагр муштини тугди. Фарнуҳ Зарога ҳукмдорининг сўзларини таржима қилиб берди. У бу сўзларни тушида эшитаётгандай эди. Қоплонининг ўлимидан кейин ўтган күнлар ичиди у ниманидир унугану ҳеч эслай олмаётгандай бўлиб юргаиди. Уни уйга қайтиб келгани қувонтирган, қимматбаҳо кийим-кечакларнинг шитирлаши ҳушини олган, олтин шамдоинларнинг шуъласи ҳаяжонга солган, кумуш идишлар жарангни севинтирган, хуллас тез-тез куладиган бўлиб қолган эди. Аммо бирдан Заро ўзгариб кетди — атрофидаги ҳамма нарса аралаш-қуралаш, хира ва мавхум бўлиб қолди. Ҳозир ҳам унда шу ҳол рўй бермоқда эди. Ғақат Фарнуҳ: «Розимисан?» деб қайтариб сўрагандагина, Ороба қизи нимага рози бўлиши кераклигига ақли етмаса ҳам: «Ҳа», деб жавоб берди.

— Суғдиёна ҳокими, Ороба! — қаттиқроқ сўзлади

Искандар.— Сен қизингни юон Дракилга беришга розимисан?

— Ҳа!— қатъий жавоб берди амалга учган Ороба. Дракил унинг учун катта одам, Искандарнинг дўсти эди. Бообру юон билан қариндош бўлиш катта баҳт. Бундан ташқари, у Зарода аллақандай ўзгариш бўлаётганини кўриб тураг, яхшиси харидор чиқиб турганда қайтармаслик керак, акс ҳолда кейин бирорвага бермоқчи бўласан-у, лекин оладиган одам топилмайди, деб ўйларди.

— Қучмайсанми хотинингни, Дракил, Шарқ одатида ҳамманинг олдидаги бўса олмайсанми!-- буюрди Искандар.

Бахтдан эс-ҳушини йўқотган Дракил (у ахир, ҳокимнинг куёви бўлди-я) семиз қўллари билан Зарони қучоқлаб олди ва ҳовлиқиб ўпди. «Чўлп» этган ўлич бутун хонага эшигилди.

Искандар асосини иргатди. Созандалар гўспоғорани яна гумбурлатиб чалиб юборишиди. Тўй зиёфати бошлианди.

САКСОН ИИЛ ҮТГАЧ...

Кетсам мартабаси ошарми? Қайда?
Мен келдиму дунё кўрдими фойда?
Ҳеч ким тушунтириб бера олмади:
Келинин-кеташим сабаби қайда,

Умар Хайём, «Рубийлар»

Орадан саксон йил ўтди. Шу давр ичидаги Вахшининг қанча суви Вурукарт кўлига оқиб, ер юзида қанча воқеалар юз берди.

Спантамаёню ўлдирилган йилдан кейиниқ македонлар коҳини Вахшунварта беканиб ётгани Шошин-Мирҳа қоясими қамал қилишиди. Эҳтиёткор бақтрийни на қалин қор, на тубсиз жарликлар сақлаб қола слди. Қоронги тун зулматидаги уч юз македон музлаган қияликлардан темир қозиқ ва канон арқонлар ёрдамида чўққига чиқди ва бир зарба билан Вахшунварта аскарларнин тор-мор қилди. Вахшунварта ўзини ғолиблар паноҳига топшириди, гўзал қизи Рахшона эса Искандарга хотин бўлди. Шундан кейин Хориен ҳам тоғдаги манзилгоҳини ўз ихтиёри билан топшириди. Сугдиёна юриши ана шундай якунланди.

Ёзда Искандар Ҳиндистонга йўл олди ва орадан бир йил ўтгач, Гидасп дарёси бўйида подшо Порни ер билан яксон қилди. У Ганг дарёсигача боршини истар, аммо бу вақтда македонларнинг қўпи қирилиб кетганди. Бу вақтда тирик қолгаиларнинг ҳам ҳафсаласи пир бўлган, тоғ ва саҳролардаги тинимсиз юришлар натижасида отларнинг туёқлари ейилиб кетганди. Сои-саноқсиз жангларда қуроллар ҳам ўтмасланиб қолганди. Македон ва юонон хитонлари тўзизб битди. Шарқда қўлга киритилган Осиё кийимлари қалин ўрмон йўлларида дараҳтларга илиниб титилиб кетди. Даҳшатли тропик ёмғир тиним билмай етмиш кун ёғди. Кучли бўрон чодирларни юлқиб олиб, учирив кетар, манзилгоҳлар яқинидаги баҳайбат даражатларни қулатар эди. Одамлар иситмага йўлиқиб, титраб-қақшарди. Жангчилар қиличларини шақирлатиб, подшони хавотирга солишарди. Искандар орқага қайтишга қарор қилди. Бу мислсиз юришнинг бошланганига ўн йил бўлганда македонлар Бобил остонасига этиб келишиди. Искандар шу ерда, ўттиз учёшида, дунёнинг юздан бир қисмини ҳам босиб олишга улгурмай оламдан ўтди. Осиёни босиб олиш бир қилич уриб қисмат тугунини узишдай осон эмас экан.

У асос солған буюк давлат Искандарнинг вафотидан кейин зилзила натижасида қулақ тушган минорадай парча-парча бўлиб кетди. Бақтрия билан Сүгдиёна македонлар қўлидан кетди. Дах Аршак — Спантамаънога ёрдам берган дахларнинг авлоди босқинчиларни Парфиядан қувиб чиқарди. Кекса Танаоксар ҳақ эди — битта Спантамаъно ўрнига юз минглаб Спантамаънолар дунёга келди. Мана шулар ўз мамлакатларининг эгалари бўлиб олдилар.

Суғдиёна тупроғини оёқ ости қилганларнинг ҳаммаси биринн-кетин зулмат ўлкаси Аидга равона бўлди. Вахшунвартанинг қизи — гўзал Раҳшона ўз юртидан узоқда — Пеллада оламдан ўтди. Искандарнинг ўлимидан кейин мамлакатда биринчи одам бўлиб қолган Фердикка вазифасидан четлатган Ороба ҳам ўлди. Искандарнинг Птолемайос Лаг, Аминта, Кратер, Мелеагр каби Қоплонии таъқиб қилган ёки Қоплон таъқиб этиб қийнаган сафдошлари тутундай изсиз йўқолдилар.

Спантамаъони тирик кўрганлардан биргина одам ҳамон тирик эди. Бу — Заро. У беқиёс чиройи билан ажралиб турса ҳам, Дракил у билан узоқ даврон сур-

мади. Ү тез-тез англаб бўлмас ҳолатга тушар, газабли ва қонхўр бўлиб кетарди. Қўшинилар Суғдиёнада тураркан, Дракил ҳаммасига чидашга мажбур бўлди. Аммо македонлар Ҳиндистонга юриш бошлаган заҳоти айёр мегарлик ўз хотинини сепкил юзли Лаэртга пуллади. Учарлиги туфайли бойиб кетган Лаэрт юртига қайтиб келгач, Танагрин ташлаб, Сицилияга, юонон колониистлари ёнига кўчиб кетди. Бу ерда Катан шахрида дўкон очди. Уни карфагенлик ва римликлар ўртасидаги биринчи Пуни уруши даврида Сиракуздаги хизматдан қайтиб келаётган ёлланма самитлар ўлдириб кетниши. Заро ёлғиз қолди. Аста-секин камбагаллашди, қариди.

Бу кампирини бутун Катан аҳли танирди. Унинг ёши тўқсон саккизда эди чори. Юзлари сўлғин, қирра бурун, лаблари юпқа бу гадо ҳовлилар атрофида тошбақадай имиллаб, узун серажини бўйини чўзиб, гамгин овоз билан бир бурда ион сўраб иона қиласди. Аммо ҳамма ердан қувиб ҳайдашар, калтаклашарди. Чунки у хотин оснёлик эди. Болалар унинг бошинга чирик мева-чевани отарди. Итлар почасидан олар, бусиз ҳам титниб кетган катак мурсагини тишлаб йиртишарди. Гадо хотин калтакларга итоаткорлик билан чидар, ҳафратларга тишеиз оғзини очиб хушомадкорона жиҳамайти, чунки у оч эди. Ҳеч ким ҳен нарса бермаганида, у аҳлат уюмларини титкилар ъа чирий бошлаган карам япроқларини териб олар ва шуулар билан ўзининг ҳеч кимга кераги йўқ ҳаётини сақлаб қоларди. Ү шаҳар бўйлаб дарбадар кезиб юраркан, ўз она тилини мутлақо унугиб, юонон тилида Эвропиднинг қуйиндаги шеърини бот-бот такрорларди.

*Шунча даҳнатлидир ер ости... Ноғондир асти
Кимки ташна флимга. Яшаш яхши гамда бўлса дам,
Шукрат ҷўлқисига ниқиб ўлгандан кўра.*

Заро ожиз, чалажон чувалчанг каби бегона Сицилия шаҳарининг тошлиқ кўчаларнида судралар, гамаламларга сассиз чидарди. Аммо баъзан, шарқ шаммоли эсган пайтларда яна унда галати ўзгариш юз берарди. Кампир бандаргоҳга шошилар, пишқириб тўлғанаваётган денгиз бўйига ўтирас ва кунчикар томонига узоқ-узоқ тикиларди. Тўлқинилар тоғ орқага чекинар, тоғ шижоат билан қиргоққа урилар, ҳўл

қирғоқ қамал қиалингап қалъа девори каби титрар ва зирилларди.

Соҳилда юксалиб турган қоялар узра қуюқ булатлар сүзганды тұлғонаётган деңгиз шовқини аро узоқ-узоқдан ғамғии ва чүзиқ овоз эшитилгандай бұларды:

— Заро-о-о!

Дарбадар кампирининг кўзлари ялтирай бошларди. У шунда ирғиб ўрнидан туриб кетарди-ю, ҳассасини силкиганча жанубининг газабкор қусёши, учар қумлар, кўчма гулханлар атрофида тушиладиган мұқаддас рақслар ҳақидаги ҳинкоясини бошларди. Шунда бу ожиз тиланчининг овози ўз ватанида яшайдиган қоплонларининг ириллашига ўхшаб кетарди. У мислсиз юришлар, ҳужум ва пистирмалар ҳақида ҳинкоя қиласы. Шарқ подшоларининг иомларини меҳр билан тилга оларди. «Мен бир буюк одамнинг хотини эдим», деб таъкидларди. Аммо бу озиб-тўзиб кетган, ақлдан озган кампирининг галига ким ҳам ишонарди?

ҚАҲРАМОНЛИК ДОСТОНИ

1950 йил. Мен тўртинчи синфда ўқирдим. Ушанда биринчи марта тарих дарси кирган. Узоқ ўтмиш ҳақида, одамларнинг ғорда яшаганлиги, ибтидоий тузум ҳақида, кейин қадимги Миср, Афина, Рим ҳақида, уларнинг маданияти, дини, худолари ҳақида сабоқ беришган. Жуғрофия, табиат, риёзиёт, кимё, фалакиёт ва бошқа фанлар ўтилганда ҳам нуқул рус ва Оврупо олимларининг кашfiётлари ҳақида гапириларди. Улуғ саркардалар, қаҳрамонлар ҳақида дарс ўтилганда ҳам рус ва Оврупо саркардалари тилга олинарди. Машхур шаҳарлар ҳам Русия ва Овруподагина бордай эди. Илм-фан ҳам, маданият ҳам, меъморчилик, деҳқончилик ҳам дунёга гўё Россия билан Овруподан тарқалган.

Муаллим: «Ўқтабир инқилобидан аввал ўз ёзувилиз йўқ эди. Қул эдик, рус халқи бизни озод қилди. Маданият олиб келди»,— дерди. Бу гапларга ишонгим келмас, лекин ўқитувчига фикримни айттолмасдим. Унинг гапига қараганда, Инқилобгача бизда ҳеч нарса бўлмаган. Шу гапларни эшигандан кўз олдимга юксак бир девор келарди. Бу девор Ўқтабир инқилоби. Деворнинг у ёги бўм-бўш, қоп-қоронки ўтмиш. Бу ёги чароғон озод замон. Фац, маданият, ёзув гуллаган, ақилли, билимдон одамлар тўла баҳтиёр ҳаёт. Наҳот. Наҳот Русияда, Оврупода ёзув, маданият бўлгану бизда ҳеч нарса бўлмаган. Форобий, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Яссавий, Навоий ҳақида эшигандим. Ёзув бўлмаса, булар қандай ижод қилган? Нима учун булар ҳақида дарсликда ёзилмаган? Муаллим буларни билмасмikan, дердим.

Кейинроқ билсам, муаллим ўз олимларимиз ҳақида билади. Лекин мактаб дастуридан чиқишига ҳақи йўқ экан. Дастур эса Москвада тузилган ва тасдиқланган. У ёқда ўқув дастури тузганларнинг эса ўз мақсади бор. «Тенглар ичida тенг» деб қонунларда ёзилса ҳам биз мустамлака эдик.

Юқори синфларда ўқиб юрганимда тарихга қи-

зиқа бошладим. Рости дарслықдаги гапларга аччиқ-ма-аччиқ ватанымиз, халқымиз ўтмиши ҳақида ҳақиқатни билишга киришдим. Тарих ҳақида топиш имкони бўлған китобларни ўқир, ўз ўтмишимиш ҳақида қизиқ гаплар излардим.

Киев Руси, Новгород, Суздал кенесликлари, Англия, Франция, Греция, Италия, Қадимги Миср тарихи, маданияти ҳақида тасаввурим аинча бойиди. Уларни мактабда етарли ўқитишган. Лекин Америка, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва араб мамлакатлари тарихини ўқитишмаган. Бу ўтакетган ноҳақлик эканини кимга айтардинг...

Уша мамлакатлар, халқлар, уларнинг тарихи, маданияти, шаҳарлари, подшолари, саркардалари, олимларига ҳавасим келарди. Улар ҳақида китоблар кўп. Уз гарихимиз, маданиятимиз ҳақида ўйлаганида, ичимни бир ўқинч алами ўртаб юборарди. Шундай қайфиятда юрган кунларимнинг бирида қўлимга Явдот Илёсовнинг «Сугдиёна» китоби тушиб қолди. Номи қандайдир сирли, дилга яқин, сеҳрли, қадрдан эди.

Кутубхонадан олиб, уйга келиб ўқий бошладим.

Ўқиган сари қизиқиб, кўнглим ғууррга тўлиб борарди. Уз тарихимиз, қадимий маданиятимиз, қаҳрамонларимиз бор экан-ку. Нега уларни тарих дарслигига киритишмаган? Рус тилини яхши билмаганим, кўп сўзларни тушуммаганим учун афсусланардим. Китобдаги ҳар бир сўзи дилимга жо қилгим, танишларга, жўраларимга айтиб бергим келарди. Уйда русча-ўзбекча лугат ҳам йўқ эди. Кутубхонага бориб шу китобнинг ўзбекчасини сўрадим. Таржима қилинмаган экан.

Шанда бу китобнинг ўзбек тилида пашр этилишини, халқимиз ўз аждодлари, ўтмишларини ўқиб билишларини жуда-жуда орзу қилган эдим. Ўтмишмиздан узилиб қолганимиз, ғоғиллигимиз юрагимни ўртаб юборган эди. Спантамаълонинг содда, камтар, ишонувчан, лекин ўз элу юртини севган, уни босқинчилардан озод қилиш учун жонини фидо қилган мардлиги, жасорати ғурур бағишилаб, кўигилни кўтарса, Оробанинг ғаламаслиги, амал-манасаб учун ҳар қандай пасткашиликдан қайтмаслиги, ватан, озодлик деган муқаддас туйғу унинг учун аҳамиятсизлиги ориятингни қўзгайди, ҳамиятингни таҳқирайди.

Қохин Ваҳшунвартарта, унинг соҳибжамол қизи Раҳшона, айгоқчи Бахши ва массагетлар йўлбошчининг ўғли Раҳмир сингари мард, маккор, хиёнаткор одамлар ҳозир йўқми? Инсон табнати, феълатори ҳеч қачон ўзгармас экан.

Искандар ва унинг катта-кичик лашкарбошилари қиёфаси, феъл-атвори қандай маҳорат билан яратилган. Уларининг хатти-ҳаракати, гани кигубонни ё мафтун қилиб, ё ғашини келтириб, дилига ўришади. Хотирасида узоқ сақланиб қолади. Бефарқ қолдирмайди.

Бу китоб айниқса, бизнинг ҳалқимиз учун жуда қимматли китобdir. Фақат узоқ ўтмини тарихимизни тирилтиргани, қизиқарли ёзилгани учун эмас, кўксимишни гурур ва сурурга тўлдиргани учун ҳам, ғофил бўлмасликка, ҳушёрликка чақиргани, кўзимизни очгани учун ҳам мўътабар ва азиздир.

Явdot Илёсов бу ғояларни фақат шу китобида эмас, «Ғазаб сўқмоғи», «Чипор ажал», «Қора бева», «Олтин санам», «Анахита қасоси», «Қисмат сеҳргари», «Сукут минораси» каби барча қисса ва романларида ҳам изчил давом эттиради.

Ўлкамиз тарихи ҳақидаги китобларни ўқиганда кўнглімдан икки хил фикр ўтади. Бирини холислиги билан таскин, гурур берса, бирини уйдирмалар билан алам, изтироб қўзғайди.

Тарихга синфиий нуқтаи назар ва коммунистик мафкура билан ёндошиш илмда ҳам, бадиий ижодда ҳам соҳталик ва уйдирмани юзага келтирди.

Тарихдаги воқеалар синфиий нуқтаи назардан талқин қилинган кўпгина китоблар бугун ўз қимматини йўқотди. Ҳеч кимга кераги йўқ нарсага айланди. Эҳтимол коммунизм даврининг мафкуравий маҳдудлигини, илмни сиёсатга қурбон қилиш нимага олиб келиши мумкинлигини ўрганиш учун асқотар.

Ўз даврида севиб ўқилган, мукофот ва ушвошларга сазовор бўлган асарларнинг бугунги қисмати ғоят ибратлиди. Ижодкор ақли теран, кўзи ўткир, инсофони унутмаган, вижданни ўйғоқ одам бўлса ноёб истесъодолини нафс ёки мартаба учун қурбон қilmайди. Нима ўткинчию, нима абадийлигини яхши билади. Абадият учун хизмат қилади.

Явdot Илёсов муҳтоҷликда яшаган, ёргулек кўрмаган бўлса ҳам, абадият учун ижод қилган эди.

Унинг асарларида қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлиги синфий мавқеига қараб белгиланмайди. Унинг қаҳрамонлари биринчи навбатда инсон.

Узоқ асрлар қаърида унутилиб, алғов-далғов замонлар қуюнлари чангидаги күмилиб кетган тарихимизни мавхумлик оламидан қатра-қатра териб, чангубордан тозалаб, бизга етук бадий асарлар шаклида туҳфа қилган бетакрор санъаткор Явдот Илёсов олдида қарзимиз катта.

Яқин ўтмишдаги миллий қаҳрамонларнинизни босмачи, халқ душмани қилиб қатор китоблар ёзган, элизимизни лақиллатиб, чалгитиб, аҳмоқ қилғанларга халқ ёзувчиси» унвонлари бериб аъзозладик. Бутун дунё улуғ саркарда, доно йўлбошли, инсонпарвар қонунлар ижодкори санаб, ҳавас билан ардоқлаган Амир Темурни назари паст, қонхўр, разил, ёвуз, яхшиликни хаёлига ҳам келтирмайдиган бузғунчи ва ҳоказо деб тасвирлаган ёзувчининг китобини ўзбекчага ўша заҳоти таржима қилиби чиқардик. Мукофотлар, унвонлар бердик. Ваҳоланки, иззат нағсимиз бундай китобдан озор чекади, ғуруримиз таҳқиранади.

Явдот Илёсовнинг ғурур ва олижаноб мардлик туйгулари уйготувчи, таскин ва далда берувчи, ватанпарварлик руҳида тарбияловчи китоблари ҳамон ўзбек китобхонлари учун очилмаган қўриқ бўлиб қолмоқда. Ўз ўқувчисини муштоқу шитизор бўлиб кутмоқда.

Қачон қарзимизни узамиз? Қачон унинг китобларини ўзбек тилида тўла пашр этамиз? Қачон кўзимиз очилади? Халқимиз, маданиятимиз, миллатимиз учун фойдали ёки зарарли ғояларининг қачон фарқига борамиз? Қачон ватанимиз бутунлиги, шои-шуҳрати, миллатимиз тақдиди учун жонини фидо қилган инсонларни тақдирлашни ўрганамиз?..

У китоблари ўзбек тилида босилиб чиқишини, ўзбек китобхони ўқишини, қаҳрамон аждодлари билан фахрланишини, улардан ўрнак олишини жуда-жуда истарди.

Бир куни нашриётдаги хонамизга Рауф Парфи билан малла сочли, ўрта бўйли одам кириб келди. Рауф:

— Танишинг, Явдот Илёсов. Классик ёзувчи. Тарихий романлар муаллифи,— деди.

Дархол «Сүғдиёна»ни эсладим. Танишганимдан хурсандлигимни айтдим.

Уша кунлари тайинли турар жойим йўқ, ўртоқлариминг уйида ётиб юрардим. Рауф аҳволимни айтган бўлса керак, Явdot ака:

— Юр, бизникига кетдик,— деди.

Иккита бир хонали уйи бор экан. Тўртинчи қаватдаги бир хонали уйда хотини билан тураркан, Иккинчи қаватдагисини менга очиб берди.

— Ҳеч нарсани ўллама. Шу хона сеники. Шेърингни ёз. Яшайвер,— деди.

Бир куни гаплашиб ўтирганда:

— «Сугдиёна»ни таржима қилмайсанми?— деб қолди.

Таржима қилинмаганми? Уқиганимга қанча йил бўлди. Мен уни таржима қилинган деб ўйлардим. Шу чоққача халқимиз баҳра олмаганига афсусланиб кетдим.

Таржима қилганимдан кейин Явdot ака ўқиб, жуда хурсанд бўлди. Ўзбек тилини яхши биларди. Кўп шоир, ёзувчиларимиз асарларини рус тилига ўзбекчадан ағдарган эди.

Энди озод бўлдик. Оғир йилларда халқимиз кўксини кўтариш, миллий гурур кўзини очиш учун истеъдодини бағишилаган ёзувчи қадрига етайлик, Қурратли мафкура машинаси байналминал тарбия ниқоби остида миллат туйғусини йўқотиш, миллий тилларни ўлдириб, ягона совет халқини вужудга келтириш учун ҳамма имконни ишга солган пайтда у озодлик учун курашни, босқинчилар дўст эмаслигини, ҳеч қачон ҳеч бир халқни баҳтиёр қиласлигини, қирғин ва кулфат келтиришини, мазлум элларни талаш ҳисобига яшашини ўта таъсирчан асарларида ифодалади.

Бой ва қадимий маданиятимиз борлигини, халқимиз истеъдодли, меҳнаткаш, мард ва саховатли, ориятли ва эркесварлигини, ҳеч қачон баҳтсизлик ва зулмга кўнишиб кетмаслигини ёрқин сиймолар тимсолида моҳирона ифодалади.

Бутун орзу-умидларини, истеъдодини, ҳаётини тарихимиэдан асарлар ёзиш, халқимиз ҳамиятини қўзқотишга багишилади. Ўз баҳтини, шон-шуҳратини шунда кўрган бўлса, миннатдор эл бир кун қадримга етар деб умид қиласланган бўлса ажаб эмас, Тасоди-

фай ұлым уни олиб кетди. Мамлакатимиз озод бүлгас кунларни күролмади. Аммо у ўз асарлари билан шу кунлар көлишига хизмат қылған эди.

«Сұгдиёна» унинг шундай асарларидан биридир. Бу асарни озодлик учун курашған ажододларимиз ҳақидағи ажойиб достон дейиш мүмкін.

Маъруф ЖАЛИЛ.

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб

ТАНГРИ АММОН ҮЕЛИ

Памол, нон ва умид	7
Гавгамели жангы	20
Доро Кодомонинг ўлими	47
Тор ордали юриш	65
«Шимолга нетамиз!»	76
Ороба қизи Заро	92
Искандарми ёки Бесс?	111

Иккинчи китоб

ДАҲШАТ ВОДИИСИ

Икки Бошли Қушлар шаҳри	126
«Киресхата! Киресхата!»	149
Мароканд девори ёнида	170
Узун Найзадорлар босқини	196

Учипчи китоб

ҚОПЛОҚ ОВДА

Қизилқумда	213
Үруш сўқмогида	234
«Бўш келма, биродар!»	247
Спантамаънионинг боши	257
Саксон йил ўтгач	277